

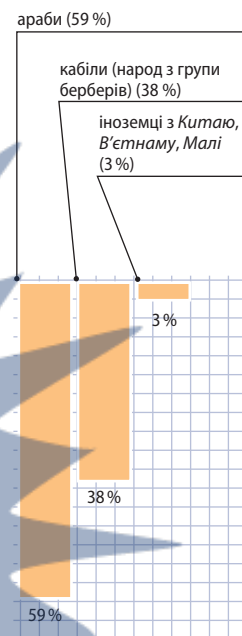
перейшла в османську (Cezayir) і франц. (Alger) мови. Розташоване в пн. частині країни, займає вигідне геогр. положення на рівнин. ділянці вздовж Алжир. бухти та на схилах Сахельських пагорбів у передгір'ї *Атлаських гір*. Тер. — 273 км². Поселення виникло як фінікійське порт. місто бл. 1200 до н. е., відоме під назвою Ікозіум (грец. Ικόςιον). Від 146 до н. е. — у складі *Римської імперії*, 429 захоплене вандалами та частково зруйноване. У 6 ст. стало частиною *Візантійської імперії*, в 650 потрапило під араб. контроль. Бл. 950 перейшло під управління бербер. династії Зіридів, відтоді відоме під сучас. назвою. У 1159 А. окупували представники ін. бербер. династії — *Альмохадів*. 1235 їх витіснили *Хафсиди*, й поселення стало частиною Хафсидського королівства. У цей період середземномор. морепластво перебувало під тиском пірат. набігів, які підтримувала *Османська імперія*. У 1302 іспан. військові, щоб захистити свої кораблі від піратів, захопили о. Пенон біля входу в бухту А. У 14 ст. бербери захопили бухту А. і витіснили іспан. війська. 1511 іспанці повернули собі бухту. 1519 місто перейшло під протекторат Осман. імперії. З 1529 стало мор. портом бербер. піратів. 1533–1830 А. — центр Алжир. вілаєту Осман. імперії. Щоб покінути з піратством, британ. та голланд. військ.-мор. сили 27.08.1816 провели операцію зі знищення алжир. флоту. У відповідь на пірат. набіги 1830 *Франція* напала на Алжир, унаслідок чого відтоді місто перебувало під франц. володінням. У період *Другої світової війни* А. — штаб-квартира Франц. комітету нац. визволення (засн. 1943) і союз. командування на Середзем. м. До визволення Парижа було тимчас. столицею Франції (1943–1944). У 1957 місто опинилося в епіцентрі боротьби за незалежність, від 1962 — столиця незалеж. Алжиру. Сучас. А. — госп., адм., освіт., культурний центр країни. Заг. кількість нас. — 7 796 923 осіб (2015, оцінка; найбільше місто країни). Склад нас. (2012, оцінка) за етніч. групами: араби (59%), кабілі — народ з групи берберів (38%), іноземці з *Китаю, В'єтнаму, Малі* (3%); за реліг. групами: мусульмани-суніти (99%), ін. — переважно християни та юдеї (1%). Для А. та передмістя характерне динам. зростання населення, за 2008–2017 кількість мешканців збільшилася приблизно на 1 млн осіб. Характерний субтропіч. середземномор. клімат із м'якою зимою та посушливим літом. Середньоріч. кількість опадів бл. 700 мм, дуже нерівномірна протягом року, більша частина випадає в листопаді, грудні. Раптові опади спричиняють паводки та зсуви в горбистій частині міста. Улітку Атлаські гори затримують повітр. маси з моря, що суттєво пом'якшує спеку. Середньоріч. т-ра становить +18 °С, улітку — +25 °С, узимку — +12 °С. Найтепліші місяці року — липень, серпень. Зрідка зимова т-ра опускається до нуля та випадають опади у вигляді снігу (2012 зафіксовано 10 см снігу). Господарство розвивається завдяки порту, звідки експортують ранні овочі, метал, зернові, цитрусові, фосфати. Пром. комплекс формують нафтопереробна, харч. і текстильна галузі, нафтохімія, металообробка, вир-во килимів, рибальство, видобуток коралів і губок. У місті розташовані штаб-квартири найбільших банків, фонд. біржа. Розвинена турист. інфраструктура (готелі, виставк. центр зі щоріч. міжнар. виставками), є пляжі, аквапарки та розважальні закла-

ди. Важливий транспортний вузол, порт із вантажообігом 18 млн т (2010) — один із найбільших у середземномор. басейні. Розвинене автобус. сполучення з найбільшими містами країни. У пд.-сх. передмісті розташовано Алжир. міжнар. аеропорт (аеропорт Алжир — Хуарі Бумедьен). Залізнична мережа сполучає А. з усіма вел. містами й доходить до кордонів *Тунісу* та *Марокко*. Розвивається система громад. транспорту: 2011 введено в експлуатацію трамвайні маршрути та відкрито метрополітен. Працює 5 маршрутів канат. доріг. В А. розташовано Алжир. ун-т (засн. 1909); ЗВО для підготовки фахівців із юриспруденції, інженерії, с. г. та ін. Бібліотека Алжир. ун-ту та Нац. б-ка (із колекціями стародруків) є найбільшими в д-ві. Працюють наук. установи: Інститут Пастера в А. (засн. 1894), Нац. ін-т досліджень лісу (засн. 1981), Центр досліджень з астрономії, астрофізики й геофізики (засн. 1985) та ін. У Ботанічному саду Хамма (заснований 1831; пл. 54 га, 1200 видів рослин) від 2009 розташовано Нац. ін-т агроном. досліджень (засн. 1946). У межах сучас. А. виокремлюють: традиц. іслам. забудову з вузькими пішохід. вуличками — медіну (тип забудови в мусульман. країнах), або *Касбу* (з 1992 — об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО*); франц. частину на рівнин. узбережжі з широкими вулицями й сучас. будівлями; пд. столичне передмістя, яке розбудовується. Серед архіт. споруд міста: мечеть Кетшава (1436), мечеть Джемаа-ель-Джедід, або Нова Мечеть (1660), Базилика А., або Собор Африкан. Богоматері (1872), будівля алжир. пошти у неомавритан. стилі (1910), церква Сакре-Кер у стилі *модернізму* (1958–1962), Пам'ятник мученикам (1981–1982) тощо. У місті функціонують: Нац. музей старожитностей та іслам. мист-ва (з 1897), Нац. музей Бардо, Нац. публ. музей красних мист-в (обидва — з 1930), Нац. публ. музей сучас. мист-ва (з 2007) та ін. Алжир. нац. театр (засн. 1963), Алжир. опера (2016) — важливі культурні осередки на африкан. континенті. Серед видів спорту найпопулярнішим є *футбол*. У місті розташовано найбільший у країні спорт. комплекс — Олімпійський комплекс ім. Мухаммеда Будіафа, який включає багатофункц. стадіон імені 5 липня 1962 (відкрито 1972, місткість — бл. 80 тис. глядачів), олімп. басейн, поле для гольфу, теніс. корти тощо. 1978 і 2007 А. приймав Панафриканські ігри, у 1990 — Кубок африкан. націй з футболу, 1976, 1989, 2000, 2014 — Чемпіонат Африки з гандболу серед чоловіків, 2004 — Арабські ігри.

Літ.: Ланда Р. Г. История Алжира. XX век / Отв. ред. А. З. Егорин. Москва, 1999; Schmid B. Das koloniale Algerien. Münster, 2006; Швець Є. В. Особливості становлення та трансформації мультикультурного міського середовища історичного ядра міста Алжир (Касби), під впливом ісламської цивілізації // Сучас. пробл. архіт. та містобуд. 2015. Вип. 41.

Н. І. Серада

Алжирський динар (араб. دينار جزائري) — нац. валюта *Алжиру* (Алжирської Народної Демократичної Республіки). Як нац. валюту А. д. введено в обіг 1964, він замінив алжир. франк. А. д. має статус єдиного закон. платіж. засобу на тер. країни. В обігу перебувають банкноти номіналом 100, 200, 500, 1000 і 2000 динарів і монети номіналом 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 динарів. Символ валюти А. д. — د.з., а код валюти — DZD. 1 А. д.

Алжир. Склад населення за етнічними групами (2012, оцінка)

Алжирський динар. 100 динарів (в обігу з 1992)

становить 100 сантиметрів. Середньозважений обмін. курс за 100 А. д. — 23,38 грн; 0,74 євро; 0,85 дол. США (2019). Див. також *Динар*.

Алімов, Олександр Миколайович (30.09.1923, м. Юзівка, тепер Донецьк, Україна) — вчений-економіст, доктор екон. наук, професор (з 1966), академік НАН України (з 1973), засл. діяч науки і техніки України (з 1997), академік Академії екол. наук України (з 1992). Походить із робітн. шахтар. родини. 1942 закінчив Лепельське артилерійсько-міномет. уч-ще. Учасник Другої світової війни. Демобілізувався у вересні 1946. Закінчив Всесоюз. заоч. фін. ін-т (м. Москва) у 1952. Під час навчання працював на підприємствах м. Донецька: нач. відділу кадрів «Облпрацрезерву» (1947–1949), інженером виробничо-тех. відділу, зав. навч. частини навч.-курсового комбінату «Донбасмашбуд» (1949–1951), інженером, старшим економістом і керівником сектору комбінату «Сталіншахтбуд» (1951–1953, тепер «Донецькшахтбуд»). 1957 закінчив аспірантуру Москов. гірн. ін-ту, захистив канд. дисертацію. У 1957–1965 працював керівником сектору та відділу в Донецькому н-д. вугільному ін-ті. Захистив докт. дис. за спеціальністю «Економіка, організація та планування промисловості» (1965). Відтоді працював директором-організатором Ін-ту економіко-промисл. досліджень у складі Донецького наук. центру АН УРСР (тепер *Донецький науковий центр НАН України*). Під його керівництвом 1969 ін-т перетворено на Ін-т економіки пром-сті АН УРСР (тепер *Інститут економіки промисловості НАН України*). А. створив тут свою наук. школу. 1973–1984 — голова Ради з вивчення продуктив. сил України. Водночас очолював Наук. раду з проблем наук.-тех. і соц.-екон. прогнозування при Президії АН УРСР і Держплані УРСР. 1984–2005 — зав. відділу пром. потенціалу Інституту економіки АН УРСР. 2005–2010 — радник дирекції Ради продуктив. сил України НАН України. З 2011 — радник директора і зав. відділу стратег. потенціалу сталого розвитку Держ. установи «Інститут природокористування та сталого розвитку НАН України». Водночас викладає в *Київському національному університеті технологій та дизайну*. Наук. праці А. присвячені теорії та практиці розвитку й розміщення продуктив. сил, створенню автоматичних систем управління, господарському, науковій організації праці. Як керівник проекту брав участь у створенні «АСУ-Донецьк» — однієї з перших на теренах СРСР автоматиз. систем управління, призначених для підприємств машинобудування з малосерійним виробом. Один із провідних розробників низки програм, зокрема Комплексної програми розвитку народногосп. комплексу м. Києва та київ. агломерації до 2020, Концепції охорони та рац. використання зем., вод. і ліс. ресурсів, а також тех.-екон. й екол. обґрунтування буд-ва комплексу «Дунай — Дніпро» та ін. Під наук. керівництвом А. опубл. понад 550 наук. праць, серед них 9 індивід. і 39 колект. монографій, підготовлено 25 канд. наук і 7 докторів наук. Лауреат Держ. премії України в галузі науки і техніки (2009), премії ім. О. Шліхтера АН УРСР (1974). Нагороджений орденами: Червоного Прапора (1943, 1945), медаллю «За відвагу» (1943), ін. орденами та медалями.

Пр.: Экономическая реформа и система финансовых отношений в угольной промышленности. Киев, 1970;

Алимов
Олександр Миколайович

Алискевич Андрій

Производительные силы: проблемы развития и размещения. Москва, 1981; У співавт. — Экономическое и социальное развитие Киева: основные направления. 1981–1990. Киев, 1982; Рыночные трансформации в переходной экономике. Киев, 1998; Конкурентоспособность национальной экономики. Киев, 2001; Стратегия структурной перестройки промышленности. Киев, 2001; Концептуальные положения формирования новой промышленной доктрины. Киев, 2002; Динамизм развития производственного потенциала. Киев, 2003.

Лит.: Александр Николаевич Алымов. Киев, 1993; Палій В. М., Храмов Ю. О. Національна Академія Наук України (1918–2008). Персональний склад / За ред. В. Л. Богданова. Київ, 2008; Люди победы. Будем жить! Київ, 2017.

Алискевич, Андрій (17.12.1870, с. Залуква, тепер Галиц. р-ну Івано-Франків. обл., Україна — 25.03.1949, м. Прага, тепер Чехія) — педагог, громадсько-політ. діяч. Із відзнакою закінчив гімназію в м. Золочеві. Вищу освіту (класична нім. і слов'ян. філологія, історія мист-в) здобув у м. Відні, м. Львові та м. Стірським Градці. Учителював у м. Львові (1895–1896) та м. Бродях (1896–1900). У цей період видав два наук. дослідження з історії нім.-л-ри (1898, 1900). З 1900 — директор 3-ї, а згодом 4-ї гімназій у м. Львові, директор приватної жін. учител. семінарії та горожанської школи ім. Т. Шевченка (1909), із серпня 1910 — директор гімназії в м. Перемишлі. Засновник і голова т-ва «Взаємна поміч українського вчителства» (1905–1909). Член Рус. пед. т-ва, голова його ред. комісії (1909). Редактор дит. журн. «Дзвінок» у м. Львові (1904, 1906–1908). Голова Т-ва шкільної допомоги для бідних учнів ім. св. Кирила. Під час рос. облоги м. Перемишля (1914–1915) вів учител. семінар і школу права у м. Відні, відтак повернувся до м. Перемишля, де працював до 1917. У 1918–1919 — директор гімназії у м. Дрогобичі, організатор шкільної справи ЗУНР. Під час пол.-укр. війни працював у М-ві нар. освіти УНР у м. Кам'янці-Подільському. 1919 — член К-ту для реформ серед. шкільництва. У травні 1919 призначений радником м-ва та направлений делегатом до м. Відня й м. Праги для організації видання шкільних підручників. Після падіння ЗУНР емігрував до Чехії, згодом переїхав на Закарпаття, де був директором гімназій у м. Береговому (1920–1922), Ужгород. гімназії (1922–1938) та гімназії у м. Великому Бичкові (1938–1939). Від 1921 розпочав пластову діяльність у м. Береговому, а згодом в м. Ужгороді (член Гол. управи скаутів Підкарпат. Русі, заст. гол. начальника, голова Краєвої Пластової Старшини). Працював у різних культ. і пед. т-вах на Закарпатті. У 1920–1930-х співпрацював із пед. і дит. періодикою (дит. журн. «Пічлка», журн. «Наша школа», «Учитель»). З 1925 — член гол. відділення й касир пед. т-ва. Після угор. окупації Карпатської України (1939) виїхав до Моравії (Чехія). Відомості про подальшу долю А. відсутні.

Пр.: Німецька підготовка для IV класу шкіл середніх. Львів, 1913; Підручники з німецької мови. Львів, 1913 (у співавт.); Німецькі вправи для другого класу шкіл середніх. Львів, 1914; Німецькі вправи для першого класу шкіл середніх. Львів, 1915; Німецькі вправи для III класу середніх шкіл. Перемишль, 1917. Словарець до вправ німецьких для III класу середніх шкіл. Перемишль, 1918.

Лит.: A Beregszászi állami magyar reálgymnázium értéktője az 1919–1920, 1921–1922 tanévről. Összeállította

Aliszkevcis András. Beregszász, 1922; Директор Андрій Алиськевич // Пчолка. Ужгород, 1928; Директор Андрій Алиськевич: 3 нагоди Єго 35-літнього учительського діяльності // Подкарпат. Русь. 1928. Ч. 1/2; Пап-Пугач С. Пластовий альманах. Рим, 1976; Шах С. Де срібнолентий Сян пливе. Іст. нарис державної української гімназії в Перемислі. Мюнхен, 1977; Литвин М. Історія ЗУНР. Львів, 1995; Телячий Ю. Педагогічна діяльність галицького вчителства на Поділлі // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: в 2 т. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1; Поп І. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. Ужгород, 2010; Сіка В. Педагогічна діяльність Андрія Алиськевича в гімназіях Закарпаття 1920-х рр. // 36. наук. праць Уманського держ. пед. ун-ту. ім. П. Тичини. Умань, 2012. Ч. 3.

М. М. Такачук

Алича́, слива розлога, слива вишнеплода, ткемалі (*Prunus cerasifera*) — вид рослин роду слив родини *розових*; плодове дерево; одна з вихідних форм сливи домашньої. Походження слова пов'язане з азерб. *alıça*, перс. *aluče* — дрібна слива. Одно- або багатостовбур. гіллясті дерева від 1,5 до 10 м заввишки з тонкими пагонами бурого відтінку. Листки невеликі, широкоовальні, яйцеподібні, іноді ланцетоподібні, загострені на верхівці. Коренева система добре розвинена, дерево утворює кореневі паростки. Квітки діаметром 20–40 мм білого або ніжно-рожев. забарвлення, розпускаються водночас із листям або раніше. Плід — соковита кістянка кулясто-видовж. форми, зазвичай блідо-жовта, може бути жовтого, червоного, часом фіолет. кольору. Плоди А. містять мало цукру, багато орган. кислот (яблучну, лимонну та ін.), вітамінів (С, РР, А, Е), пектину. Маса плодів у диких форм — до 6 г, у культ. сортів сягає 50 г. Тривалість життя А. — 50 р. і більше. У дикому стані росте на Пд. України, Кавказі й Закавказзі, в Молдові, Серед. Азії, на Балканах, Тянь-Шані, в Серед. і Малій Азії, Ірані, на Пн. Кавказі. Поширена культ. рослина. У садівництві використовують або самостійно (культ. сорти), або як *підщепу* для різних сортів слив, персика, *абрикоса*. Застосовують у нар. медицині як протизапальний, вітамін., проносний засіб. У кулінарії плоди споживають у свіжому вигляді, з них готують консерви, варення, соки, джеми, компоти, додають у м'ясні та овоч. страви. Плоди також застосовують у косметич. пром-сті. Створено різні сорти А., серед яких є міжвидові гібриди (напр., зі сливою китайською *Prunus salicina*). Деякі сорти А. із червон. та фіолет. листками висаджують як декор. рослини.

Лит.: Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. Київ, 2001; Горина В. М., Гребенникова О. А., Виноградов Б. О. і др. Помологические и биохимические особенности плодов алычи (*Prunus cerasifera* Ehrh.) сортов, относящихся к различным подвидам *Prunus L.* // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. 2010. № 1; Шоферистов Е. П. Алыча (*Prunus cerasifera* Ehrh.) и ее гибриды с мужской стерильностью // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. 2011. № 2; Горина В. М., Виноградов Б. А., Рихтер А. А. Особенности аромата цветков абрикоса (*Armeniaca vulgaris* Lam.) и алычи (*Prunus cerasifera* Ehrh.) // Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. 2013. № 1; Горина В. М., Фесюков С. А., Шоферистов Е. П. История культуры алычи в Крыму: интродукция, селекция // Сборник науч. тр. Гос. Никитского бот. сада. 2015. № 140.

Я. О. Межжеріна

Алі́, Мухаммед [англ. Ali, Muhammad; уродж. Клей, Кассіус Марселлус (англ. Clay, Cassius Marcellus); 17.01.1942, м. Луїсвілл, шт. Кентуккі, США — 03.06.2016, м. Скоттсдейл, шт. Аризона, США] — спортсмен, боксер, чемпіон. 1960 закінчив Центр. вищу школу м. Луїсвілла. З 12 р. займався боксом, першим тренером (з 1954) був Дж. Е. Мартін. Переможець нац. аматор. змагань «Золоті рукавички»: 1959 у напівважкій (до 81 кг) та 1960 — у важкій (до 91 кг) вагових категоріях. Чемпіон Літніх Олімпійських ігор 1960 у м. Римі у напівважкій ваговій категорії. У 1960 перейшов з аматор. боксу до професійного. 1964 переміг Ч. Лістона і здобув титул чемпіона світу серед професіоналів. Цього ж року став членом афроамер. реліг. організації «Нація ісламу» та змінив ім'я на Касіус Ікс, а згодом — на Мухаммед Алі, під яким відтоді й виступав. Абсолютний чемпіон світу у важкій ваговій категорії (1964–1966, 1974–1978). У 1967 відмовився від

Алича

Алі Мухаммед

служби у Збройних силах США, які вели бойові дії проти В'єтнаму. Був позбавлений титулу чемпіона світу та боксер. ліцензії, відсторонений від змагань на 3 роки. 1974 переміг олімп. чемпіона у важкій ваговій категорії (1968) Дж. Формана (США) і повернув собі титул. За спорт. кар'єру А. здолав найсильніших боксерів «золотої ери боксу». Зокрема, протистояння А. та олімп. чемпіона у важкій ваговій категорії (1964) Дж. Фрейзера (США) — одне з найвідоміших в історії спорту. Оригінальний стиль бою А. справив вплив на багатьох сучас. боксерів. По завершенні спорт. кар'єри (1981) займався громад. та благодійною діяльністю, був Послом доброї волі ЮНІСЕФ (1998–2008). Написав автобіогр. книгу «Наймогутніший: моя власна історія» («The Greatest: My Own Story», 1975, у співавт.; екранізов. 1977). Володар титулів «Боксер року» (1963, 1972, 1974, 1975, 1978) і «Боксер десятиліття» (1970-ті) за версією журналу «Ринг» («The Ring»). Другий боксер в історії, що отримав нагороду «Спортсмен року» за версією журналу «Спортс ілюстрийтед» («Sports Illustrated»; 1974). Визнаний «Спортсменом століття» за версією кількох спорт. видань. Включений до «Залу слави боксу» (1987) і «Міжнародного залу боксерської слави» (1990). Про А. було знято низку фільмів, зокрема документ. стрічку «Коли ми були королями» (1996, премія «Оскар»). 2005 у м. Луїсвіллі відкрито Центр А. — мультикультур. центр з музеєм, присвяченим спортсменові. Серед нагород: Президентська громадянська медаль (2001); Президентська медаль Свободи (2005); Медаль миру імені

О. Гана (2005); Філадельфійська медаль Свободи (2012).

Тб.: The Greatest: My Own Story. New York, 1975.

Лит.: Sullivan G. The Cassius Clay Story. New York, 1964; Cottrell J. Muhammad Ali, Who Once Was Cassius Clay. New York, 1968; Schulberg B. Loser and Still Champion: Muhammad Ali. Garden City, 1972; Lipsyte R. Free to Be Muhammad Ali. New York, 1979; Freedman S. Clay v. United States: Muhammad Ali objects to War. Springfield, 1997; Remnick D. King of the World: Muhammad Ali and the Rise of an American Hero. London, 1999; Reemtsma J. P. More Than a Champion: The Style of Muhammad Ali. New York, 1998; Marqusee M. Redemption Song: Muhammad Ali and the Spirit of the Sixties. London; New York, 2000; Rummel J., Blakely G. Muhammad Ali: Heavyweight Champion. Philadelphia, 2005; Edmonds A. O. Muhammad Ali: A Biography. Westport, 2006; Micklos J. Muhammad Ali: «I Am the Greatest». Berkeley Heights, 2010; Owens T. Muhammad Ali: Boxing Champ & Role Model. Edina, 2011; Hauser T. Muhammad Ali: His Life and Times. London, 2012.

Р. О. Рибачок

Алі ібн Абу Таліб [Алі ібн Абі Таліб; араб. علي بن ابي طالب; повне ім'я — Абу-ль-Хасан Алі ібн Абу Таліб аль-Кураші (араб. ابن عم النبي محمد بن عبد الله. (وصيهه, من; між 599–661, м. Мекка, тепер Саудівська Аравія — 661, м. Куфа, тепер Ірак] — реліг. і політ. діяч, четвертий і останній з *праведних халіфів*, перший імам шіїтів. Двоюрідний брат, зять і соратник пророка Мухаммеда. З дитинства був поряд із пророком Мухаммедом, став першим повернутим чоловічої статі. За життя Мухаммеда А. і. А. Т. виконував його особисті доручення, був довіреним секретарем, записував *одкровення*. Знавець *Корану*, *тафсира*, *фікху*. Як воїн уперше відзначився у битві біля м. Бадри (624; тепер Саудівська Аравія). Брав участь майже в усіх битвах і військ. експедиціях мусульман, був прапороносцем мусульман. війська; з його ім'ям пов'язують численні подвиги, виняткову відданість Мухаммеду. Першою дру-

мжкланових конфліктів. У добу свого халіфату (656–661) А. і. А. Т. отримав титул Амір аль-Мумінін — очільник правовірних. 657 переніс резиденцію до м. Куфи, де сформувалася партія його прибічників — шіїтів. Військ. зіткнення під Басрою з повсталими загонами під проводом аз-Зубайра («Верблюжа битва», 656) ускладнило політ. становище в державі, опозиційні угруповання повставали в Аравії, Сирії, Єгипті, Іраку тощо. Спроба мирного залагодження конфлікту з Муавією (правителем Сирії), після перемоги над ним у Сіфінській битві (657), призвела до розколу серед прибічників А. і. А. Т. і поширення радикал. протестного руху *хариджитів*. Загинув від замаху, скоєного хариджитами під час ранкової молитви в мечеті м. Куфи. Ймовірне місце поховання та мавзолей розташовані на тер. Іраку, в м. Ен-Наджафі. А. і. А. Т. відіграв неоднознач. роль в історії ісламу, став ключовою фігурою розколу *умми* на суннітів і шіїтів. У *суннізмі* вшановується як останній із праведних халіфів, взірць шляхетного, відданого й побожного мусульманина. У *шіїзмі* набув виняткового значення як обранець, носій Божого благословення і перший серед *Дванадцяти імамів* — законних наступників Пророка (тому відлік його імамату ведеться з 632 — року смерті Мухаммеда). Лише за прямими нащадками А. і. А. Т. (Алідами) визнається істинна лінія спадкоємності влади.

Лит.: Большаков О. Г. История Халифата : в 4 т. Москва, 1989–1993. Т. 1: Ислам в Аравии 570–633 гг.; Т. 2: Эпоха великих завоеваний (633–656); Dziekan M. M. Historia Iraku. Warszawa, 2002; Али-заде А. Али ибн Абу Талиб // Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Rogerson B. The Heirs of Muhammad: Islam's First Century and the Origins of the Sunni-Shia Split. Woodstock, 2008; Имам Али. Путь красноречия / Пер. с араб., предисл. и коммент. Т. Черниенко. Москва, 2015.

А. В. Арістова

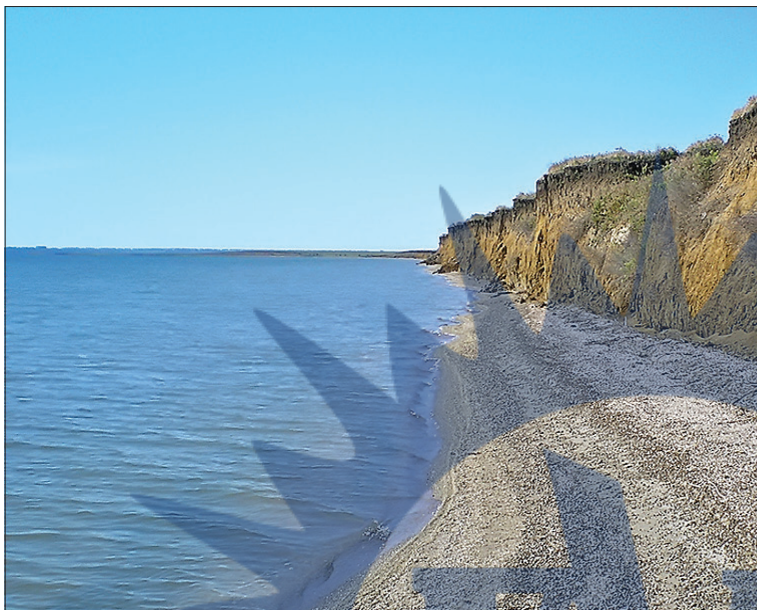
Алі ібн Сахль Раббан аль-Табарі — див. *Табарі*, ібн Сахль Раббан.

Соборна мечеть Куфи (Ірак), де був смертельно поранений **Алі ібн Абу Таліб**

жиною А. і. А. Т. стала дочка Пророка — Фатіма. Від цього шлюбу народилися п'ятеро дітей, у т. ч. сини Хасан і Хусейн (другий і третій імами шіїтів). Після смерті Мухаммеда А. і. А. Т. був радником перших праведних халіфів, виконував обов'язки верховного *кадія* (судді). Після загибелі третього халіфа *Османа* очолив державу в умовах гострих політичних, міжплемінних і

Алібей — солоноводне лиманне озеро на узбережжі Чорного моря в Татарбунарському районі Одеської області України. Є кілька версій походження назви: від імені турецького воєначальника 18 ст. Сараскіра Хаджи-Алі-Бей; від татар. поселення Алібей, яке до 1770 розташовувалося на сх. березі лиману на місці сучас. села Велика Балка. Довжина — бл. 15 км, ширина — до 11 км, площа — 72 км², об'єм води — бл. 100 млн м³, пересічна глибина — 1,2 м, максимальна — до 2,5 м. Режим живлення визначається інфільтрацією мор. води, атмосфер. опадами та випаровуванням. Солоність сезонно змінюється від 20 до 39 ‰, максимальна — 140 ‰. Дно вкрите темно-сірим мулом із лінзами пісків, трапляються лікувальні грязі (потужність шару — до 0,5 м, запаси — бл. 17 тис. м³). Озеро виникло на місці колишнього гирла річки Хаджидер, відгородженого від моря піщано-черепашниковим пересипом завширшки до 150 м. На Пв. Сх. через лагуну *Курудюл* з'єднується з лиманом *Бурнас*, на Пв. Зх. — з лагуною *Карачаус* і лиманом *Шагани*. Верхів'я А. (в яке впадала річка Хаджидер) відгороджено греблею і наз. лагуною *Хаджидер*. Береги озера-лиману є місцями гніздування птахів. Система лиманів *Сасик* — *Шагани* — А. — *Бурнас* має статус міжнар. водно-бо-

Алібей

лотних угідь як місця поселення водоплавних птахів, занесена в міжнар. список Рамсарської конвенції про охорону водно-болот. угідь. Частина А. входить до складу Національного природного парку «Тузовські лимани».

Лит.: Старушенко Л. И., Бушуев С. Г. Причерноморские лиманы Одешины и их рыбохозяйственное значение. Одесса, 2001; Попова О. М. Морфометрия та топонімія гідрологічних об'єктів національного природного парку «Тузовські лимани» // Вісник Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Сер.: Геогр. та геол. науки. 2016. Т. 21. Вип. 2.

Алібі (лат. *alibi* — в іншому місці) — у кримі. судочинстві — наявність об'єктів. обставин, які спростовують винуватість особи у вчиненні кримін. *правопорушення*, оскільки в момент скоєння *злочину* вона перебувала в ін. місці. А. спростовує винуватість лише виконавця (співвиконавця) злочину, але не знає питання про відповідальність організатора, підбурювача, пособника. А. виключає кримін. відповідальність виконавця злочину, якщо протиправні дії можливо вчинити лише фізично перебуваючи в місці настання їх суспільно небезпеч. наслідків. За умов можливості дистанційного вчинення злочину (напр., віддалений запуск вибухового пристрою) А. виконавця значення не має. Традицій-

місці у момент вчинення злочину. Обов'язок перевірки А. покладається на слідчого, прокурора. Перевірка А. здійснюється шляхом проведення допиту підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) та осіб, готових підтвердити факт його перебування в ін. місці. Перевірка «цифрового А.» відбувається шляхом проведення комп'ютерно-тех. експертизи, що виявляє час активності користувача персон. комп'ютера. Підозрюваний (обвинувачений, підсудний) не зобов'язаний надавати докази на підтвердження свого А., хоч і має таке право. За наявності А. слідчий або прокурор повинні закрити кримін. справу щодо підозрюваного (обвинуваченого), а суд — виправдати підсудного. Термін «А.» не використовується у чин. законодавстві України, однак поширений у профес. колах.

Лит.: Кручинина Н. В., Шиканов В. И. Алиби. Теоретические проблемы и их прикладное значение в уголовном судопроизводстве. Иркутск, 1992; Кузьмичев В. С., Юсупов В. В. Алиби у розкритті злочинів. Київ, 2007; Пономарев И. П. Тактика допроса лица, ссылающегося на «цифровое алиби» // Теория та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2010. Вип. 10; Іваненко О. В. Алиби: теоретичні проблеми та прикладне значення у кримінальному провадженні // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. 2017. Т. 2. Вип. 3.

I. A. Timko

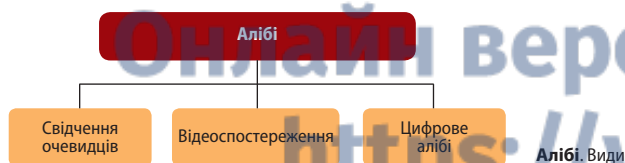
Алігатор (від лат. *alligare* — прив'язувати), видання-перекрутка — книжкове або журнальне видання з двома входами та, відповідно, з двома титульними аркушами й системами нумерації сторінок. Розрізняють: журнал-перекрутку та книгу-перекрутку. А. має складне зміст. наповнення, оскільки є збірником — об'єднує як мінімум два самост. твори. Основою для їх поєднання є близькість тематики та проблематики, авторство, стиліст. спорідненість матеріалів, належність до певного літ. періоду. Дизайн підпорядкований ідеї перевертання видання при читанні, передбачає увиразнення своєрідності обох частин видання й водночас концептуальне їх об'єднання в межах стилістики всього видавн. продукту. В А. верстка матеріалів розпочинається з двох боків (від обох сторінок обкладинки чи палітурки) та композиційно сходиться на середині блока. Прийом перекрутки уможливорює: а) змістово розмежувати два видання (твори); б) об'єднати самостійні твори; в) зекономити на витратних матеріалах і поліграф. послугах (адже використовується одна обкладинка чи палітурка). Як перекрутку часто оформлюють: а) двомовні словники, які за своєю природою є подвійними; б) літ.-худ. видання, зокрема дит. книги, що містять дві теми та мають на меті зацікавити читача неординарним підходом до вирішення книги; в) журнал. видання, що об'єднують під однією обкладинкою кілька споріднених тем.

Дж.: ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ, 2016.

Лит.: Тараканова О. Антикварная книга. Москва, 1996; Андрусенко Г. Конволюти в історичних бібліотечних колекціях: термінологія, причини створення, приклади // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. 2013. Вип. 37.

A. A. Зелінська

Алігатори (*Alligator*) — рід родини *алігаторових* ряду крокодилів. Налічує 2 сучасні види:

Алібі. Види

но доказами А. є показання осіб, які підтверджують перебування *підозрюваного, обвинуваченого* у ін. місці в момент вчинення злочину. А. може підтверджуватися й ін. доказами (напр., відеозаписом із камер спостереження). З розвитком електрон. технологій з'явилося поняття «цифрового А.». Цифрове А. спирається на дані персон. електрон. засобів (комп'ютерів, мобільних телефонів), що доводять перебування особи в ін.

міссісіпського А. (*A. mississippiensis*) та китайського А. (*A. sinensis*), ареали яких охоплюють сх. узбережжя США (від Пн. Кароліни до Техасу) та р. Янзи в Китаї. Чисельність міссісіпського А. — мільйони дорослих особин; існування

Алігатор (*Alligator mississippiensis*)

китайського А. перебуває під загрозою, загальна чисельність — кілька сотень особин. Розміри міссісіпського А. сягають 4,6 м, маса може наближатися до 1 т. Живиться різноманітними водними тваринами, може нападати на оленів і диких свиней. Уникає зіткнень із людиною, хоча майже щороку реєструють смертельні випадки. Статевої зрілості набувають при розмірах 180 см, самка робить гніздо з трави, куди відкладає до 70 яєць. Материнський інстинкт зберігається протягом року; вона не лише охороняє гніздо, а й певний час піклується про дитинчат. Міссісіпських А. успішно розводять на фермах заради цінної шкіри. Китайський А. значно менший за розмірами — до 2 м. Статевої зрілості досягає при довжині бл. 1 метра. Живиться дрібними водними істотами. Небезпеки для людини не становить.

Лит.: Brochu Ch. A. Phylogenetics, Taxonomy, and Historical Biogeography of Alligatoroidea // Society of Vertebrate Paleontology Memoir. 1999. Vol. 19; Elsey R. M., Kinler N. Louisiana's Alligator Program: Adapting Management as Populations Recover and Risk of Unsustainable Use Decreases // Crocodiles. Proceedings of the 17th Working Meeting of the IUCN-SSC Crocodile Specialist Group. Gland, 2004; Grigg G., Kirshner D. Biology and Evolution of Crocodylians. Ithaca, 2015.

С. В. Межжерін

Алігаторові (Alligatoridae) — родина ряду крокодилів. Вкл. 4 сучасні роди та 11 видів, а також низку викопних родів і видів. Серед викопних форм — велетні роду *Пурозаврів*, які мали довж. до 15 м, масу 12 т і могутні щелепи завдовжки бл. 1,3–1,4 м. За способом життя та будовою тіла подібні до представників родини *Крокодилових*, від яких відрізняються будовою черепа та зубів, коротшою й тупою мордою, меншими розмірами, пасивнішим способом життя, не переносять мор. води. Характерні менші, ніж у крокодилових, розміри гол. мозку, відносно низька швидкість *метаболізму* і більша тривалість життя. А. загалом менш агресивні

Алігер Маргарита Йосипівна

Алігаторові. Порівняння розмірів представника роду *Пурозаврів* (*Sarcosuchus imperator*) з людиною

стосовно людини, ніж крокодилові, адже їхньою звичайною поживою є дрібні істоти — переважно тварини, пов'язані з водним середовищем (водні безхребетні, риби, черепахи, навколоводні птахи). Втім, трапляються й смертельні напади на людину. Ареал охоплює Пн. та Пд. Америку та р. Янзи в Китаї.

Лит.: Brochu Ch. A. Phylogenetics, Taxonomy, and Historical Biogeography of Alligatoroidea // Society of Vertebrate Paleontology Memoir. 1999. Vol. 19; Brochu Ch. A. Phylogenetic Approaches Toward Crocodylian History // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. 2003. № 31; Telford T. Reptiles & Amphibians. Guilford, 2014.

С. В. Межжерін

Алігер, Маргарита Йосипівна [рос. Алигер, Маргарита Иосифовна; справж. прізвище Зейлигер (рос. Зейлигер); 07.10.1915, м. Одеса, тепер Україна — 01.08.1992, с-ще Мічурінець Моск. обл., РФ] — поетеса, перекладачка. Писала рос. мовою. Нар. у сім'ї службовця. Навчалась у хім.-технол. технікумі, працювала на хім. заводі. 1931 переїхала до м. Москви. Закінчила 1937 Літ. ін-т ім. О. М. Горького. Від 1938 — член Спілки письменників СРСР. З 1941 працювала кореспондентом газети Військово-Повітряних сил Червоної Армії «Сталінський сокол» («Сталинский сокол»), у 1942 перебувала з редакц. завданням у блокадному Ленінграді (тепер м. Санкт-Петербург). Після війни — на творчій роботі. 1956 входила до редколегії альманаху «Літературна Москва» («Литературная Москва»). Трагічно загинула 1992. 1933 у журн. «Вогник» («Огонек») вперше опубл. вірші А. Від 1934 активно друкувалась у газетах та журналах. Автор збірок «Рік народження» («Год рождения»; 1938), «Залізниця» («Железная дорога»; 1939), «Каміння і трави» («Камни и травы»; 1940), «Пам'яті хоробрих» («Памяти храбрых»; 1942), «Лірика» («Лирика»; 1943), «Вірші та поеми» («Стихи и поэмы»; 1994), поем «Зима цього року» («Зима этого года»; 1938), «Зоя» (1942), «Твоя перемога» («Твоя победа»; 1945), драм. поеми «Казка про правду» («Сказка о правде»; 1945); багатьох публіцист. творів, зокрема зб. літ.-крит. ст. «Стежинка в житті. Про поезію і поетів» («Тропинка во ржи. О поэзии и поэтах»; 1980). Займалася також перекладацькою діяльністю. У її доробку — переклади творів близько 40 авторів. З Україною пов'язані вірші А. «Ірпін» (1938), «Кінець дня», присвячений О. Довженку (1938), «Київ» (1938), «Одеса» (1944), «Цикли про Крим» (1948, 1951). Переклала низку творів *Лесі Українки* (драму «Камінний господар» та ін.), окр. вірші І. Франка, М. Бажана, С. Голованівського, А. Малишка, Л. Первомайського. Укр. мовою окр. твори А. переклав В. Бичко. За мотивами поеми «Казка про правду» здійснили однойменні постановки кілька укр. театрів, зокрема Миколаїв. театр юного глядача (1947–1948), Вінницький укр. драм. театр (1948), Львів. театр юного глядача (1964) та ін. Нагороджена Держ. премією СРСР за поему «Зоя» (1943), Міжнар. премією ім. П. Неруди за переклад. діяльність (1989).

Тв.: Стихотворения и поэмы : в 2 т. Москва, 1970; Стихи и проза : в 2 т. Москва, 1975; Тропинка во ржи: о поэзии и поэтах. Москва, 1980; Собрание сочинений : в 3 т. Москва, 1984–1985; Укр. перекл. — Зоя. Київ, 1949.

Лит.: Румянцева Э. М. Алигер Маргарита Иосифовна // Русские советские писатели. Поэты. Библиографичес-

кий указатель : в 30 т. Москва, 1977. Т. 1; Меттер И. Наука расставания // Новый мир. 1981. № 3; Алигер М. И. // Казак В. Лексикон русской литературы XX века / Пер. с нем. Москва, 1996; Ардов М. Вокруг Ордынки: портреты // Новый мир. 1999. № 6; Уздина М. Я там была. Маргарита Алигер // Я помню. Москва, 2012.

Алідада (пізньюлат. alidada, від араб. عضادة — лінійка) — 1) Пристрій для вимірювання кутів в астрономічних та геодезичних приладах (*астролябії, секстанті, теодоліті*). Має вигляд лінійки або круга, які обертаються всередині лімба — циліндричного або конічного кільця, розділеного штрихами на рівні частини — градуси, мінути та секунди. Положення астролябії щодо лімба вказує кутову відстань до предмета, на який спрямовано зорову трубу кутомірного приладу. Для точнішого вимірювання А. споряджують *верньєром* або *мікроскопом*.

2) Навігаційний прилад для оптичного пеленгування морських суден, дає змогу брати відліки пеленга з точністю до 0,1 градуса.

Лит.: Самойлов К. И. Морской словарь : в 2 т. Москва, 1939–1941; Киселев М. И., Михелев Д. Ш. Основы геодезии. Москва, 2001; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Баран П. І., Марущак М. П. Топографія та інженерна геодезія. Київ, 2015.

Алієв, Гейдар Алірза оглі (азерб. Əliyev, Heydər Əlirza oğlu; 10.05.1923, м. Нахічевань, тепер Азербайджан — 12.12.2003, м. Клівленд, шт. Огайо, США) — держ. і громад.-політ. діяч, 3-й президент *Азербайджану*, почес. доктор Тбіліс. ун-ту (з 1996), Москов. юрид. академії (з 1997), Александрійського ун-ту (з 1999), Нац. академії держ. управління при Президентові України (з 2003) та ін. ЗВО. Народився у робітничій родині. 1939 вступив на архіт. ф-т Азерб. промислового ін-ту (тепер Азерб. держ. ун-т нафти та пром-сті), який не закінчив через початок *Другої світової війни*. 1941–1944 працював у органах НКВС Нахічеван. АРСР, 1944–1969 — в органах держ. безпеки Азерб. РСР. Навчався у Школі перепідготовки керівного оператив. складу МДБ СРСР (1949–1950). У 1957 закінчив заочне від-ня іст. ф-ту Азерб. держ. ун-ту ім. С. М. Кірова (тепер Бакин. держ. ун-т), 1966 — Москов. вищу школу держ. управління імені Ф. Е. Дзержинського. З 1964 — заст. голови Комітету держбезпеки (КДБ) СРСР, від 1967 — голова КДБ Азерб. РСР. 1969–1982 — перший секретар ЦК КП Азербайджану. 1971–1987 — член ЦК КПРС, 1976–1982 — кандидат у члени політбюро ЦК КПРС. 1982–1987 — перший заст. голови Ради Міністрів СРСР, член Політбюро ЦК КПРС. Однотимчасно від 1986 — голова Бюро Ради Міністрів СРСР із соц. розвитку. 1987–1988 — держ. радник при Раді Міністрів СРСР. 1988–1990 — на пенсії. 1991–1993 — голова Верхов. меджлісу Нахічеван. АР у складі Азербайджану й водночас заст. голови Міллі Меджлісу Азербайджану. Засновник і голова партії «Ені Азербайджан» («Новий Азербайджан»; з 1992). У червні — листопаді 1993 — голова Міллі Меджлісу Азербайджану. 1993–2003 — президент Азербайджану. Обирався депутатом ВР СРСР 8–11-го скликань. Керуючи республікан. парторганізацією Азербайджану, провадив обережну політику підтримки нац. кадрів серед азерб. номенклатури. У січні 1990 після кривавих зіткнень між етніч.

Алідада

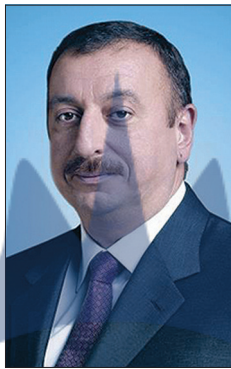
Алієв Гейдар Алірза оглі

вірменами й азербайджанцями в м. Баку (наслідком яких стало запровадження в місті надзвичайного стану) виїхав до представництва Азерб. РСР у м. Москві. Виступив із різкою антигербачов. промовою (видрукована у самвидаві, схвально сприйнята у м. Баку). Улітку 1993 під час заколоту проти президента Азербайджану А. Ельчієва прибув до м. Баку. Отримав підтримку населення. На час обрання А. президентом Азербайджан перебував у стані економ. кризи; у різних регіонах країни регулярно відбувалися збройні зіткнення. Унаслідок діяльності А. центр. владі вдалося взяти під контроль тер. країни (окрім контрольов. Вірменією самопроголош. *Нагірно-Карабаської Республіки*). За його президентства реалізовувалася політика співпраці в рамках СНД й розбудови відносин із країнами Заходу та Туреччиною. Зроблено спроби активізувати відносини з РФ, розв'язати проблеми Нагір. Карабаху. Азербайджан стратегічно орієнтувався на Захід. Ініційовано проекти з розроблення і транспортування касп. нафти й газу. У квітні 1999 за сприяння А. введено в дію новий альтернатив. нафтогаз. маршрут Баку — Супса. За ініціатииви А. у листопаді 1999 під час Стамбул. саміту ОБСЄ укладено пакет угод щодо буд-ва через тер. Ірану й Туреччини основного експорт. трубопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан (введено в експлуатацію 2006). Укладено угоду про партнерство й співробітництво з ЄС (1996) та угоду про співпрацю з НАТО у рамках Ради Євроатлантич. партнерства за програмою «Партнерство заради миру» (1994). Був прибічником ідеї створення у рамках СНД окр. орг-ції для співпраці пострад. д-в поза рос. контролем — ГУАМ (1997). Активно розбудовував відносини з Україною, прагнучи створення міжнар.-політ. протизаги впливу РФ у межах СНД. 16.03.2000 підписав Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною та Азербайджаном. Двічі удостоєний звання Героя соціалістичної праці (1979, 1983). Нагороджений рад. відзнаками: 5 орденами Леніна (1971, 1973, 1976, 1979, 1983), орденами Вітчизн. війни 1-го ступеня (1985), Червоної Зірки (1962) та ін., а також укр. орденом Ярослава Мудрого 1-го ступеня (1997), грузин. орденом Золотого Руна (2001), рос. орденом Святого апостола Андрія Первозванного (2003) та ін., медалями. 2005 в Азербайджані запроваджено орден «Гейдар Алієв» як найвищу держ. нагороду. А. встановлено пам'ятники у різних містах і країнах. Зокрема, у м. Києві відкрито пам'ятники: біля входу до парку його імені (2004), неподалік Укр.-азерб. ін-ту соц. наук і самоуправління (2009). Іменем А. названі вулиці, установи та підприємства Азербайджану.

Лит.: Чернявський С. Внешняя политика Азербайджанской Республики (1988–2003). Баку, 2003; Андриянов В., Мираламов Г. Гейдар Алиев. Москва, 2005; Зенькович Н. Гейдар Алиев. Зигзаги судьбы. Москва, 2007; Денисенко А., Туркевич В., Шпаковский Л. Лідер двох епох: Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва. Київ, 2013; Waal T. de. Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War. 10th Year Anniversary Edition, Revised and Updated. New York, 2013; Салманов А. Гейдар Алиев як фундатор зовнішньополітичної стратегії Азербайджану // Наук. праці МАУП. 2014. Вип. 43; Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха : в 3 т. Москва, 2017.

М. С. Дорошко

Алієв, Ільхам Гейдар оглі (азерб. Əliyev, İlham Heydəroğlu; 24.12.1961, м. Баку, тепер Азербайджан) — держ. діяч, 4-й президент Азербайджану, почес. доктор Москов. держ. ін-ту міжнар. відносин (з 2004), Ун-ту нац. та світової економіки Болгарії (з 2005), Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка (з 2008) та ін. ЗВО. Син Г. Алієва. 1982 закінчив Москов. держ. ін-т міжнар. відносин [МДІМВ, тепер Федеральна держ. автоном. освіт. установа вищої освіти «Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) Міністерства закордонних справ Російської Федерації»]. 1982–1985 навчався в аспірантурі цього закладу, де 1985 захистив кандидат. дис. та здобув ступінь канд. іст. наук. 1985–1990 викладав у МДІМВ. 1991–1994 займався приват. бізнесом. 1994–2003 — віце-президент Держ. нафтової компанії Азерб. республіки. Активно брав участь у здійсненні «нафтової стратегії Гейдара Алієва». 1995–2003 — депутат Міллі Меджлісу (парламенту Азербайджану). Від 1997 — президент Нац. олімп. комітету Азербайджану. З 1999 — заступник, з 2000 — перший заступник, з 2005 — голова правлячої партії «Ені Азербайджан» («Новий Азербайджан»). У січні — серпні 2003 — заст. голови та член бюро Парламентської Асамблеї Ради Європи. 04.08.2003 А. призначено головою уряду (з ініціативи його батька Г. Алієва). 24.08.2002 внесено зміни до Конституції, згідно з якими прем'єр-міністр вважався тимчас. головою д-ви в разі невіддатності законного президента. І. Алієв та Г. Алієв одночасно виставили свої кандидатури для участі у президент. виборах 2003. Напередодні виборів Г. Алієв зняв свою кандидатуру та закликав виборців голосувати за свого сина. І. Алієв переміг на виборах 15.10.2003, отримавши понад 79 % голосів. 2003–2005 його владу було обмежено впливом попередніх політ. еліт. У жовтні 2005 А. зосередив владу в своїх руках, оголосивши про запобігання спробі держ. перевороту. До м. Баку введено війська й бронетехніку. Наслідком розслідування став арешт 12 вищих посадовців, серед яких було три члени уряду Азербайджану. Загальна кількість затриманих склала близько 1 тис. осіб. На парламент. виборах у листопаді 2005 (з переголосуванням у частині округів у 2006) перемогу здобула правляча партія «Ені Азербайджан» (61 місце зі 125 депутатів, політику партії також підтримувала значна частина з 43 обраних позапарт. депутатів). У 2008, 2013 і 2018 А. переобрано президентом Азербайджану. Головними напрямками зовн. політики А. на посту президента стали дії, спрямовані на відновлення тер. цілісності Азербайджану шляхом повернення Нагір. Карабаху (відбулася низка зустрічей із президентом Вірменії Р. Кочаряном, однак прогресу в перемовинах щодо статусу Нагір. Карабаху досягнуто не було), а також розбудова нафто-газ. комплексу й систем трубопроводів. Зокрема, завершилося буд-во нафтопроводу Баку — Тбілісі — Джейхан. Це уможливило постачання нафти з Азербайджану в обхід РФ. За його ініціативи 2017 також реалізовано буд-во залізнич. лінії Баку — Тбілісі — Карс, що з'єднала Азербайджан і Грузію з Туреччиною. У березні 2009 в Азербайджані відбувся референдум щодо обмеження тривалості перебування однієї особи на посаді президента 2 термінами, перейменування викон. апарату президента на адміністрацію президента та

Алієв Ільхам Гейдар оглі

відтермінування президент. і парламент. виборів у разі ведення країною військ. операцій. У вересні 2016 проведено ще один референдум стосовно змін до Конституції Азербайджану, наслідком якого стало запровадження посад першого віце-президента та віце-президентів. Термін повноважень президента збільшено з 5 до 7 років. А. нагороджений орденами різних країн: орденом короля Абдулазіза Королівства Саудів. Аравії, орденом «Гейдар Алієв» Республіки Азербайджан (обидва — 2005), Великим хрестом ордена Почес. легіону Франц. Республіки (2007), укр. орденами Ярослава Мудрого 1-го ступеня (2008) і Свободи (2013) та ін. Має також нагороди та відзнаки спорт. орг-цій.

Пр.: Каспійская нефть Азербайджана. Москва, 2003.

Лит.: Губерський Л. Алієв Ільхам // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Київ, 2004. Т. 1; Андріанов В., Міраламов Г. Ільхам Алієв: Портрет Президента Азербайджану / Відп. ред. Е. Мадатлі; пер. з рос. В. Біннатова. Київ, 2011; Cornell S. Azerbaijan Since Independence. Armonk; London, 2011; Чернявский С. Десять лет истории Азербайджана. 2003–2013 годы. Москва, 2013; Bolukbasi S. Azerbaijan: A Political History. London, 2013; Ахундова Е. Ільхам Алієв. Портрет президента на тлі змін / Пер. з рос. М. Салманова. Київ, 2017.

П. В. Бовсунівський

Алієнор Аквітанська (Елеонора Аквітанська; франц. Alienor d'Aquitaine; бл. 1122 або 1124, ймовірно м. Пуатьє, тепер регіон Нова Аквітанія, Франція — 1204, абатство Фонтевро, біля м. Сомюр, тепер регіон Пеї де ла Луар, Франція) — держ. діячка, королева Франції (1137–1152) та Англії (1154–1189). Донька герцога Аквітанії Гійома X. У 1137 вийшла заміж за короля Франції Людовика VII (роки правління 1137–1180), супроводжувала його під час 2-го хрест. походу (1147–1149; див. Хрестові походи). У 1152 Людовик VII розлучився з А., приводом для чого стала кровна спорідненість між ними. Того самого року А. вийшла заміж за графа Генріха Анжуйського, який 1154 став королем Англії під іменем Генріх II Плантагенет. Унаслідок цього під владу англ. корони перейшов її посаг — зем-

Алієнор Аквітанська.
Надгробок

лі Аквітанії (майже половина тер. Франції). В історіографії поширеною є думка, що саме цей факт став передумовою розв'язання в майбутньому Столітньої війни між Англією та Францією (1337–1453). Від першого шлюбу А. народила двох доньок, від другого — трьох доньок і п'ятьох синів. Двоє її синів стали королями Англії: Річард I Левове Серце та Іоанн Безземельний. У березні 1173 А. підтримала заколот чотирьох старших синів (Вільяма, Генріха, Річарда і Жоффрау) проти їхнього батька. Одним із приводів

стало захоплення Генріхом II частини Аквітанії, якою А. прагнула володіти одноосібно. У березні — травні того самого року А. потрапила в полон і перебувала в почес. ув'язненні зі збереженням титулу до літа 1189. Вона отримала свободу і повернулася до королів. двору після смерті чоловіка та сходження на трон її сина Річарда I Левове Серце. Під час 3-го хрест. походу (1189–1192), а також перебування Річарда I Левове Серце в полоні у імператора Священної Римської імперії Генріха VI фактична влада у країні належала А. 1193–1194 збрала суму у 150 тис. марок (тогочас. дворічний заг. прибуток англ. королів. скарбниці) для викупу Річарда I з полону. Після смерті Річарда I та сходження на престол Іоанна Безземельного у 1199 А. повернулася до Аквітанії. 1199–1204 — перебувала в абатстві Фонтевро у Франції. 1201 підтримала свого сина Іоанна Безземельного в суперечці за англ. престол з її онуком Артуром (сином її сина Жоффра, герцогом Бретані). Померла й похована в абатстві Фонтевро.

Лит.: Kelly A. Eleanor of Aquitaine and the Four Kings. Cambridge, 1978; Флори Ж. Алиенора Аквитанская. Непокорная королева / Пер. с фр. И. А. Эгипти. Санкт-Петербург, 2012; Evans M. Inventing Eleanor: The Medieval and Post-Medieval Image of Eleanor of Aquitaine. London; New York, 2014; Pernoud R. Aliénor d' Aquitaine. Paris, 2015.

М. О. Рудь

Аліквота (лат. aliquot — кілька, від alius — інший і quot — скільки) — 1) У хімії аналітичний — точно виміряна кількість гомогенного матеріалу, взята для аналізу, яка зберігає властивості основного зразка. Зазвичай термін стосується рідин, коли взята частина є результатом ділення об'єму всього зразка на ціле число (напр., 25 мл від зразка об'ємом 100 мл).

2) У математиці — частина величин, на які ціле число ділиться без остачі (напр., 2, 3, 4, 6 — аліквоти числа 12).

3) У музиці — тон, що супроводить головну мелодію. В органі — регістри (групи труб однакового тембру), труби яких відтворюють порядковий оберто́н до основного звуку, збагачуючи його звучання.

Лит.: Фармацевтична енциклопедія / За ред. В. П. Черних. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 2010; Smith R., Levasseur L. Pipe Organs of the Rich and Famous. Richmond, 2014.

Аліков, Юрій Іванович (04.10.1934, м. Ульяновськ, тепер РФ) — сценарист і письменник-фантаст. Закінчив 1957 Київ. ун-т (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка). З 1959 (з перервою) працював на Київ. студії наук.-поп. фільмів. 1979–1988 — гол. редактор. Автор сценаріїв наук.-популяр. фільмів: «Мова тварин» (1967; низка нагород на міжнар. та всесоюз. кінофестивалях; медаль ім. М. В. Ломоносова 1-го ступеня АН СРСР, 1972), «Чи думають тварини» (обидва — Держ. премія СРСР, 1972), «Я та інші» (1971), «Селекційний центр у Миронівці» (1980), «...Та щастя в особистому житті» (1980, повнометраж., «Центрнаукфільм»); мультиплікаційних: «Острів скарбів» (1988, спільно з Д. Я. Черкаським; 1992 — амер. відеOVERсія), «Енеїда» (1991); автор і співавтор сценаріїв низки худ. телефільмів, зокрема «Люди і дельфіни» (1982, 4 серії). Автор наук.-фантаст. роману «Гінці Нептуна» (1979)

Аліков Юрій Іванович

про пошуки вченими контактів із дельфінами, за яким було знято телефільм «Люди і дельфіни».

Пр.: Говорят ли животные? // Этот прекрасный загадочный мир / Сост. Н. Якименко. Киев, 1979; Гінці Нептуна. Київ, 1979. (у співавт.)

Лит.: Наукове кіно: вчора, сьогодні, завтра: Виступи // Вісн. Акад. наук України. 1991. № 12; Аліков, Юрій Іванович // Енциклопедія фантастики: Кто есть кто / Под ред. В. Гакова. Минск, 1995.

Алілу́я (грец. ἀλληλούια, від давньоєвр. הללויה — славте Бога) — 1) В юдаїзмі та християнстві — хвалебний вигук — славлення Бога. Багаторазово вживається в Книзі Псалмів, де, як правило, служить вступним або заключ. словом. У старозавіт. богослужіннях священники вітали цим словом народ, який відповідав так само. З часом у храмовій практиці «А.» стало самостійним культ. закликком. У різних виданнях Старого Завіту це слово вживається без перекладу. У християн. богослужінні — хвалебний приспів, звернений до всіх іношасей Трійці. У православній літургії співанням «А.» відзначаються святкові моменти. Зазвичай слово «А.» повторюється тричі. У 15–16 ст. у рос. православ'ї виникла богослов. полеміка щодо потрібного (тригубого) й подвійного (сугубого) проголошення «А.». Це стало однією з причин церк. розколу (див. Розколи релігійні). У катол. традиції широко використовується вигук «А.» як приспів кондака в акафісті (хвалебному співі на честь Спасителя, Божої Матері та святих).

2) У церк. та світ. музиці — назва частини кантати, мотету (у Й. Баха, В. Моцарта, Г. Генделя), іноді — окр. твору («Алілуя для хору, оркестру, органу, соліста-дисканта й кольорових проєкторів» С. Губайдуліної, 1990). В укр. музиці використовували М. Леонтович, С. Людкевич. У поезії це слово вжив Т. Шевченко у вірші «Гімн чернечий».

3) Переносно — співати А. — надмірно вихвалити.

Лит.: Vocabulaire de Theologie Biblique. 2-me ed. Paris, 1970; Словарь библейского богословия / Под ред. К. Леон-Дюфура. Брюссель, 1990; Желтов М. С., Лозовая И. Е., Ефимова Н. И. и др. Аллилуйя // Православная энциклопедия : в 50 т. Москва, 2001. Т. 2; Munk E. The World of Prayer : in 2 vol. 2nd, revised ed. Jerusalem, 2007. Vol. 2; Гофман Лоуренс А. Еврейська літургія та єврейська наука: метод і космологія // Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки : в 2 т. / За ред. М. Гудмена; пер. з англ. Київ, 2012. Т. 2.

Є. А. Харьковиченко

Алімарін Іван Павлович

Аліма́рін, Іва́н Па́влович (рос. Алимарин, Иван Павлович; 11.09.1903, м. Москва, тепер РФ — 17.12.1989, м. Москва, тепер РФ) — хімік-аналітик, академік АН СРСР (з 1966), почес. член-кореспондент Академії наук Фінляндії (з 1974), почес. доктор Будапешт. тех. ун-ту (Угорщина, з 1971), Гетеборзького ун-ту (Швеція, з 1973), Бірмінгем. ун-ту (Велика Британія, з 1976). Від 1923 упродовж 30 р. працював в Ін-ті приклад. мінералогії (тепер Всерос. ін-т мінер. сировини, ВІМС). У 1926–1928 навчався на заоч. від-ні геологорозвідув. ф-ту Моск. гірн. академії (розформов. 1930). Одночасно працював у Моск. ін-ті тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова, МІТХТ (тепер Федеральна держ. бюджет. освітня установа вищої освіти «МІРЕА — Російський технологічний університет»). 1935 здобув наук.

ступінь канд. хім. наук та звання старшого наук. співробітника й доцента. З 1949 працював зав. лаб. в Ін-ті геохімії та аналіт. хімії ім. В. І. Вернадського АН СССР (ГЕОХІ, тепер Федеральна держ. бюджет. установа науки ордена Леніна та ордена Жовтн. Революції Ін-т геохімії та аналіт. хімії ім. В. І. Вернадського РАН), а в остан. роки голов. наук. співробітником цього ін-ту. 1950 захистив док. дис., 1951 отримав звання професора. Від 1953 до кінця життя — зав. кафедри аналіт. хімії хім. ф-ту Москов. держ. ун-ту імені М. В. Ломоносова (МДУ, тепер Федеральна держ. бюджет. освіт. установа вищої освіти «Московський державний університет імені М. В. Ломоносова»). 1953 обраний член.-кор., 1966 — акад. АН СРСР. Осн. наук. дослідження пов'язані з аналіт. хімією рідкіс. і розсіяних елементів, визначенням малих концентрацій елементів і аналізом малих кількостей мінералів, комплексування рідкісноземельних елементів з орган. реагентами. Розробив методики розділення та концентрування елементів екстрагуванням, *хроматографією*, співосадженням. За підтримки А. започатковано дослідження з активаційного аналізу, інверсійної вольтамперометрії, лазер. спектроскопії (див. *Лазер*), кріолюмінесценції, кінетики комплексування. Пропагував використання в хім. аналізі радіонуклідів (див. *Ізотопи*) і радіац. випромінювання, *електронних обчислювальних машин*, лазер. техніки. Автор понад 800 статей, низки оглядів, монографій та навч. посібників. Підтримував фахові та друж. зв'язки з укр. хіміками А. Бабком, А. Пилипенком, І. Тананаєвим, К. Яцимирським та ін. Нагороджений 4 орденами Леніна (1951, 1967, 1973, 1980), орденами Жовтн. Революції (1975), Трудового Червоного Прапора (1951), Червоної Зірки (1944), медалями. Держ. премія СРСР, 1972. Золота медаль міжнар. журналу аналіт. хімії «Таланта» («Talanta», 1965), бронз. медаль Д. Гевеши за актив. участь у роботі «Журналу радіоаналітичної хімії» та ін. У будівлі хім. ф-ту МДУ імені М. В. Ломоносова на його честь встановлено мемор. дошку.

Пр.: Успіх в а н т. — Качественный полумикроанализ. Практическое руководство к лабораторным работам. Москва; Ленинград, 1949; Qualitative Halbmikroanalyse. Berlin, 1956; Неорганический ультрамикрoанализ. Москва, 1960; Справочные таблицы по аналитической химии. Москва, 1960; Количественный микрохимический анализ минералов и руд. Практическое руководство. Москва, 1961; Quantitative mikrochemische Analyse der Mineralien und Erze. Praktische Anleitung. Dresden; Leipzig, 1965; Демонстрационный эксперимент по общему курсу аналитической химии. Москва, 1974; Качественный и количественный ультрамикрoхимический анализ. Москва, 1974; Lecture Experiments in Analytical Chemistry. Moscow, 1976; Справочное пособие по аналитической химии. Москва, 1977.

Лит.: Иван Павлович Алимарин: (К пятидесятилетию со дня рождения) // Журн. аналит. химии. 1953. Т. 8. Вып. 6; Иван Павлович Алимарин. Москва, 1973; Успехи аналитической химии / Под ред. Ю. А. Золотова, М. Н. Петриковой. Москва, 1974; Иван Павлович Алимарин (1903–1989) // Журн. аналит. химии. 1988. Т. 45. Вып. 4; Волков В. А., Вонский Е. В., Кузнецова Г. И. Выдающиеся химики мира. Москва, 1991; Иван Павлович Алимарин. Очерки. Воспоминания. Материалы. Москва, 1993; Золотов Ю. Л. Лидер отечественных химиков-аналитиков. К 100-летию со дня рождения академика И. П. Алимарина // Вестник Рос. акад. наук. 2003. Т. 73. № 8; Губарев В. С.

Секретные академики: кто сделал СССР сверхдержавой. Москва, 2015; Губарев В. С. От сохи до ядерной дубины. Москва, 2016; Золотов Ю. А. Очерки истории аналитической химии. Москва, 2018.

Алімджан, Хамід (узб. Olimjon Hamid; справж. — Азімов, Хамід Алімджанович; 12.12.1909, м. Джиззак, тепер Узбекистан — 03.07.1944, м. Ташкент, тепер Узбекистан) — письменник, чл.-кор. АН УзРСР з 1943. У 1931 закінчив Узб. держ. пед. академію (тепер Самарканд. держ. ун-т). 1926–1931 працював зав. відділу та відп. секретарем в газ. «Зарафшан», «Еш ленинчи», в журн. «Курилиш». З 1932 — наук. співробітник Ін-ту культ. будівництва Узбекистану. 1934–1937 — зав. відділу Ін-ту мови та л-ри. 1939–1944 — відп. секретар Правління Спілки письменників Узбекистану. Член КПРС з 1942. Загинув в автокатастрофі, похований у м. Ташкенті. 1928 вийшла перша поет. зб. А. «Весна» («Ko'klam»), позначена романтич. настроями. Автор поем «Зайнаб і Аман» («Zaynab va Omon»; 1938), «Сімурґ» («Semurg»; 1939), «Край» («O'lka»; 1939), «Щастя» («Baxt»; 1940), написаних за фольклор. мотивами. Патріот. збірка віршів «Візьми зброю в руки» («Qo'lingga qurol ol!»; 1942), поема «Сльози Роксани» («Roksananing ko'z yoshlari»; 1944), іст.-героїчна віршована драма «Муканна» («Muqanna»; 1942–1943) написані в стилі соц. реалізму. Літературознавчі праці присвячені проблемам узб. класич. та сучас. л-ри, взаємозв'язкам л-ри і фольклору. Серед них — «Тарас Шевченко» (1935). Переклав окремі твори Т. Шевченка («Заповіт», «Сон», «Огні горять, музика грає», «У тієї Катерини», «Ми вкупочці колись росли» та ін.), О. Корнійчука («Платон Кречет»). У поемах «Борець Турсун» («Jangchi Tursun»; 1942), «Сльози Роксани» (1944), віршах «Любов» («Sevgi»), «Другові зі Сходу, що йде на Захід» («Sharqdan G'arbga ketayotgan do'stga») відобразив дружбу узб. та укр. народів. Укр. мовою твори А. перекладали Л. Талалай, Т. Коломієць, С. Литвин. На честь А. названо станцію Ташкент. метрополітену (1990). У 1990 на площі Хаміда Алімджана в м. Ташкенті встановлено пам'ятник письменнику (скульптор Я. Шапіро, арх. С. Аділов), який згідно з указом президента (18.04.2017) перевезено на Алею літераторів у Нац. парку Узбекистану ім. Алішера Навої.

Тв.: Мукаммал асарлар туплами (Полное собрание сочинений) : в 10 т. Ташкент, 1981–1984; Рос. перекл. — Муканна. Ташкент, 1964; Избранное. Москва, 1979; Семург. Ташкент, 1979; Воображение певца. Ташкент, 1985; Укр. перекл. — Поезії. Київ, 1982.

Лит.: Мамаджанов С. Мир поэта: Очерк о жизни и творчестве Х. Алимджана / Пер. с узб. Ташкент, 1972; Мамадалиева З., Ганиева А. Хамид Алимджан и фольклор // Мол. ученый. Казань, 2015. № 23 (103).

В. Г. Беляев

Аліментарні захворювання (від лат. alimentarius — харчовий, продуктовий) — захворювання, зумовлені недостатнім або надлишковим, порівняно з фізіолог. потребами, надходженням в орг-м поживних речовин. Згідно з класифікацією ВООЗ, виокремлюють 4 групи причин, які призводять до А. з.: а) недостатнє харчування; б) нестача мінерал. речовин; в) нестача вітамінів; г) надлишкове харчування. А. з. розвиваються здебільшого за браку кількох поживних

Алімджан Хамід

речовин, напр., білків, вітамінів, заліза, цинку. Дефіцит білка призводить до білково-енергет. недостатності, яка зазвичай супроводжує *інфекційні хвороби*. Найважчими серед захворювань білково-енергет. недостатності є аліментарна *дистрофія*, аліментарний маразм і *квашиоркор*. Недостатнє забезпечення орг-му залізом, міддю, фоліевою кислотою і вітаміном В12 призводить до розвитку *анемії* з явищами лейко- і тромбоцитопенії, супроводжуваної *гастритами*, *стоматитами*, *ентеритами*. Недостатнє надходження йоду призводить до порушення функції *щитоподібної залози* та ендемічного зобу. Нестача кобальту зумовлює дефіцит вітаміну В12 і порушення кровотворення; селену — зміну метаболізму мінерал. речовин, атрофію м'язової тканини, дистрофію підшлункової залози. *Гіповітаміноз А* призводить до ураження очей (ксерофтальмія, гемералопія, гіперкератоз), ослаблення *імунітету*. Гіповітаміноз Е спричиняє м'язову дистрофію, безпліддя, загибель плода. На тлі дефіциту вітаміну D у дітей розвивається *рахіт* із деформацією трубчастих кісток, кісток таза і грудної клітки, *гіпотонією* м'язів, судомами. У дорослих *авітаміноз D* проявляється у формі *остеопорозу* та *остеомаляції*. За авітамінозу С розвивається цинга, за нестачі вітаміну РР — *пелагра*, за відсутності вітаміну В спостерігають аліментарний *поліневрит* (бері-бері). Нестача вітаміну В2 може призвести до появи стоматиту, *атрофії* сосочків язика, *себореї*. Дефіцит вітаміну В6 призводить до емоційних розладів, *анемії*, глоситу, себорейного *дерматиту*, кон'юнктивіту. А. з. можуть бути спричинені як аліментарним харчуванням, так і наявністю в їжі т. з. антинутритивних речовин, що перешкоджають засвоєнню вітамінів і мікроелементів. Серед захворювань, спричинених надлишковим харчуванням, переважають ожиріння, серцево-судинні захворювання, хвороби нирок, порушення обміну речовин, *гіпервітамінози* і хвороби надмірності мікроелементів. Профілактика А. з. ґрунтується на раціон. збалансованому харчуванні з дотриманням рекомендованої калорійності раціону, використанням різноманітних наборів продуктів, застосуванням за потреби препаратів вітамінів.

Лит.: Murray C. J., Lopez A. D. The Global Burden of Disease. A Comprehensive Assessment of Mortality and Disability from Diseases, Injuries and Risk Factors in 1990 and Projected to 2020. Cambridge, 1996; Murray C. J., Lopez A. D. Global Mortality, Disability, and the Contribution of Risk Factors: Global Burden of Disease Study // *Lancet*. 1997. Vol. 349. Is. 9063; Смельянский Б. Л. Алиментарные заболевания. Ленинград, 1999; Lobstein T., McKee M., Pomerleau J. et al. The Burden of Disease Attributable to Nutrition in Europe // *Public Health Nutrition*. 2003. № 6 (5); Никула Т. Д., Тодоренко А. Д. Харчування людей (раціональне і дієтичне). Київ, 2007; Мельникова М. М. Несбалансованное питание как фактор развития алиментарно-зависимых заболеваний // *Вестник Новосиб. гос. пед. ун-та*. 2014. № 1; Мухацька Р. Основи здоров'я і раціонального харчування. Київ, 2016.

Аліментарність у праві (від лат. alimentum — харчі, утримання) — обов'язок одного члена сім'ї утримувати іншого, якщо останній цього потребує з об'єктивних підстав. Базовою ознакою А. п. є кровна спорідненість або усиновлення правоможного (має право вимоги) та зобов'язаного. А. п. зазвичай застосовують у сімей-

ному праві. А. п. відома від часів Стародав. Вавилону (*Хаммурані закони*, 1754 до н. е.), визначалася *Кодексом Юстиніана* (529). *Аліменти* виплачуються за рішенням суду або договором. Розрізняють такі види А. п.: обов'язок батьків утримувати неповнолітніх дітей; обов'язок повноліт. дітей утримувати непрацездат. батьків; обов'язок одного з подружжя утримувати іншого, якщо останній є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Опосередковано А. п. притаманна пенсійному забезпеченню в частині права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, яку отримують неповнолітні діти, непрацездат. вдова чи вдівець або батьки, які перебували на утриманні годувальника.

Дж.: Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22.

Лит.: Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ, 2005; Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення. Київ, 2005; Прилико С. М., Гончарова Г. С., Юровська В. В. та ін. Право соціального забезпечення / За ред. В. В. Жернакова. Харків, 2013; Кучма О. Л., Сіньова Л. М. Право соціального забезпечення України. Київ, 2019.

М. М. Шумило

Аліменти (лат. alimentum — харчі, утримання) — кошти, надані у визначених законом випадках одними особами на утримання ін., що потребують матеріал. допомоги. Платником А. може бути лише дієздатна фіз. особа, яка перебуває у кровній спорідненості або ін. сімейно-прав. зв'язку з одержувачем. А. можуть виплачуватися на основі письм. договору сторін або за рішенням суду. Найпоширенішими є А. на утримання неповноліт. і непрацездат. повноліт. дітей. А. на дітей виплачують батьки (усиновителі). Обов'язок сплати А. неповноліт. дітям, що не мають батьків або батьки яких із поважних причин не в змозі їх утримувати, може бути покладено на діда, бабу, брата, сестру, вітчима і мачуху та осіб, що постійно утримували їх як членів своєї сім'ї. У суд. порядку розмір А. визначають у частці чверті заробітку на одну дитину, третини — на 2 дітей, половини — на 3 і більше, але не більше 10 прожитк. мінімумів на кожну дитину відповід. віку. Розмір А. не може бути меншим пол. *прожиткового мінімуму* для дитини відповід. віку. А. є власністю дитини. Особа, на яку виплачують А., повинна використовувати їх лише за цільовим призначенням в інтересах дитини. Повнолітні діти зобов'язані утримувати непрацездат. батьків, які потребують допомоги. А. на користь батьків визначають у частковому відношенні до заробітку (доходу) дітей. Коли в сім'ї кілька дітей, а позов пред'явлено до одного з них, суд при визначенні розміру А. повинен враховувати обов'язок й ін. дітей утримувати батьків. Діти можуть бути звільнені від сплати таких А., якщо встановлено, що батьки ухилилися від належного виконання батьків. обов'язків. Матеріал. підтримку одне одному зобов'язані надавати і подружжя, якщо хтось із них її потребує. Ця правова норма діє також після розірвання шлюбу, коли той, хто потребує матеріал. допомоги, став непрацездатним протягом одного року після розлучення. За тривалого перебування у шлюбі право на А. зберігається за особою, яка досягла пенсійного віку не пізніше 5 р. з мо-

менту розлучення. Право одного з подружжя на А. припиняється в разі поновлення працездатності або у разі укладення нового шлюбу. Якщо повнолітня особа не має чоловіка або жінки, батьків, повнолітніх дітей і потребує матеріал. допомоги, то виплачувати їй А. можуть зобов'язати онуків, пасинків, пасербиць, а також осіб, яких вона виховувала, надаючи їм систематичну матеріал. допомогу протягом не менше як 5 р. Розмір А. у цих випадках визначають у частковому відношенні до заробітку (доходу) з огляду на матеріал. і сімейний стан осіб, з яких стягують А., та особи, що їх одержує. Якщо матеріал. становище особи, зобов'язаної сплачувати А., істотно погіршало, суд може звільнити її від їх сплати. Суд може звільнити особу від обов'язку утримувати вітчима та мачуху в разі, коли останні належним чином не виконували своїх обов'язків щодо виховання неповноліт. пасинка чи пасербиць або коли вони виховували їх протягом нетривалого часу.

Дж.: Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22.

Лит.: Епрікян А. А. Аліменти, як один із засобів забезпечення права дитини на утримання // Правова держава. 2015. № 20; Петrenchенко С. А. Аліменти на дитину в Україні // Наук. вісник Ужгор. нац. ун-ту. Сер.: Право. 2015. Вип. 31 (2); Мельник М. Б. Особливості договірної режими припинення права на аліменти набуттям дитиною у власність нерухомого майна // Соц. право. 2017. № 1.

П. А. Чеберяк

Алімпій Печерський (Аліпій, Олімпій; бл. 1050 — 17.08.1114, м. Київ, тепер Україна) — живописець, мозаїст і ювелір, чернець Києво-Печерського монастиря. Згідно з «*Києво-Печерським патериком*», з 1084 навчався у візант.

майстрів, які оздоблювали Успенський собор Києво-Печерського монастиря; спільно з ними виконував мозаїчні роботи. Ймовірно, працював у Лаврській іконописній майстерні. Серед його робіт згадуються 5 ікон *деісусного чину* й 2 місц. для однієї з київ. церков. Одну з ікон Богоматері *Володимир Мономах* перевіз у м. Ростов (тепер РФ). Ікони А. прославилися як чудотворні. Тривалий час вважалося, що він був автором образів «Печерська Богоматір із предстоячими Антонієм і Феодосієм» (ікона Божої Матері Свенсько-Печерська) і «Ярославська Оранта» («Богоматір Велика Панагія») — обидва зберігаються у *Третьяковській галереї*. Сучасні дослідники датують створення обох ікон не раніше 13 ст. А. практикував також як лікар — зцілював людей, виготовляючи мазі з тих самих трав і мінералів, що й власні фарби. Похований у Ближніх печерах *Києво-Печерської лаври*. Тропар Алімпію уведено до 4-ї пісні «Канон преподобним отцям Печерським» ієромонаха Мелетія Сирига, укладеного 1643 з благословення *Петра Могили*, що вважається актом місц. канонізації. Вшановується Православ. церквою як преподобний, день пам'яті 30 серпня; *Українською греко-католицькою церквою* — у сонмі преподобних Києво-Печерської лаври, які поховані в Ближніх печерах, день пам'яті — 11 жовтня. У 1982 на уцілій частині стіни Успенського собору Києво-Печерської лаври встановлено мемор. дошку Алімпію (бронза, барельєфний портрет, скульптор Ю. Скобликова, архітектор Т. Довженко).

Лит.: Мистецтво України : в 5 т. Київ, 1995; Лазарев В. Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. Москва, 2000; Патерик Києво-Печерський / Упоряд., адапт. укр. мовою, складала дод. і прим. І. В. Жиленко. Київ, 2001; Кравич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво : у 3 ч. Львів, 2005; Тупало Д. Життя Святих : у 12 т. Львів, 2014. Т. 12.

К. Г. Борисенко

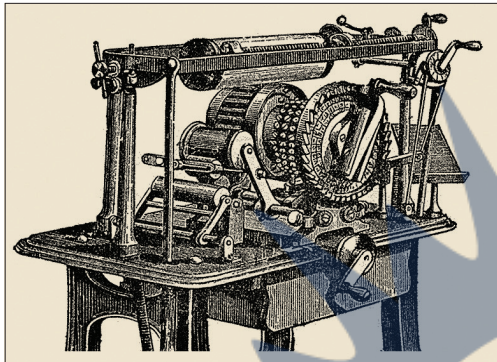
Алісов, Михайло Іванович (рос. Алисов, Михаил Иванович; 11.06.1830, с. Панки, тепер Губкінський р-н Белгород. обл., РФ — 30.05.1898, м. Ялта, тепер АР Крим, Україна) — винахідник у галузі *поліграфії*, творець набірно-друкув. машини та гектографа (див. *Гектографія*). Нар. у дворян. сім'ї. Навчався в Курській гімназії та Харк. ун-ті (тепер — *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*), отримав ступінь канд. природ. наук. Під час навчання в ун-ті працював на фізико-мат. ф-ті. Після закінчення ун-ту переїхав до м. Санкт-Петербурга, де вступив до департаменту торгівлі й мануфактури та дослужився до чину колезького секретаря. Займався винахідництвом, пошуками можливості механізації процесу листування й *тиражування* документів. Першим винаходом А. став розмножув. апарат — гектограф, названий «Поліграфія» (розробл. 1869). Гектограф. друк набув популярності як спосіб розмноження листівок, реклам. проспектів та ін. малотираж. документації. На поч. 1870-х А. створив машину для складання текстів, яку назвав «Скоропечатником», але оформив її як винахід лише 1876, отримавши *патент* у Рос. імперії. «Скоропечатник», побуд. на абс. оригін. принципі, був водночас складав. і друкар. машиною. Апарат уперше продемонстровано 1873 на Всесвіт. виставці у м. Відні. На наступ. Всесвіт. виставках у м. Філадельфії (1876) та м. Парижі (1878) «Скоропечат-

Алімпій Печерський.
Св. Аліпій-іконописець,
худ. Віктор Васнецов,
між 1885 та 1893

ники» отримали схвальні відгуки поліграфістів світу; відзначені медалями. Медаль А. за його винахід присудило також Рос. імператор. тех.

Алісов Михайло Іванович.
«Скоропечатник»

т-во. 1879 А. отримав патент Рос. імперії на спосіб розмноження тексту, малюнків і креслень за допомогою спец. чорнила та паперу. Винайшов також фотомехан. спосіб виготовлення *матриць* для нот. складання. Попри світове визнання винаходів, А. не отримав допомоги уряду для розвитку влас. вир-ва. Винаходи були запатентовані лише в Рос. імперії, що уможливило їхнє використання інозем. конкурентами. На поч. 1880-х у країнах Європи та Америки почало стрімко розвиватися вир-во розмножув. апаратів для швидкого тиражування документів. Спектр моделей таких апаратів розширювався, але всі вони діяли за технол. схемою, розробл. А. Згодом гектогр. друк витіснили ін. друк. способи, однак конструкцію барабана «Скоропечатника» практично без змін використовують у багатьох *принтерах* великих *електронно-обчислювальних машин*. На честь А. названо вулицю в м. Губкіні Белгород. обл. РФ.

Пр.: Объяснительная записка к Скоропечатнику. Санкт-Петербург, 1874; Пишущая машина. С приложением описания машины. Санкт-Петербург, 1876; Полиграфия или Новый способ размножения текста, рисунков, чертежей и пр., изобретенная М. И. Алисовым. Санкт-Петербург, 1879; Полиграф, способ копирования. Санкт-Петербург, 1881.

Лит.: Щербаченко В. «Скоропечатник» Алисова // Белгородский численник 1995 год. Белгород, 1995; Алисов Михаил Иванович // Календарь знаменательных и памятных дат Белгородской области на 2007. Белгород, 2006; Алисов Михаил Иванович // Осыков Б. Родного Белогорья имена. Белгород, 2010; Мандель Б. Книжное дело и история книги : в 2 ч. Москва, 2014. Ч. 2.

К. Л. Торопчинова

Алісова, Ніна Ульянівна (рос. Алисова, Нина Ульяновна; 16.10.1920, м. Київ, тепер Україна — 12.10.1996, м. Москва, РФ) — кіноактриса, засл. арт. РРФСР (з 1950). У 1927–1932 грала в Київ. театрі для дітей (тепер *Київський академічний театр на Липках*). 1932–1934 навчалася в Київ. муз. технікумі. Закінчила 1941 Всесоюз. (тепер Всерос.) держ. ін-т кінематографії (м. Москва). З 1945 — у Театрі-студії кіноактора (м. Москва). 1961–1963 грала на сцені Саратов. драм. театру і викладала у Саратов. театр. уч-щі. Найвідоміші ролі в кіно: Лариса («Безприданниця» за О. Островським, 1936), Дурсун («Дурсун», 1940; Державна премія СРСР, 1941). Зіграла ролі у фільмах, знятих на Київ. кіностудії імені О. Довжен-

ка (тепер Національна кіностудія О. Довженка), зокрема: Пуся («Райдуга», 1943; реж. М. Донської; Держ. премія СРСР, 1946), мати героя («Тіні забутих предків», 1965; реж. С. Параджанов), Параска («Криниця для спраглих», 1965, вихід на екрани — 1987; реж. Ю. Іллєнко).

Лит.: Дьяконов В. А., Смирнова Н. А. Артисты: Алисова Нина Ульяновна // Энциклопедия Саратовского края: в очерках, событиях, фактах, именах. 2-е изд. Саратов, 2011; Волошенко О. В., Мокрогуз О. П., Новікова Л. Є. та ін. Українська історія в кінофільмах / За ред. О. В. Волошенюк, В. Ф. Іванової. Київ, 2018.

Алісум, бурачок (*Alyssum*) — рід рослин родини *капустяних*. Дріб. напівкущики, багаторіч., дворіч. та одноріч. трави, сивуваті від густого опушення зірчастими волосками. Стебла прямі, висхідні або полеглі, прості чи розгалужені. Листки здебільшого дрібні, округлі, оберненояйцеподіб., лопаткоподіб. або ланцетні, гоструваті, цілокраї. Квітки невеликі або дрібні, зібрані у прості, складні або складені китиці, які дуже видовжуються, зазвичай при плодах. Чашолист-

Алісум (*Alyssum*)

ки відхилені, видовжені, швидко опадають або довго залишаються при плодах. Пелюстки жовті у різних відтінках, оберненояйцеподібні або лопатчасті, звужені в нігтик. Тичинки 6 (4 довгі й 2 короткі). При основі зав'язі розвинені 4 медові залозки, завдяки чому квітки запахні. Плід — стручков, голий або опушений, яйцеподіб., оберненояйцеподібні, еліптичний чи обернено-серцеподіб. Насінини безкрилі або крилаті, округлі або яйцеподіб., плоскі. Зародок краєкорінцевий. Рід включає майже 200 видів. *Ареал* охоплює регіони Середземномор'я та прилеглі території: Пд. Європу, Пн. Африку та Азію, здебільшого пд.-зх.; один природний вид, *A. obovatum* (С.А. Мей.) Turcz., зростає в Пн. Америці. В Україні — 21 вид; найпоширеніші в *лісостепу*, *степу* та Криму. Ростуть на сухих, кам'янистих, пісаних, гір. схилах і горбах, скелях, в ущелинах, на різних відслоненнях (крейди, вапняків, сланців, конгломератів), осипищах, мергелі, в напівпустелях; інколи на ліс. галявинах, у чагарниках; у серед. та верх. гірських поясах поширюються майже до 3000 м над рів. м.; часто трапляються в антропогенно трансформованих порушених *біотопах*; віддають перевагу легкому, нейтральному або слабколужному субстрату. Усі види належать до світлолюб. рослин, можуть витримувати напівтінь; мають ефемерний (однорічники) або ефемероподіб. (напівкущики) тип розвитку. Цвітуть у квітні — червні; плодносять у травні — липні; запилюються здебільшого комахами, для однорічників характерна

Алісова Ніна Ульянівна

автогамія. Розмножуються і розповсюджуються насінням, чому сприяє здатність насінин багатьох видів ослизнюватися після зволоження. Насіння містить до 29 % олії з високим йодним числом (від 172 до 197); добрі медоноси, особливо багаторічники; слугують кормом для дріб. рогатої худоби; надземна частина рослини має антибактер. властивості, свіжий сік листків — фунгіцидні. Охороняються такі види роду: *A. calycosarpum* (кримсько-новоросійський ендемік), *A. borzaeanum* (літоральний балкансько-евксинський ендемік), *A. gymnopodium* *A. savranicum* *A. lenense* (росле в Україн. природному степовому заповіднику «Крейдова флора»), *A. iljinskajae* V.I. Dorof. (ендемік Товтрового кряжу, росле в Нац. природному парку «Подільські товтри»).

Лит.: Растительные ресурсы СССР. Цветковые растения, их состав, использование. Семейства Раеониасеae—Thymelaeaceae. Ленинград, 1985; Дідух Я. П., Коротченко І. А., Мойсієнко Р. І. та ін. Екофлора України : в 6 т. Київ, 2007. Т. 5; Червона книга України. Рослинний світ / За заг. ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009; Конспект флоры Восточной Европы : в 4 т. / Под ред. Н. Н. Цвелева. Москва; Санкт-Петербург, 2012. Т. 1; Nyerges Ch. Guide to Wild Foods and Useful Plants. Chicago, 2014.

А. П. Лівінська

Алітерація (від лат. ad — до, при, біля та *litera* — літера) — повторення однакових чи подібних за звучанням приголосних або звукосполучень для підсилення чи інтонаційної виразності тексту. А. вживається: на початку складів у словах імітаційн. характеру — бубон, гоготати, шущукання (див. *Звуконаслідування*); на поч. слів, що є компонентами *фразеологізмів*, — ні пуху ні пера, у вогонь і воду і т. ін.; у різних словах цілої фрази, віршового рядка, строфи чи ширшого контексту як прийом посилення виразності худ. мовлення. А. належить не тільки до стиліст., а й до семант. явищ. Безпосередній зв'язок між звучанням і значенням наявний при звуконаслідуванні. Особливе співвідношення смислового і стилістичного простежується у звукоповторах, широко використовуваних поетичн. мовою: тут А. створює звуковий образ описуваного, підкреслює осн. лексичні компоненти заг. змісту вислову, залишаючись при цьому важливим ритмомелодійним засобом. А. найчастіше зустрічається у фольклорі та поезії, рідше у прозі. В образній функції можуть уживатися будь-які звуки мови, але традиційно використання худ. властивостей окр. із них або цілих їхніх груп не однакова. Досить поширена в укр. поезії А. сонорних приголосних, зокрема плавних. Картину лагідності й погожості, що контрастує з описом дикої спустошливої стихії в колись розкішному краї («Сім літ Сокира Божа ліс стинала, І пожара не вгасало, І мерк за димом Божий світ»), створює разом з ін. засобами, насамперед лексичними, 8-разовий повтор плавних [л'] [л] у рядках із вірша «У Бога за дверми лежала сокира» Т. Шевченка: «На восьме літо у неділю, Неначе ляля в льолі білій, Святєє сонечко зійшло». Звуковий образ пейзажу — змінної, тремтливої краси природи постає завдяки повторові дрижачого [р] у поезіях М. Вороного: «Рожеве проміння на краплях роси Брильянтами грає...». Той самий повторюваний приголосний у певному звуковому оточенні згідно з авторськ. задумом може створювати ін. образ (засіб відтворення шуму двигуна, динаміки й гуркоту бою): «Тоді

зламати стрункий порив польоту, І, ревуци, рвонутись віражем, І розстрілом, коротким, як ножем, Метал і м'ясо враже розпороти» (М. Бажан). Зазвичай звуконаслідувальний характер має повтор кількох суміжних приголосних: «Гроза погримувала грізно...» (Л. Костенко). У фольклорі, зокрема у прислів'ях і приказках, ефективним засобом відтворення конкретн. мовних ситуацій є своєрід. перегук сполучень приголосних і голосних: «Лаяла, лаяла — насилу село перелаяла» (передається лемент). А. як стиліст. прийом пов'язано з поетичн. етимологізацією та використанням у віршах *паронімів*, напр.: «Гунни — вже гени. Зникнення геніїв. Та ще не пізно... Іще є пісня...» (М. Мірошніченко). У поєднанні з ін. видом звук. повтору — *асонансом* — А. досягає значного худ. ефекту. Вона лежить в основі такого різновиду *рими*, як *консонанс* (див. *Консонантизм*).

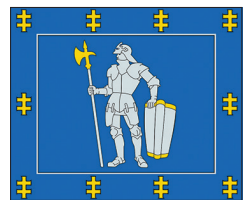
Лит.: Ковалевський В. Рима: Ритмічні засоби українського вірша. Київ, 1965; Сучасна українська літературна мова. Стилістика / За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1973; Качуровський І. Фоніка. Мюнхен, 1984; Зеленьська Ю. Стилістичні фігури з повтором у сучасному поетичному мовленні // Лінгвістичні студії. Донецьк, 2009. Вип. 19; Кобзар О. І. Алітерація як явище лінгвопоетики (на матеріалі німецькомовних текстів) // Одес. лінгв. вісник. 2014. Вип. 4.

В. С. Калашиник

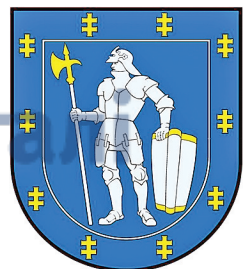
Алітування (від нім. *alitieren* — покривати *алюмінієм*, з *Aluminium* — алюміній) — дифузійне насичення поверхні металев. виробів алюмінієм; вид *алюмініування*. А. захищає від окиснення вироби, що їх експлуатують за т-ри до 1100 °С, а також напівфабрикати виробів під час терміч. обробки, штампування або прокатки. Підвищує *жаротривкість*, стійкість проти спрацювання (за т-ри 600–800 °С) та короз. стійкість в азотоміс. середовищі. А. проводять у порошкопод. сумішах (напр., 50 % Al, 49 % Al₂O₃, 1 % NH₄Cl), здійснюють *металізацією*, нанесенням алюмін. фарби, у розплаві алюмінію або його сплавів (із залізом, нікелем, магнієм, кремнієм) тощо. Використовують А. у виготовленні лопатей і сопел турбін, клапанів автот. двигунів, труб пароперегрівників тощо.

Лит.: Мовчан В. П., Бережний М. М. Основи металургії. Дніпропетровськ, 2001; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Бредіхін В. М., Маняк М. О., Смирнов В. О. та ін. Металургія кольорових металів. / За ред. І. Ф. Червоного. Запоріжжя, 2009; Антонюк В. С., Тимчик Г. С., Бондаренко Ю. Ю. та ін. Покриття у приладобудуванні. Київ, 2016.

Алітський повіт (лит. *Alytaus apskritis*) — адм.-тер. одиниця *Литви*. Розташований на Пд. країни. Межує на Пн. з *Маріямпольським повітом* та *Каунаським повітом*, на Сх. — з *Вільнюським повітом* Литви, на Пд. — з *Гродненською областю* Білорусі, на Пд. Зх. — з *Підляським воєводством* Польщі. Тер. — 5,425 тис. кв. км. Адм. центр — м. Алітус. Поділяється на 5 районів (район. самоуправління): Алітський муніципалітет, Алітський р-н, Друскінінкайський муніципалітет, Ладзійський р-н, Варенський р-н. У серед. вікі тер. А. п. належала до Троцького герцогства (з 1413 — Троцьке воєводство) у складі *Великого князівства Литовського*. 1795 увійшла до складу Тракайського пов.; 1915–1918 окупована Німеччиною. У жовтні 1919 до А. п. уві-

Алітський повіт. Прапор

Алітський повіт. Герб

Алітуський повіт.
Ангел Свободи, пам'ятник у м. Алітус

Алітус (51,6 тис. осіб)

Друскінінкай (12,4 тис. осіб)

Варена (8,2 тис. осіб)

Алітуський повіт. Найбільше міста (2017, оцінка)

йшли 22 із новоствор. округів Литви. 1920–1939 його пд.-сх. частину було окуповано Польщею, повернуто до складу Литви 1939–1940. У 1941–1944 А. п. окуповано нім. військами. 1940–1941 і 1945–1991 — у складі Литов. РСР. Після низки адм.-тер. реформ А. п. став одним із 10 повітів Литви, утворених після 2008. Тер. повіту — залісн. рівнина переважно з *грунтами підзолистими*. Особливістю ландшафту є льодовикові (див. *Льодовик*) форми рельєфу моренних (див. *Морена*) пагорбів. Клімат холодний і помірний, кількість опадів значна навіть у посушл. місяці. Найпосуш. місяць — лютий з опадами 26 мм. У липні кількість опадів досягає свого піку, у середньому 80 мм. Найтепліший місяць — липень із серед. т-рою +17 °С, найхолодніший — січень із серед. т-рою -5,5 °С. Густа гідрол. мережа, утворена невел. річками, озерами та заболоч. територіями. Гол. вод. артерія — р. *Німан* із притокою Мяркіс, бл. 420 озер, з яких найбільші за пл.: Дуся (2334 га), Метяліс (1290 га), Жувінтас (991,8 га). Ліси переважно соснові, займають 44 % пл. повіту. Трапляються берези, в'язи, дуби, осики, вільха. Для водно-болот. угідь характерні журавлина, морощка, осока, пухівка, рогіз, розмарин болотний, ряска, хвощ. Водяться борсук, вовки, кабани, косулі, норки, лисиці, олені тощо. Орнітофауна різноманітна й налічує бл. 300 видів птахів. Для збереження екосистем сосн. лісів (ліс. масив Дайнавський ліс), гідрол. об'єктів (малі річки, озера) у природ. стані, сільських поселень із традиц. ремеслами (ткацтво, вироби з дерева, плетіння) створено Дзяукіський нац. парк (з 1991, пл. 58,519 тис. га), розташ. у пд. частині повіту. У його межах для збереження унік. болот. екосистем функціонує природ. *резерват* Чепкалі (з 1975, пл. 11,212 га). Тут розташоване найбільше в Литві верхове болото (5,858 га), низинне болото з тип. рослинністю. Ця природоохорон. тер. входить до списку боліт міжнар. значення та є складником міжнар. мережі «Натура 2000» («Natura 2000»). На Пн. Сх. повіту розташована частина біосфер. *заповідника* Жувінтас, де перебуває під охороною озерно-болот. екосистема одноймен. озера. Заг. кількість нас. — 135,895 тис. осіб (2019, оцінка), густина — 32,6 осіб/км². Склад нас. (2011, перепис) за етніч. групами: литовці (95,29 %), поляки (1,91 %), росіяни (1,25 %), білоруси (0,42 %), татари (0,25 %), українці (0,17 %); німці (0,04 %), цигани (0,03 %), вірмени (0,02 %), латиші (0,01 %), євреї (бл. 0,01 %) тощо; за реліг. групами: рим. католики (136,844 тис. осіб), юдеї-ортодокси (1,543 тис. осіб), старообрядці (див. *Старообрядництво*; 203 особи), лютерани-євангелісти (див. *Лютеранство*; 181 особа), євангелісти-реформісти (див. *Євангелізм*; 93 особи), мусульмани-суніти (див. *Сунізм*; 345 осіб), греко-католики (22 особи), інші (771 особи), безконфесійні (5,066 тис. осіб), не надали відповіді (12,683 тис. осіб). У 2008 на 1000 чоловіків припадало 1104 жінки. За даними перепису 2001, частки міського та сільського нас. становили 59,1 % та 40,9 % відповідно. Найбільші міста (2017, оцінка): Алітус (51,6 тис. осіб), Друскінінкай (12,4 тис. осіб), Варена (8,2 тис. осіб). Пром-сть спеціалізується на *машинобудуванні* (вир-во холодильного обладнання), деревооброб., хім. галузях, вир-ві напоїв (зокрема алкогольних), текстилю, одягу, буд. матеріалів. Найбільші пром. підприємства розташовані в м. Алітусі. У

структурі с.-г. культур переважають зернові (ячмінь, пшениця, тритикале). Значення тваринництва зменшується, розвивається органіч. фермерство. Більшість суб'єктів господарювання займаються роздріб. торгівлею та послугами, зокрема у сфері «зеленого туризму». Оsn. об'єкти туризму: Прутас парк — приват. парку музей рад. часів, оздоровчі заклади та аквапарк бальнеол. та кліматич. курорту м. Друскінінкай, вод. маршрути р. Мяркіс, відпочинок на узбережжі озер. Розвинена мережа автошляхів, залізн. сполучення з м. *Вільнюсом* та польсь. містами. Важл. значення має залізн. вузол Шештокай — Мокава (міжнар. перевантажув. станція), що забезпечує сполучення між Литвою та Європ. залізн. мережею. З-поміж закладів вищої освіти — Алітуський коледж та філія Каунаського технол. коледжу в м. Друскінінкай. На тер. А. п. розташовані музеї: Мемор. будинок-музей М. Чюрльоніса, Музей дерев'яних архітектур. конструкцій «Лісове відлуння», обидва — у м. Друскінінкай, Музей регіон. досліджень та геноциду у с. Меркін, Алітуський музей, Центр ремесел Півасіуну в м. Алітусі. Діє спорт. рекреац. комплекс «Алітуський рекреаційний центр Арена». Проходять традиц. спорт. заходи: Алітуський півмарафон, Алітуський відкритий спорт. танц. фестиваль, усі оsn. змагання Литви зі стрільби з пневм. зброї, плавання та *атлетики легкої* для всіх вік. категорій, спорт. змагання із *дзюдо, гандболу, футболу, волейболу, каное, поло водного*.

Лит.: Bulffe J. W. Lithuania (New EU Countries & Citizens). Chicago, 2005; People by County in Lithuania: People from Alytus County, People from Kaunas County, People from Klaipėda County. Memphis, 2010; Lithuania Country Study Guide. Washington, 2015; Kushnir I. Economy of Lithuania (Economy in Countries). [W. p.], 2019.

Аліфатичні сполуки [від грец. *ἀλκυφα* (ἀλκυφα-тос) — мазь, смола, жир] — ациклічні та циклічні насич. або ненасич. сполуки *Карбону*, за винятком ароматичних. В ацикл. сполуках *атоми* Карбону сполучені між собою у відкриті нерозгалуж. або розгалуж. ланцюги; *аліциклічні сполуки* мають у своїй структурі один або кілька карбоциклів. А. с. включають *вуглеводні* — *алкани*, *алкени*, *алкіни* та їхні похідні, що містять замість одного чи кількох атомів *Гідрогену* (водню) атоми ін. хім. елементів або групи атомів, — *кислоти карбонові*, *естери*, *аміди*, *нітрили*, *альдегіди*, *кетони*, *спирти*, *аміни*, меркаптани тощо. Такі атоми чи групи атомів наз. *характеристичними* (функціональними) групами. Наявність або відсутність характерист. груп, а також кратних зв'язків зумовлюють хім. властивості речовин та визначають їх належність до певного класу орган. сполук. А. с. поширені в природі: містяться в *нафті*, *газі природному*, є складниками *організмів* та відіграють суттєву роль у біол. процесах. Напр., *амінокислоти*, із залишків яких побуд. молекули *білків*, *вуглеводи*, *жири*, продукти їхнього *метаболізму* тощо. Терпени, естери, альдегіди, кетони, спирти містяться в росл. ефір. оліях. А. с. відіграють важливу роль у пром-сті. Вони є складниками побут. газу, палива, вихід. речовинами для синтезу ін. аліфат. та аромат. сполук. Інколи А. с. розглядають лише як ацикл. сполуки.

Лит.: Химическая энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц. Москва, 1988. Т. 1; Ластухин Ю. О., Воро-

нов С. А. Органична хімія. 4-те вид. Львів, 2009; IUPAC. Compendium of Chemical Terminology. Gold Book. Oxford, 2014.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Аліханов Абрам Ісакович

Аліханов, Абра́м Іса́кович (вірмен. Աբրահիմ Իսահակի Ալիխանյան; рос. Алиханов, Абрам Исаакович; 04.03.1904, м. Єлизаветполь, тепер Гянджа, Азербайджан — 08.12.1970, м. Москва, тепер РФ) — фізик, академік АН СРСР (з 1943) та АН Вірменської РСР (з 1943), член Сербської академії наук і мист-в (з 1962). Брат А. Аліханьяна. Народився в сім'ї залізничника. 1921 закінчив реальне уч-ще в м. Тифлісі (тепер м. Тбілісі, Грузія) та вступив на хім. ф-т Тифліського політех. ін-ту. 1923 переїхав до м. Петрограда (тепер м. Санкт-Петербург), де навчався на хім. ф-ті 2-го Політех. ін-ту (з 1924 Ленінград. політех. ін-т імені М. І. Калініна, тепер Санкт-Петербурзький політех. ун-т Петра Великого). 1924 перевівся на фізико-мех. ф-т цього ін-ту, який закінчив 1929. У 1927, ще студентом, залучався до наук. досліджень у Ленінград. фізико-тех. ін-ті (тепер Фізико-тех. ін-т імені А. Ф. Йоффе РАН), 1929 запрошений туди на роботу. Працював зав. лабораторії рентгенів. променів (1930–1934), лабораторії позитронів (1934–1940). У 1939–1941 — зав. кафедри фізики Ленінград. ін-ту інженерів залізнич. транспорту (тепер Петербурзький держ. ун-т шляхів сполучення Імператора Олександра І). Під час Другої світової війни у 1941 у м. Москві брав участь у роботі спец. комісії уповноваженого Державного комітету оборони СРСР. У жовтні 1941 разом з Ін-том фіз. проблем АН СРСР евакуйований до м. Казані. У квітні 1942 вирушив до м. Єревана для проведення високогірної експедиції з дослідження косміч. променів. У жовтні 1942 викликаний до м. Москви для виконання спец. завдання — створення атомної зброї в СРСР. 1943–1944 працював у засн. з цією метою Лабораторії № 2 (згодом Лабораторія вимірювальних приладів АН СРСР). З 1944 разом із очолюваною ним групою перейшов до Ін-ту фіз. проблем АН СРСР. Наприкінці 1945 організував та очолив Лабораторію № 3 АН СРСР (Теплотех. лабораторію АН СРСР). Водночас займався викладацькою діяльністю (з 1947 — зав. кафедри будови речовини фізико-тех. ф-ту Московського державного університету імені М. В. Ломоносова). 21.11.1958 Лабораторію № 3 перетворено на Ін-т теоретич. та експеримент. фізики АН СРСР. У період 28.03.1959 — 24.07.1968 А. був директором цього ін-ту. 2004 ін-ту присвоєно його ім'я. Автор праць у галузі фізики ядерної, фізики косміч. променів, Х-променевого аналізу, фізики і техніки ядер. реакторів, фізики елементар. частинок. 1934 разом із А. Аліханьяном і М. Козодаєвим відкрив конверсію внутрішню γ-променів з випромінюванням електрон-позитронних пар. 1936 спільно з А. Аліханьяном та Л. Арцимовичем довів збереження енергії й імпульсу при аніляції електрона й позитрона. Виконав у співпраці з А. Аліханьяном прецизійні дослідження бета-спектрів вел. кількості радіоактив. елементів та виявив залежність форми спектру від порядкового номера елемента. Вони вперше запропонували ідею дослідів для доказів існування нейтрино по ядрах віддачі при К-захопленні в ${}^7\text{Be}$, здійснили низку експериментів із фізики косміч. променів на г. Арагац. Під керівництвом

А. побудовано ядерний реактор (1949) і протонний синхротрон на 7 GeV (1961). Заклав основи проекту Серпуховського протонного пришвидшувача на 70 млрд еВ. У 1957 виконав виміри повздовжньої поляризації електронів у бета-розпаді, що дало змогу з високою точністю встановити незбереження часової парності в слабкій взаємодії. Лауреат Держ. (Сталінських) премій СРСР (1941, 1948, 1953). Герой Соціалістичної Праці (1954). Нагороджений двома орденами Леніна (1945, 1953) і Трудового Червоного Прапора (1964).

Пр.: Искусственное получение радиоактивных элементов // Успехи физ. наук. 1935. Т. 15. Вип. 2. (у співавт.); Атомное ядро и его энергия. Пенза, 1945; Новые данные о природе космических лучей // Успехи физ. наук. 1945. Т. 27. Вип. 1. (у співавт.); Тяжёлые мезоны // Успехи физ. наук. 1953. Т. 50. Вип. 8; Слабые взаимодействия: Новейшие исследования β-распада. Москва, 1960; Избранные труды. Москва, 1975.

Лит.: Академик А. И. Алиханов / Сост.: Б. Г. Гаспарян, В. Я. Френкель. Ленинград, 1989; Алиханов Абрам Исаакович // Физики о себе / Отв. ред. В. Я. Френкель. Ленинград, 1990; Академик А. И. Алиханов: воспоминания, письма, документы / Редкол.: Ю. Г. Абов, В. В. Владимировский, Л. П. Литовкина. Москва, 2004; Йоффе Б. Л. Без ретуши. Портреты физиков на фоне эпохи. Москва, 2004; Киселев Г. В. Академик Алиханов и советский Атомный проект: посвящается 100-летию юбилею академика А. И. Алиханова // Ист. науки и техники. 2004. № 11; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Вдовин А. И. История СССР. 2-е изд., доп. и перераб. Москва, 2014.

Аліханьян, Артём Іса́кович (Аліханян; вірм. Արտեմ Իսահակի Ալիխանյան; рос. Алиханьян, Артем Исаакович; 24.06.1908, м. Єлизаветполь, тепер м. Гянджа, Азербайджан — 25.02.1978, м. Москва, тепер РФ) — фізик, член-кор. АН СРСР (з 1946), академік АН Вірмен. РСР (з 1943), засл. діяч науки Вірмен. РСР (з 1967). Брат А. Аліханова. Народився в сім'ї залізничника. 1926 вступив на фізико-мех. ф-т Ленінград. політех. ін-ту імені М. І. Калініна (тепер Санкт-Петербурзький політех. ун-т Петра Великого). З 1930, ще студентом, залучався до наук. досліджень у Ленінград. фізико-тех. ін-ті (тепер Фізико-тех. ін-т імені А. Ф. Йоффе РАН), 1931 після закінчення ін-ту був запрошений туди на роботу. Працював асистентом, 1935–1939 — зав. лабораторії рентгенів. променів. Водночас займався й пед. діяльністю: викладав у Ленінград. ун-ті (тепер Санкт-Петербурзький держ. ун-т) та Ленінград. політех. ін-ті. Під час Другої світової війни входив до складу Военно-тех. комісії (1941), згодом виконував спец. завдання командування Військово-мор. флоту. У квітні 1942 вирушив до м. Єревана для проведення високогірної експедиції з дослідження косміч. променів. 01.11.1943 призначений професором кафедри заг. фізики Єреван. держ. ун-ту. 20.11.1943 — 1973 — директор Фіз. ін-ту АН Вірмен. РСР (тепер Нац. лабораторія імені А.). 1946 під його керівництвом у складі ін-ту створено станцію з дослідження косміч. променів на г. Арагац, 1960 — косміч. станцію Нор-Амберд. Від 1961 з ініціативи А. у Фіз. ін-ті постійно діяла щорічна Школа експеримент. та теоретич. фізики — одна з перших у світ. науці міжнар. шкіл для молодих науковців. 1973 переїхав до м. Москви, де з 1943 до кінця життя був завідувачем Москов. лабора-

торії елементар. частинок у складі Лабораторії № 3 АН СРСР (Теплотех. лабораторії АН СРСР). Автор праць у галузі *фізики ядерної*, фізики косміч. променів й елементар. частинок. Разом із А. Аліхановим і М. Козодаєвим відкрив (1934) утворення електрон-позитрон. пари в результаті *конверсії внутрішньої енергії* збудження ядра. У співпраці з А. Аліхановим і Л. Арцимовичем у 1936 довів збереження енергії та імпульсу при *анігіляції* електрона та позитрона. Виявив у складі косміч. випромінювання інтенсив. потік швидких *протонів*, інтенсив. генерацію протонів швидкими нейтронами, одержав перші вказівки на існування частинок на масах, проміжними між масою *мюона* і протона, висунув ідею про існування в косміч. випромінюванні вел. кількості нестабільних частинок. Досліджував властивості елементар. частинок на прискорювачах. Побудував 570-літрову фреонову бульбашкову камеру та розробив новий тип трекової камери. Здійснював проектування та керував спорудженням у м. Єревані електронного синхротрону на 6 Гев, який ввели в дію 1967. Займався створенням нових методів *детектування* та вимірювання імпульсів частинок високих енергій; 1961 розробив разом з Г. Гарібяном лічильник, що використовує перехідне випромінювання. Лауреат Держ. (Сталінських) премій СРСР (1941, 1948), Ленінської премії (1970), премії Ради Міністрів СРСР (1973). Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора (1945, 1968).

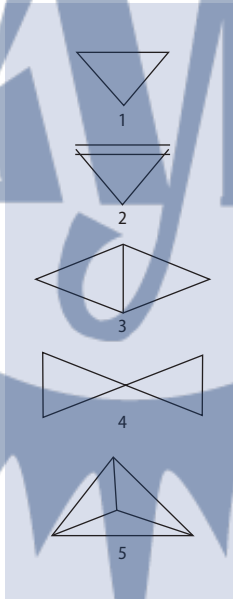
Пр.: У співавт. — Искусственное получение радиоактивных элементов // Успехи физ. наук. 1935. Т. 15. Вып. 2; Новые данные о природе космических лучей // Успехи физ. наук. 1945. Т. 27. Вып. 1; Накопители электронов и позитронов // Успехи физ. наук. 1963. Т. 81. Вып. 1; Современное состояние физики и техники ускорения // Успехи физ. наук. 1970. Т. 101. Вып. 2.

Лит.: Артем Исаакович Алиханян. Ереван, 1993; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Артем Алиханян в воспоминаниях друзей и коллег: к 100-летию со дня рождения. 2-е изд., доп. Москва, 2008; Месяц Г. А., Асатрян Г. М. Его научные вершины. К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СРСР А. И. Алиханяна // Вестник Рос. акад. наук. 2008. Т. 78. № 11; Асатрян Г. М., Амбарцумян Т. Г. Артем Исаакович Алиханян (Биографический очерк) // Известия НАН Армении. Физика. 2009. Т. 44. № 5; Бояринцев В. И. Русские и нерусские ученые: мифы и реальность. Москва, 2010; Карев В. М., Наринский М. М. Энциклопедическая хроника советской эпохи, 1917–1991 : в 3 т. Москва, 2015. Т. 2: 1945–1964.

Аліханян, Сос Ісакович (вірм. Մկրտիչիան, 26.11.1906, м. Баку, тепер Азербайджан — 26.01.1985, м. Москва, тепер РФ) — біолог-генетик, фахівець у галузі генетики мікроорганізмів, професор (з 1967), засл. діяч науки і техніки (з 1977). Народився у родині актора. Закінчив 1930 Моск. ін-т нар. госп-ва (тепер Рос. екон. ун-т ім. Г. Плеханова). Працював асистентом на каф. генетики *Московського державного університету ім. М. Ломоносова* (1931–1941). Учасник *Другої світової війни*. Після важкого поранення (липень 1944) демобілізувався й повернувся до ун-ту. 1948 після серпневої сесії Всесоюз. академії с.-г. наук імені Леніна (ВАСГНІЛ) був звільнений за участь у дискусіях з прихильниками Т. Лисенка. Працював у Всесоюз. ін-ті антибіотиків (1949–1958), Ін-ті атомної енергетики ім. І. Курчатова (1958–1968). З 1964 викладав на

Аліханян Артем Ісакович

Аліциклічні сполуки

Аліханян Сос Ісакович

каф. генетики Моск. держ. ун-ту. Директор-фундатор Всесоюз. ін-ту генетики та селекції пром. мікроорг-мів (1968–1975). У 1965–1975 — заступник гол. редактора, 1975–1977 — гол. редактор журн. «Генетика» (в англ. версії «Soviet Genetics»). А. із співробітниками вивели *штами* мікроорг-мів, що дало змогу розпочати в СРСР пром. вир-во антибіотиків, а пізніше — *амінокислот* і вітамінів. Коло наук. інтересів: рекомбінація й молекулярні механізми *мутагенезу* в *бактеріофагах* і мікроорг-мів.

Пр.: Генетика и селекция микроорганизмов. Москва, 1964; Современная генетика. Москва, 1967; Селекция промышленных микроорганизмов. Москва, 1968; Генетические основы селекции микроорганизмов. Москва, 1969; Общая генетика. Москва, 1985. (у співавт.)

Лит.: Сос Исаакович Алиханян // Биологическая жизнь Армении. 1985. Т. 38, № 6; Ուղիղ է. Հայր. Կենսաբանական հանրագիտարան : 2 հատոր. Երևան, 2005. հատոր 1; Саркисян С. Т. Энциклопедия Арцах-Карабаха. Санкт-Петербург 2007; Сос Исаакович Алиханян (26.11.1906–26.01.1985): биография, научное наследие, воспоминания / Под ред. С. В. Шестакова, И. А. Захарова-Гезехуса. Москва, 2009; Шестаков С. В. К 50-летию журнала «Генетика» // Генетика. 2015. Т. 51. № 4.

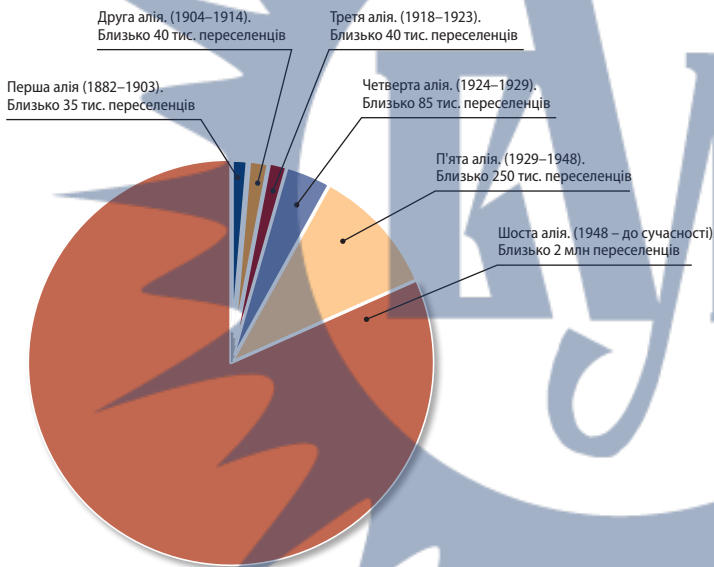
С. В. Межжерін

Аліциклічні сполуки [від *алі*(фатичні сполуки) та *цикл*] — орган. речовини, *молекули* яких містять замкн. кільця (цикли) з *атомів Карбону* (вуглецю), що є частково або повністю насиченими. За властивостями подібні до відповід. сполук аліфат. ряду (див. *Аліфатичні сполуки*), тому їх назвали аліфатичними циклічними, або скорочено аліцикл. *вуглеводнями*. А. с. не мають ароматичного характеру й разом з ароматичними сполуками становлять групу ізо- або карбоциклічних сполук. А. с. класифікують за кількістю атомів у кільці, за кількістю кілець у молекулі, за величиною й будовою кільця, а також залежно від наявності крат. зв'язків і характеристик. (функціон.) груп. За кількістю кілець А. с. поділяють на моно- і поліциклічні. За величиною й будовою циклу розрізняють сполуки циклопропан., циклобутан., циклопентан., циклогексанового та ін. рядів. Існують також ненасич. А. с.: циклоолефіни, циклодіолефіни, циклоацетилен тощо. У молекулах цих сполук між атомами Карбону (вуглецю) у циклі, крім ординар. (простих) зв'язків, є кратні (подвійні, потрійні) зв'язки, яких може бути як один, так і кілька. Існує значна кількість функціон. і нефункціон. похідних А. с. Поміж них також розрізняють спіранові системи (цикли мають один спільний атом Карбону) і каркаси. Найпростішими представниками А. с. є циклопропан (1), циклопропен (2), транс-біцикло[1,1,0]бутан (3), спіро[2,2]пентан (4), тетраедран (5). Види *ізомерії* А. с.: циклів, біч. ланцюгів та розташування їх у циклах, стереоізомерія. Специфіка хім. властивостей порівняно з подіб. сполуками з відкритим ланцюгом зумовлена стеричними особливостями їхньої будови, зокрема, геометр. ізомерією. А. с. — важливі моделі для розвитку конформаційного (див. *Конформація*) аналізу. Цикл. структури є основою молекул багатьох природ. сполук. Особливо поширені сполуки з 5- і 6-членними циклами. Найдокладніше вивчені моноцикл. А. с. Найбільшою хім. стійкістю вирізняються 5- та 6-членні цикли (циклопентан, циклогексан). А. с. містяться в *нафті*, *ефірних*

оліях, стеринах, стероїдах, деяких антибіотики-
ках, вітамінах (А, D) тощо. Їх застосовують як
паливо, зокрема ракетне, інсектициди, ліку-
вальні засоби, напівпродукти у вир-ві синт. во-
локон. Досліджували ці речовини А. Байєр,
Дж. Болдвін (нар. 1938, Велика Британія),
О. Валлах, Г. Густавсон, М. Дем'янов (1861–1938,
Росія), М. Зелінський, Б. Казанський, М. Кіжнер,
В. Марковников, С. Намьоткін, К. Неніцеску
(1902–1970, Румунія), Л. Ружичка та ін.

Лит.: Ластухін Ю. О., Воронов С. А. Органічна хімія.
Львів, 2006; Опейда Й., Швайка О. Глосарій термінів з хі-
мії. Донецьк, 2008; Мельник О. Ф. Органічна хімія. Жито-
мир, 2017.

Алія (івр. עלייה — піднесення, сходження) —
процес переселення євреїв до Палестини, а з
1948 — до Ізраїлю (після проголошення Держави
Ізраїль). А. як масовий рух стала наслідком
поширення ідей палестинофільства (з початку

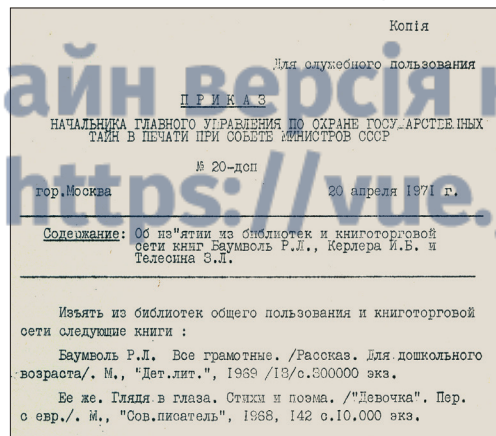
Алія 1880-х) та сїонїзму (після 1896–1897). Країни, з
яких відбувається виїзд євреїв, тлумачать це як
еміграцію, Ізраїль — як репатріацію. З 1950 про-
цес А. та категорії осіб, які мають право на репа-
тріацію, регулюються спец. норм.-правовим ак-
том Держави Ізраїль — Законом про повернен-
ня. Новітня А. поділяється на шість етапів.

Перша А. (1882–1903) — палестинофїл. та
ранній сїонїст. етап, викликаний хвилею погро-
мів єврейських у Рос. імперії після вбивства
Олександра II. До Палестини переселилося бл.
35 тис. осіб, які зосереджувалися в найбільших
містах регіону (Єрусалим, Яффа), а також у но-
воствор. на куплених землях с.-г. поселеннях.
Друга А. (1904–1914) пов'язана з активізацією
виїзду євреїв із Рос. імперії внаслідок хвилі по-
громів 1904–1905. Заг. кількість переселенців до
Палестини сягнула бл. 40 тис. осіб. У Палестині
створено перші світські навч. заклади з викла-
данням на івриті, погравалося видання іврито-
мовної преси. Переселення припинилося 1914 з
початком Першої світової війни. Початок Третьої
А. (1918–1923) пов'язаний із встановлен-
ням у 1917–1918 контролю над Палестиною
британ. військ, адміністрації, оголошенням Мі-
ністерством закорд. справ Великої Британії
Бальфура декларації 1917. Заг. кількість євреїв,
які в цей час переселилися до Палестини, стано-
вила бл. 40 тис. осіб. Репатріанти цих років за-
вичай оселялися у с.-г. поселеннях. Розпочав
роботу перший івритомовний світський вищий
навч. заклад (Єврейський ун-т у м. Єрусалим,
заснований 1918, відкритий 1923), іврит отри-
мав статус офіц. мови регіону поряд з англ. й
арабською Четверта А. (1924–1929) відбува-
лася організовано, у межах впровадженної бри-
тан. адміністрацією квоти на вїзд до підмандат.
Палестини. До Палестини переїхало бл. 85 тис.
осіб, з яких понад 20 тис. невдовзі виїхало з ре-
гіону. Під час П'ятої А. (1929–1939) до Палес-
тини переселилася рекордна кількість євреїв —
бл. 250 тис. осіб. Кількість переселенців суттєво
зросла після приходу нацистів до влади в Німеч-
чині 1933. Наслідком цього стало запроваджен-
ня британ. адміністрацією 1936 додат. обмежень
на вїзд до Палестини. Це спричинило нелегаль-
ну А., яка отримала назву «А.-бет» (1936–1948, в
історіографії поширено означення «А.-бет» у
1936–1939 як частини П'ятої А., а після 1939 —
як самост. явища). Від 1948 триває сучас. етап А.,
який регулюється ізраїл. зак-вом. Процес курує
Міністерство А. й абсорбції Ізраїлю. Виділяють
кілька хвиль, під час яких кількість репатріантів
була особливо значною: 1948–1952 (масовий ви-
їзд євреїв з араб. країн, а також виїзд євреїв, які
пережили Голокост, із Зх. й Центр. Європи, заг.
кількість репатріантів — бл. 900 тис.); 1969–1975
(репатріація євреїв із СРСР під час тимчасов.
послаблення обмежень для їхнього виїзду — бл.
100 тис. осіб); Велика А. з СРСР (1986–1991) та
колишніх рад. республік (1991–2004) — бл. 1 млн
осіб. Після 2004 масштаби А. з колишніх рад.
республік значно зменшилися у зв'язку зі змен-
шенням чисельності місц. євр. громад. У 2004–
2018 масштаби А. з різних країн світу до Ізраїлю
становлять 20–30 тис. осіб на рік, з України — у
середньому 2–3 тис. осіб на рік із помітним зрос-
танням у 2014–2015.

Лит.: Greenfield M. S., Hochstein J. M. The Jews' Secret Fleet:
The Untold Story of North American Volunteers Who Smashed
the British Blockade of Palestine. Jerusalem; New York, 1987;
Gelber Y. The Historical Role of Central European Immigration to
Israel // Leo Baeck Institute Year Book. 1993. Vol. 38; Shuval
J. T. Migration to Israel: The Mythology of «Uniqueness» // Inter-
national Migration. 1998. Vol. 36. № 1; Angel D. Zionism. Lon-
don; New York, 2013; Ханін В., Романюк А., Чернін В. Держав-
на Ізраїль: політика і суспільство. Львів, 2017.

C. I. Гірик

Алія. Копія наказу про
вилучення книг єврейських
письменників-репатріантів
із бібліотек: Баумволь Р. Л.,
Керлер Й. Б., Телесін З. Л.
(архів «Енциклопедичного
видавництва»)

Аліяга — річка в Тарутинському районі, Арцизькому районі, Кілійському районі Одеської області України, впадає в оз. *Китай*. Довж. 65 км, пл. бас. 467 км². Бере початок із балки за 4 км на Пд.-Зх. від смт *Тарутине*. Протікає в межах Причорноморської низовини, долина А. широка (до 2,8 км), є стариці. Річище звивисте, завширшки 8–12 м. Похил річки 1,8 м/км. Найбільші притоки: Новоселівка, Ташлик. Живлення мішане. Характерні весн. та літ. паводки; улітку часто пересихає. Льодостав нестійкий, з початку грудня до березня. Споруджено невелике водосховище та ставки. Протікає через села Лужанку, Новоселівку, Делень, Главані та впадає з пн. боку до оз. *Китай*. Вода А. гірко-солоня, для пиття непридатна, частково її використовують для госп. потреб, унаслідок забруднення стіч. водами з с.-г. угідь у ниж. течії має підвищ. мінералізацію.

Лит.: Топчієв О. Г., Кондратюк І. І., Полоса О. І. Одеський регіон: природа, населення, господарство / За заг. ред. О. Г. Топчієва. Одеса, 2003.

Алкали́я — річка в Штефан-Водському р-ні Молдови та Білгород-Дністровському районі й Татарбунацькому районі Одеської області України (басейн річок Причорномор'я). Довж. 67 км. Пл. бас. 653 км². Впадає в лиман Солоне Озеро, який сполучений протокою з лиманом Бурнас. Бере початок із ставка біля с. Крокмаз на тер. Молдови pobl. укр.-молд. кордону. Осн. частина річк. бас. лежить у межах Причорноморської низовини, долина А. широка, розчленована ярами та балками, є стариці. Річище помірно звивисте, шир. 6–8 м, характер течії повільний. Похил річки 1,7 м/км. Живлення мішане. Бувають весн. та літ. паводки. Улітку подекуди міліє та пересихає. Льодостав нестійкий, з поч. грудня до сер. березня. Притоки річки — невеликі струмки, споруджено ставки. Найпоширеніші риби: карась, лин, лящ. Воду А. використовують для зрошування та госп.-побут. потреб. Річище розчищене та виправлене впродовж понад 30 км. На берегах річки розташ. села Старокозаче, Підгірне, Карналіївка, Монаші, Маразліївка, Великомар'янівка, Широке. Інтенс. с. г. у місцях протікання річки є причиною забруднення водойми та погіршення екол. стану прилеглих територій. Район *гирла* річки входить до нац. природ. парку «Тузловські лимани».

Лит.: Топчієв О. Г., Кондратюк І. І., Полоса О. І. Одеський регіон: природа, населення, господарство / За заг. ред. О. Г. Топчієва. Одеса, 2003.

Алкали́з [від пізньолат. *alkali* — луг, з араб. قلی (āl-qalī) — сода] — зсув кислотно-лужного стану (КЛС) крові в лужний бік унаслідок накопичен-

показником рН — компенсований, декомпенсований. Причини А.: порушення обміну електролітів; гіпервентиляція легень (зниження РаСО₂); гостра масивна крововтрата, дія на дихальний центр токсич. агентів; штучна вентиляція легень, втрати нітратної (соляної) кислоти під час нестримної блювоти.

Лит.: Guyton A. C. Textbook of Medical Physiology. 9th ed. Philadelphia, 1996; Вільям Ф. Ганонт. Фізіологія людини / Пер. з англ. Львів, 2002; Билибин Д. П., Ходорович Н. А. Алгоритмы и примеры решения клинических задач по патофизиологии нарушений кислотно-основного состояния и патофизиологии системы крови. Москва, 2007; Фізіологія. Короткий курс / За ред. В. М. Мороза, М. В. Йолтухівського. Вінниця, 2015; Фізіологія / За ред. В. Г. Шевчука. Вінниця, 2017.

Л. Л. Хмель

Алкалої́ди [від пізньолат. *alkali* — луг, з араб. قلی (āl-qalī) — сода та грец. εἶδος — вигляд] — нітрогеновімісні (азотовмісні) орган. основи, які трапляються в живих орг-мах (бактеріях, грибах, рослинах і тваринах). Уперше поняття «А.» застосував 1819 нім. аптекар К. Мейсснер. Водні розчини перших виділених А. мали лужну реакцію, що зумовило вибір назви для цієї групи сполук. Здебільшого молекули А. складаються з атомів Карбону (вуглецю), Гідрогену (водню), Нітрогену (азоту). До складу А. може також входити Оксиген (кисень), рідше Сульфур (сірка), Хлор (хлор) чи Бром (бром). Розмежувати А. та ін. природ. нітрогеновімісні сполуки складно. До А. не належать амінокислоти, пептиди, протеїни, нуклеотиди, нуклеїн. кислоти, вітаміни, антибіотики та аміни біогенні. Природ. сполуки, що містять екзоциклічний атом Нітрогену (серотонін, допамін та ін.) відносять радше до біогенних амінів, ніж до А. Тому А. частково можна вважати випадком біогенних амінів. А. структурно різноманітні, тому не існує єдиного підходу до класифікації цих сполук. Перші класифікації об'єднували представників у групи за ознаками походження, напр., з рослин одного роду (А. дафніфілума, А. іпекуани тощо). Сучасні класифікації побудовані або за ознаками спорідненості карбон. (вуглець.) скелета (такий підхід застосовують найчастіше), або за біогенет. попередниками. Зазвичай у тривіальних назвах А. видову чи родову назву джерела, з якого виділили сполуку, беруть за основу. До неї додають суфікс -ин або -ін, напр., анабазин — від назви їжачника безлистого (*Anabasis aphylla* L.), коніїн — болиголовця плямистого (*Conium maculatum*) тощо. Наразі виділено і схарактеризовано кілька тисяч А. За звичайних умов А. — кристал. речовини або олії, часто гіркі на смак. У природі А. трапляються найчастіше в рослинах. Їхній уміст у рослин. сировині невеликий (0,001—2 %). Водночас є рослини, які містять від 10 % до 18 % А. (хінное дерево, листя тютюну та ін.). А. локалізуються переважно у певних органах рослин: у листях, коренях, корі, насінні тощо. Вміст А. у рослині суттєво залежить від періоду вегетації та місцевості. А. добувають із сировини екстракцією вод. розчинів кислот чи спиртами або орган. розчинниками. В орг-мах А. утворюються переважно з амінокислот: гістидину, триптофану, тирозину, фенілаланіну, лізину, орнітину, аспарагін. кислоти. Більшість А. виявляють широкий спектр біол. дії, тому їх застосовують у медицині й використовують як модельні речо-

Сік маку (*Papaver somniferum*) уміщує десятки різних алкалоїдів

за етіологією	за показником рН
метаболічний	компенсований
респіраторний	декомпенсований
видільний	
екзогенний	
змішаний	

Алкалоз. Класифікація

ня надлишку лугів чи втрати кислот. Класифікують А. за етіологією — метаболічний, респіраторний, видільний, екзогенний, змішаний; за

вини для досліджень у пошуках нових ефект. малотокс. лікар. засобів.

Лит.: Семенов А. А., Карцев В. Г. Основы химии природных соединений. Москва, 2009; Wink M. Mode of Action and Toxicology of Plant Toxins and Poisonous Plants // Mitt. Julius Kühn-Inst. 2009. № 421; Черних В. П., Зіменковський Б. С., Триценко І. С. та ін. Органічна хімія. 3-тє вид., стер. Харків, 2016.

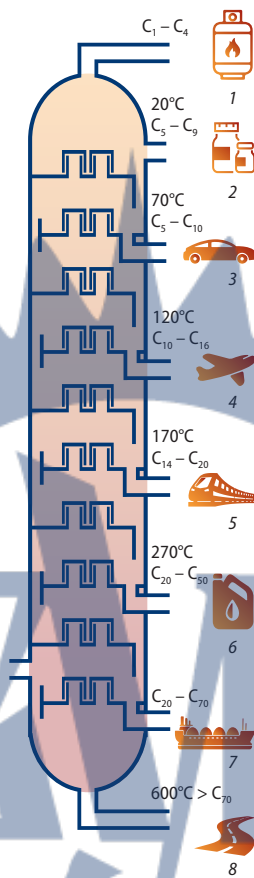
О. В. Головченко

Алкани — ациклічні розгалуж. або нерозгалуж. насичені вуглеводні, в яких атоми Карбону сполучаються між собою лише простими (ординар.) зв'язками. Утворюють гомологічний ряд із заг. ф-лою C_nH_{2n+2} . Атоми Карбону в А. перебувають у стані sp^3 -гібридизації та утворюють σ -зв'язки, кут між якими становить прибіл. 109,5°. Типова довж. простого карбон-карбонівового зв'язку 0,154 нм. А. з нерозгалуж. карбонівовим ланцюгом наз. А. нормальної будови. Для А. можлива структур. (від C_4) та просторова (від C_5) ізомерія. За звичайних умов це безбарв. гази без запаху (від CH_4 до C_5H_{12} , неопентан $C(CH_3)_4$) або рідини (від C_5H_{12} до $C_{15}H_{32}$), від $C_{16}H_{34}$ — тверді речовини. А. неполярні, значно легші за воду й майже не розчиняються в ній, натомість розчиняються в більшості неполяр. орган. розчинників. А. містяться в нафті та газі природному (до 98 % метану); тверді та рідкі А. — складники восків (бджол., озокериту). У пром-сті А. добувають переробкою нафти, природ. газу, газів нафтових попутних, вугілля та сланців горючих, оксо-синтезом з карбон(II) оксиду та водою за участі каталізатора. Парафин (суміш твердих вуглеводнів переважно норм. будови) також добувають з нафти. Лаб. методи добування А.: реакції сполучення або відновлення (див. Відновлення речовини) галогеноалканів; декарбоксілювання кислот карбонових; відновлення карбонільних сполук, алкенів. За звичайних умов хімічно інертні, проте вступають у реакції окиснення, радикал. заміщення (галогенування, нітрування, сульфохлорування, сульфокиснення), приєднання до алкенів. А. піддають крекінгу (розщепленню) та піролізу (терм. розкладанню) з утворенням алканів та алкенів з коротшими карбон. ланцюгами, а також дегідруванню, дегідроціклізації та ізомеризації. Застосовують як сировину для хім. пром-сті, побут., ракет. паливо, розчинники.

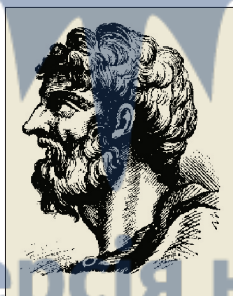
Лит.: Химическая энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц. Москва, 1992; Ластухін Ю. О., Воронцов С. А. Органічна хімія. 4-тє вид. Львів, 2009; Геваза Ю. І., Гетьманчук Ю. П. Основы органічної хімії. Київ, 2013.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

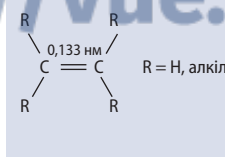
Алкεί (грец. Алкаіос; бл. 630–620 до н. е., м. Мітілена, о. Лесбос, Греція — бл. 580 до н. е., о. Лесбос, Греція) — поет, представник індивід. пісенної поезії (літ. меліки), її найпростішої форми — монодійної (або одноголосої) лірики (див. Монодія). Писав еолійським діалектом давньогрец. мови. Походив з аристократ. роду. Воював з афінянами за Троаду (тер. біля м. Трої, де розгорталися події «Іліади» Гомера); ця тема відображена у його віршах. Брав участь у конфліктах між аристократами на о. Лесбос та боротьбі за владу. Після приходу до влади Піттака (керував містом 590–580; один із семи грец. мудреців) змушений емігрувати. У вигнанні був у Єгипті, Фракії та Беотії (тепер у складі Греції). Згодом помирився

Алкани. Добування із природних джерел: 1. Гази (метан, етан, пропан, бутан). 2. Сировина для тонкої хімії. 3. Бензин. 4. Газ. 5. Дизельне паливо. 6. Оливи, мастила, воски. 7. Паливо. 8. Гудрон

Алкεί

Алкени

з Піттаком і повернувся на о. Лесбос. У 2 ст. до н. е. вчені з м. Александрії (Єгипет) підготували зібрання творів А. у 10 книгах (рулонах папірису), яке було втрачене. Від творчості А. дійшло бл. 500 уривків. Частину творів віднайдено у фрагментах Оскірінських папірусів (Єгипет, кін. 19 — поч. 20 ст.). Твори А. поділяються на політ. поезію, гімни на честь богів (Афіни, Аполлона, Гермеса, Ареса, Ероса та ін.) та героїв (Ахілла, Аякса, братів Діоскурів та ін.), застільні й любовні пісні. У ліриці провідне місце належить мотивам політ. боротьби: емоц. кпини на адресу політ. суперників, заклики до боротьби, гіркі роздуми в часи поразок. З політ. діяльності А. тісно пов'язані військ. пісні, які становлять значну частину спадщини поета. Одним із найвідоміших є вірш «Не розумію звади поміж вітрів...» (переклад Г. П. Кочура). Образ корабля з пошматованими вітрилами серед розбурханого моря іноді тлумачать як образ «корабля-держави» серед «хвиль-потрясін», іноді — як долю партії заколотників у вирі політ. боротьби. Водночас його можна тлумачити як сповнену небезпек і випробовувань земну долю людини та людства в «життєвському морі», повному рифів, штормів та ін. небезпек. Поезії А. притаманні образність, емоц. сила, прозорість висловлювання. Його твори позначені різноманітністю розмірів, мелодійністю та оригінальним способом будови строфи, одна з яких увійшла до історії під його ім'ям («Алкеева строфа»). В Україні творчість А. досліджували В. Пащенко, А. Содомора. Укр. мовою окр. твори переклали І. Франко, Г. Кочур, Т. Лучук, Н. Пащенко, А. Содомора.

Та.: Poetarum Lesbiorum fragmenta. Oxford, 1997; Fragments : et 2 t. Paris, 2002; Р о с п е р е к л. — Античная лирика. Москва, 1968; Эллинистские поэты VIII–III вв. до н. э. Москва, 1999; У к р. п е р е к л. — Поезії // Антична література: Хрестоматія. Давньогрецька поезія в українських перекладах і переспівах / Упоряд. В. Маслюк. Київ, 1994. Твори // Кочур Г. Третє відлуння: поетичні переклади. Київ, 2000; Пісні повстанські та застільні. Львів, 2013.

Лит.: Literature: Greek Literature / Ed. by P. Easterling, E. Kenney, Cambridge, 1985; Mulroy D. Early Greek Lyric Poetry. Ann Arbor, 1992; Пащенко В. І., Пащенко Н. І. Антична література. Київ, 2001; Кембриджская история древнего мира : в 14 т. Москва, 2007. Т. 3. Ч. 3: Расширение греческого мира. VIII–VI вв. до н. э.; Ковбасенко Ю. І. Антична література. Київ, 2015.

Ю. І. Ковбасенко

Алкєни, етиленові вуглеводні — ациклічні розгалуж. або нерозгалуж. ненасичені вуглеводні з одним подвійним зв'язком між атомами Карбону. Заг. формула вуглеводнів гомологічного ряду алкенів — C_nH_{2n} . Атоми Карбону, сполуч. подвійним зв'язком, перебувають у стані sp^2 -гібридизації та утворюють σ - і π -зв'язки; σ -зв'язки розташ. в одній площині під кутом прибіл. 120°. Довжина подв. зв'язку становить 0,132 нм. Для А. можлива ізомерія карбон. скелета, ізомерія за місцем подв. зв'язку, геометр. ізомерія. Назви А. за системат. номенклатурою утворюють від назв алканів заміною суфікса -ан на -єн. За т-ри 20–25 °C і атмосфер. тиску етен, пропенібутени — гази, А. від C_5 до C_{18} — безбарв. рідини, вищі А. — тверді речовини. А. майже не розчиняються у воді, обмежено — у спиртах, добре — в орган. розчинниках. Етен і пропен трапляються в природі. У пром. масштабах етен, пропен, бут-

ни виробляють піролізом (терм. розкладанням) та крекінгом (розщепленням) продуктів переробки нафти. У лаб. умовах А. добувають відновленням *алкінів*, дієнів, реакціями відщеплення від алкілгалогенідів, спиртів, 1,2-дигалогеноалканів; з карбон. сполук, реакціями сполучення. Для А. характер. реакції за місцем подв. зв'язку: приєднання водню, галогенів, гідрогенгалогенідів, води; окиснення з утворенням епоксидів, 1,2-гліколів, озоноліз, розщеплення карбонового скелета; гідроформілювання, *алкілювання*; циклоприєднання, метатезису, олігомеризації та *полімеризації*. А. застосовують як вихід. речовини для добування *полімерів* (поліетилену, поліпропілену тощо), еластомерів, епоксисполук, розчинників, спиртів, *альдегідів*, к-т, вінілхлориду, стирену, кумену, акрилонітрилу, бута-1,3-дієну, каучуків, мастил тощо.

Лит.: Общая органическая химия / Под ред. Д. Бартона, У. Оллиса; пер. с англ. Москва, 1981; Марч Дж. Органическая химия : в 4 т. / Пер. с англ. Москва, 1987–1988; Химическая энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц, Москва, 1992; Лозинський М. О., Ковтуненко В. О. Карбаніони. Добування та алкілювання. Київ, 2008; Ластухін Ю. О., Воронцов С. А. Органічна хімія. 4-те вид. Львів, 2009; Геваза Ю. І., Гетьманчук Ю. П. Основи органічної хімії. Київ, 2013.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Алкіл, алкільні групи, вуглеводневі групи, алкільні залишки (заст. — алкільні радикали) — одновалент. групи, що утворюються внаслідок вилучення з молекул *алканів* атома Гідрогену (водню), сполученого з будь-яким атомом Карбону (вуглецю): $C_nH_{2n+1}-$. Назви А. будують заміною суфікса -ан у назві алкану на суфікс -ил(-іл), напр., метан — метил (скорочено Me), етан — етил (Et). Будь-який А. позначають як Alk або R. а. із заг. формулою RCH_2 , R_2CH та R_3C (де карбоновіс. залишок $R \neq H$) поділяють, відповідно, на первинні, вторинні та третинні залежно від ступеня заміщення біля атому Карбону. Первин. А. утворюється внаслідок видалення атома Гідрогену, біля первин. атома Карбону, тобто такого, що безпосередньо сполуч. лише з одним атомом Карбону, вторин. — від вторин. і третин. — від третинного. Первин. А., утворені видаленням атома Гідрогену при термінальному (кінцевому) первин. атомі Карбону нерозгалуж. алканів, становлять підклас нормальних (*n*-алк.) А. $[CH_2]_n$, напр., *n*-проп. $CH_3CH_2CH_2-$ (скорочено *n*-C₃H₇, *n*-Pr), *n*-бутильна $CH_3CH_2CH_2CH_2-$ (*n*-C₄H₉, *n*-Bu). Пропан — 1-й з алканів, у яких А. можуть бути утворені відщепленням атому Гідрогену від вторин. атома Карбону з утворенням ізомірної ізопропільної групи $(CH_3)_2CH-$ (*i*-Pr). Бутану відповідає *втор*-бутильна група $CH_3CH_2CH(CH_3)-$ (*sec*-Bu, *s*-Bu). Від ізобутану $(CH_3)_3CH$ походять ізобутильна $(CH_3)_2CHCH_2-$ (*i*-Bu) та *трет*-бутильна $(CH_3)_3C-$ (*t*-Bu) групи, від ізопентану — ізопентильна $(CH_3)_2CHCH_2CH_2-$ та *трет*-пентильна $CH_3CH_2C(CH_3)_2-$ групи. Від неопентану утворюється неопентильна $(CH_3)_3CH_2-$ група. Назви А. від метилу до неопентилу є тривіальними й дозволені до використання правилами IUPAC. Від молекул циклоалканів походять циклоалкільні групи із заг. ф-лою $C_nH_{2n-1}-$, напр., циклопропільна C_3H_5- (Cpr), циклогексильна $C_6H_{11}-$ (cyclo-Hex, Cy) тощо. Якщо в структурі орган. речовин є замісники — А., то в назвах їх позначають лише як префікси з локантами, що визначають положення алкільного

замісника відносно гол. карбон. ланцюга. Старшинство А. визначають лише за алфавіт. порядком. Кількість однакових А. позначають множин. префіксами ди-, три-, тетра- тощо, напр., 2,2,4-триметилпентан (тривіальна назва ізооктан). У назвах А. зазначають в алфавіт. порядку, множинні префікси не враховують. А. входять до складу різ. типів орган. речовин, напр., *спиртів*, *етерів* (діетиловий етер Et₂O), *естерів* (метилетаноат CH₃COOMe), *амінів*, алкіларомат. (кумен або ізопропілбензен C₆H₅CH(CH₃)₂), *гетероциклічних сполук* тощо. Уведення А. до складу орган. речовин здійснюють за реакціями *алкілювання*. Алкіллітієві похідні метиллітії MeLi, *n*-бутиллітії BuLi, *втор*-бутиллітії широко використовують в орган. синтезі як сильні основи, у хімії *полімерів* — як ініціатори аніон. полімеризації.

Лит.: Ковтун О. М., Корнілов М. Ю., Толмачова В. С. та ін. Сучасна термінологія та номенклатура органічних сполук. Тернопіль, 2008; Черних В. П., Зіменковський Б. С., Грищенко І. С. та ін. Органічна хімія. 3-те вид., стер. Харків, 2016.

О. В. Гордієнко

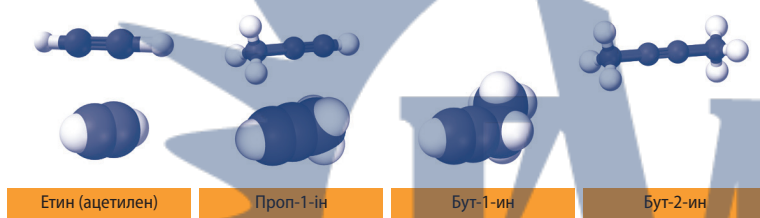
Алкілювання — уведення алкільної групи (див. *Алкіл*) в орган. сполуки, а також добування алкіл. похідних хім. елементів. Розрізняють С-, О-, N-, S-А. тощо. Найчастіше як агенти А. застосовують алкілгалогеніди, *алкени*, епоксисполуки, *спирти*, алкілсульфати, солі оксонію, діазоалкани. А. алкілгалогенідами здійснюють спиртами за наявності основ та алкенами — за наявності протонних кислот (H₂SO₄, H₃PO₄) та кислот Дж. Льюїса (1875–1946, США) — AlCl₃, BF₃, ZnCl₂ тощо. Алкілгалогеніди використовують у реакціях сполучення з утворенням зв'язку С–С під час оброблення *натрієм* (реакція Ш. А. Вюрца), реагентами Грін'єра (Ф. О. В. Грін'єр, 1871–1935, Франція), лігій діалкілкупратами, ацетиленідами метал. елементів. А. за Ш. Фріделем — Дж. Крафтсом (1839–1917, США) є найважливішим методом уведення алк. груп в аромат. ядро. А. спиртів та фенолів з утворенням етерів (простих ефірів) проводять солями триалкілоксонію або алкілгалогенідами, діалкілсульфатами, алкілсульфонатами (напр., реакція А. В. Вільямсона). А. *аніонів кислот карбонових* добувають *естери*. Алкілгалогенідами можна проалкілювати *кетони*, *естери*, 1,3-дикетони, 1,3-кетоестери. Для А. *амінів* здебільшого застосовують алкілгалогеніди та діалкілсульфати. За реакціями нуклеофільного заміщення в алкілгалогенідах можна одержати нітроалкани, алкілазиди, алкілізо- та ізоціанати. Діазометан метиле карбонові й сульфокислоти, спирти, феноли, аміни та перетворює альдегіди на метилкетони. S-А. проводять під дією алкілгалогенідів на сульфуровміс. солі. А. фосфінів алкілгалогенідами проходить аналогічно амінам; під час А. діалкілфосфітів та триалкілфосфітів утворюються діалкілфосфонати. А. широко застосовують у пром-сті для одержання ізопропілбензену, вищих алкілбензенів, поверхнево-актив. речовин, *гербіцидів* тощо.

Лит.: Марч Дж. Органическая химия : в 4 т. / Пер. с англ. Москва, 1987–1988; Нейланд О. Я. Органическая химия. Москва, 1990; Лозинський М. О., Ковтуненко В. О. Карбаніони. Добування та алкілювання. Київ, 2008; Чобан А. Ф., Лявинець О. С. Кінетичні закономірності алкілювання натрій нітриту в подвійному розчиннику диме-

тилсульфоксид — толуен // Наук. вісник Чернів. ун-ту. Хімія. 2016. Вип. 771.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Алкїни (ацетиленові вуглеводні) — ацикл. розгалуж. або нерозгалуж. вуглеводні, що містять потрійний зв'язок і утворюють гомологічний ряд із заг. ф-лою C_nH_{2n-2} . Атоми Карбону, між якими є потрійний зв'язок, перебувають у стані sp-гібридизації. Фрагмент А. з потрійний зв'язком має лінійну будову; довжина потрійного зв'язку 0,118 нм. За т-ри 20–25 °C і атмосфер. тиску А. від C_2H_2 до C_6H_6 — безбарв. гази без запаху, від C_5H_8 до $C_{16}H_{30}$ — рідини, від $C_{17}H_{32}$ — тверді речовини. А. погано розчин. у воді, ліпше — в орган. розчинниках. За системат. номенклатурою назви А. утворюють від назв алканів заміною суфіксу -ан на -ин (-in); положення

Алкїни

потр. зв'язку позначають цифрами. А. також називають як похідні ацетилену, напр., диметилацетилен. Для А. характер. структур. ізомерія та ізомерія положення потр. зв'язку; він може бути кінцевим (термінальним) або внутрішнім. А. добувають алкілюванням ацетилену або термінального А., сполученням термін. А. і дегідрогалогенуванням віцінального або темінального дигалогеноалканів. Термін. А. мають властивості слабких к-т з $pK_a \sim 25$, утворюють солі з сильними основами, осад з солями Аргентуму(I) або Купруму(I) (якіс. реакція на кінцевий потрійний зв'язок); приєднуються до альдегідів та кетонів. Характер. для А. є реакції приєднання до потрійного зв'язку: гідрування до алканів або алкенів; приєднання галогенів, гідроген галогенідів, води, к-т тощо. А. вступають у реакції циклолігомеризації, циклоприєднання, метатезису; із сильними окисниками утворюють карбон. к-ти. Гомол. ряд А. утворюють етин C_2H_2 (див. Ацетилен), пропін C_3H_4 , бутин C_4H_6 , пентин C_5H_8 тощо. Пропін застосовують в орган. синтезі, для різання та зварювання металів. Поліацетилену трапляються в природі. Заг. ф-ла А. $R-(C\equiv C)-R$, де $R=H$, Alk тощо.

Лит.: Марч Дж. Органическая химия : в 4 т. Москва, 1988; Химическая энциклопедия : в 5 т. / Под ред. И. Л. Кнунянц. Москва, 1988. Т. 1; Лозинський М. О., Ковтуненко В. О. Карбаніони. Добування та алкілювання. Київ, 2008; Ластухін Ю. О., Воронов С. А. Органічна хімія. Львів, 2009. Modern Alkyne Chemistry. Catalytic and Atom-Economic Transformations / Ed. by B. Trost, Ch.-J. Li. Weinheim, 2014.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Алкман (грец. Ἀλκμάν; бл. 668–664 до н. е., м. Сарди, Греція — кін. 7 ст. до н. е., м. Спарта, Греція) — поет, представник жанру хорової лірики. Писав давньогрец. мовою. Місце і дата народження достеменно невідомі. Ймовірно, його батьки були рабами, а сам А. став вільним завдяки поет. хисту. Жив у м. Спарті, де керував

хорами, для яких створював переважно парфенії («дівочі пісні», призначені для виконання хором дівчат). Учені з м. Александрії у 2 ст. до н. е. зібрали творч. спадок А. в 6 книгах (рулонах папірусу), що вміщували бл. 60 текстів: парфенії (дві книги з шести), гімни (на честь Аполлона, Артеміді, Афродіти, Зевса, Гери), любовні пісні та сколії (застільні пісні). Але ці папіруси втрачені. Збереглися лише фрагменти творів А., зокрема у папірусах, знайдених у Єгипті (1855, кін. 19 — поч. 20 ст.). Новаторством А. було оспівування в обрядовій поезії поряд із богами й людей. Одним із перших у світ. л-рі написав поет. пейзаж, зразком якого є вірш «Сплять усі верховини гірські...» (перекл. Г. Кочура). Згодом ці рядки надихали на створення поезій Й. Гете «Нічна пісня подорожнього» («Über allen Gipfeln ist Ruh'...», 1827) та М. Лермонтова «Гірські вершини...» («Горные вершины...», 1840). Для поезії А. характерні вишукані й несподівані для архаїч. доби метафори, поєднання міфол. мотивів із побут. елементами, захоплення красою природи та людини. Укр. мовою окр. твори А. перекладали Г. Кочур та А. Содомора.

Тв.: Greek Lyric : in 5 vol. Cambridge; London, 2001. Vol. 2: Anacreon, Anacreontea, Choral Lyric from Olympus to Alcman; Poetarum Melicorum Graecorum fragmenta: Alcman, Stesichorus, Ibycus. Oxford, 2005; Рос. перекл. — Эллинские поэты VIII–III вв. до н. э. Москва, 1999; Укр. перекл. — «Слабнути став я...» // Золоте руно / Пер. А. Содомори. Київ, 1985; «Слабнути став я, співучі, солодкоголосі дівчата...» / Пер. А. Содомори //

Алкман. Римська мозаїка (кін. 1-2 ст. до н.е.), м. Джераш, Йорданія

Мегела І. Давньогрецька класична лірика. Київ, 2006; [Поезії] // Кочур Г. Третє відлуння. Поетичні переклади. Київ, 2008.

Лит.: Ярхо В., Полонская К. Античная лирика. Москва, 1967; Хоровий мелос. Алкман // Пащенко В., Пащенко Н. Антична література. Київ, 2008; Борецький М. Алкман // Лексикон античної словесності / За ред. М. Борецького, В. Зварича. Дрогобич, 2014; Ковбасенко Ю. Хорова лірика. Алкман // Антична література. Київ, 2015.

Ю. І. Ковбасенко

Алкмеон Кротонський (грец. Ἀλκμαίων ὁ Κροτωνιάτης; бл. 5 ст. до н. е., м. Кротона, тепер м. Кротоне, область Калабрія, Італія — 5 ст. до н. е., м. Кротона, тепер м. Кротоне, область Калабрія, Італія) — філософ, медик, біолог, представник піфагорійської школи й кротонської школи лікарів. Біогр. даних про життя майже немає. Дослідники вважають, що він народився на межі 6 і 5 ст. до н. е. Працював у м. Кротоне. Існує припущення, що був учнем *Піфагора*. А. К. — засновник натурфілософ. напрямку, орієнтованого на вивчення будови та життєдіяльності людського орг-му. Був одним із перших дослідників мозку. Вважав, що мозок, а не серце (як тоді уявляли) — гол. орган людського сприйняття й пізнання. Пояснював це тим, що мозок взаємодіє з ін. органами тіла через канали. Вивчаючи проблеми анатомії, фізіології, ембріології, одним із перших в Європ. медицині став проводити розтини тварин; виявив очні нерви, що ведуть до мозку. Під впливом ідей Піфагора вважав, що тіло людини — мікрокосм і система протилежностей. Здоров'я тлумачив як гармонію, рівновагу сил вологого й сухого, гарячого й холодного, гіркого й солодкого, а хворобу — як перевагу однієї з цих сил. Зберігати та відновлювати їхній баланс допомагає раціональна дієтика. А. К. чітко розподіляв сприйняття й мислення. Саме в мисленні вбачав особливість людини, що відрізняє її від тварин. У гносеології А. К. — послідовник *Ксенофана Колофонського*. Акцентував увагу на обмеженості людського знання. А. К. поділяв тезу піфагорійської астрономії про незалеж. рух планет із Зх. на Сх., який, вочевидь, уявляв круговим. Згідно зі свідченням *Аристотеля*, А. К. вважав душу людини безсмертною, прирівнював її до небесних тіл, які перебувають у вічному русі. Праці А. К. не збереглися. З праць *Плутарха* та *Галена Пергамського* відомо лише їхні назви та кілька фрагментів. Зокрема, А. К. — автор трактату «Про природу», в якому йшлося також і про питання медицини.

Лит.: Кессиди Ф. Х. От мифа к Логосу. Москва, 1972; Triebel-Schubert Ch. Der Begriff der Isonomie bei Alkmaion // Klio. 1984. № 66; Centrone B. Alcmeon de Crotona // Dictionnaire des philosophes antiques : in 7 vol. Paris, 1989. Vol. 1; Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. Москва, 1991; Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии. Москва, 1994; Patzer A. Wort und Ort. Oralität und Literarizität im sozialen Kontext der frühgriechischen Philosophie. Freiburg, 2006; Асмус В. Ф. Античная философия. Москва, 2009; Zhmud L. Pythagoras and the Early Pythagoreans. Oxford, 2012; Zhmud L. Alkmaion aus Kroton // Grundriss der Geschichte der Philosophie. Die Philosophie der Antike : in 5 bd. Basel, 2013. Bd. 1: Frühgriechische Philosophie.

В. Е. Туренко

Алкобаський монастир (португал. Mosteiro de Alcobaça), Алкобаський монастир святої Марії (португал. Mosteiro de Santa Maria de Alcobaça) — недіючий католицький монастир у м. Алкобаса (Португалія); об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 1989). У 1153 король Португалії *Афонсу I* подарував *Бернарду Клервоському* землю під монастир на території, шойно відвоїв. у маврів (див. *Реконкіста*). Буд-во розпочате 1178; в основному завершене до 1252. Споруду добудовано королем *Дінішем I Землеробом* наприкінці 13 ст. Взірцем для архітекторів слугувало Клервоське абатство у Франції (засновник і

перший абат — *Бернард Клервоський*). А. м. до 1834 належав ордену цистерціанців. У 13–14 ст. перебував під особливою опікою португал. королів. Тут поховано *Афонсу II Товстого* з дружиною *Урракою Кастильською*, *Афонсу III Булонського* з другою дружиною *Беатрисою Кастильською*, *Педру I Справедливого* з коханкою *Інес де Кастро*. Гробниці двох останніх, замовлені

Алкобаський монастир

Педру I ще за життя, вважаються найкращими взірцями готич. скульптури в Португалії. Наприкінці 18 ст. із поховань було сформовано королів. пантеон у неоготич. стилі (див. *Неоготика*). А. м. — приклад потужного закладу з унікальною інфраструктурою. Це поєднання власне монастиря з функціонал. будівлями (гуртожиток для ченців, лавабо — приміщення з резервуарами для омивання рук, трапезна тощо) та гідравліч. системами. У серед. віки А. м. мав с.-г. угіддя. Архітектура монастиря з часом зазнала трансформацій. Збудований у готич. стилі (див. *Готика*) монастир, у 16 ст. було розбудовано в мануельському стилі (декоративно-архітект. стиль, що з'явився в Португалії в 16 ст., назву отримав від імені короля *Мануеля I Щасливого*; ін. назва — пізня португал. готика), а у 18 ст. — у стилі *бароко*. Неодноразово зазнавав руйнувань: унаслідок *Лісабонського землетрусу* (1755), у ході *Наполеонівських воєн* і війни за незалежність Іспанії (1808–1814), а також унаслідок заборони ордену цистерціанців (1834). Монастир був потужним освіт., наук., культ., госп. центром *Піренейського півострова*. У 1269 тут відкрито школу. Бібліотека монастиря, архів якої почасти зберігається в Нац. б-ці Португалії (м. *Лісабон*), на поч. 19 ст. вважалася однією з найбільших у країні. А. м. — перший зразок готич. архітектури на теренах Португалії, а монастир. церква святої Марії — найбільший християн. храм у країні. Витриманість архітект. стилю,

якість використаних матеріалів і ретельність побудови роблять монастир шедевром готич. мис-тва.

Лит.: Marques M. Z. F. Um Século de História de Alcobaca 1810–1910: Chalets e Palacetes do Romantismo Tardio. Alcobaca, 2003; Maduro A. V., Mascarenhas J. M. de, Jorge V. F. A Construção da Paisagem Hidráulica no Antigo Couto Cisterciense de Alcobaca // Cadernos de Estudos Leirienenses. 2015. Vol. 4; Barreira C. F. Through the Eyes of Science and Art: a Fourteenth-Century Winter Breviary from Alcobaca Scriptorium // Journal of Medieval Iberian Studies. 2016. Vol. 8. № 2.

I. B. Шліхта

Алкоголіз [від пізньюлат. alcohol, з араб. الکحول (al-kuhl), первісно — порошкоподібна субстанція, згодом — дистильована рідина] — розкладання речовин під час взаємодії зі спиртами. А. є окремим випадком сольволізу — нуклеофільного заміщення, в якому розчинник сам відіграє роль нуклеофіла. Приклади А.: а) взаємодія ацилгалогенідів зі спиртами з утворенням естерів за наявності третин. амінів, напр., піридину, триетиламіну або диметиламіну, для зв'язування гідрогенгалогеніду, що виділяється; б) взаємодія епоксисполук зі спиртами, напр., дією етанолу (спирт етиловий) на оксиданза участі каталізаторів отримують моноетил. етер етиленгліколю (етилцелозольв); в) каталізований к-тами частковий А. нітрилів є легкодоступ. способом створення естерної, амідинової або тіоамідної групи через іміноетери — реакція Піннера (А. Піннер, 1842–1909, Німеччина). Зазвичай нітрил у суміші з абсолютним спиртом в ефірі діетиловому або трихлорометані обробляють сухим газуватим гідрогенхлоридом з утворенням іміноетеру $RC(OR') (=NH) \cdot HCl$ гідрохлориду, який виділяють в індивідуальному стані. Одержані іміноетери надалі піддають взаємодії з нуклеофілами. З надлишком спирту утворюються ортоестери $RC(OR')_3$; 4) А. естерів у більшості випадків проводять для переходу від естерів нижчих спиртів до естерів вищих спиртів. Реакцію каталізують к-тами або основами. Напр., *n*-бутилакрилат можна добути з 94%-м виходом унаслідок нагріванням етилакрилату з *n*-бутил. спиртом за пост. видалення метанолу мірою його утворення. Цей метод часто наз. переестерифікацією. Як каталізатори в реакції застосовують алкогольати Алюмінію, сульфат. та сульфон. к-ти. А. естерів використовують для практ. синтезів. Напр., жири за умов кислот. або основ. каталізу та надлишку спирту перетворюють на відповід. естери жир. кислот та гліцерол (гліцерин); 5) А. амідів, що зазвичай призводить до утворення естерів, у разі карбаміду $CO(NH_2)_2$ використовують для добування алкілкарбаматів. Напр., з бензил. спирту утворюється бензилкарбамат $C_6H_5CH_2OCONH_2$. Під час дії спирт відбувається також розщеплення в елементоорган. сполуках, зокрема трис(діетиламіно)фосфін $P(NEt_2)_3$, перетворюється на триалкілфосфіт $P(OR)_3$. Якщо для А. використовують метанол, то реакцію наз. метанолізом, якщо етанол — етанолізом тощо.

Лит.: Платэ А. Ф. Синтез органических препаратов : в 12 т. / Пер. с англ. Москва, 1949–1964. Т. 1; Т. 4; Фьюзон Р. Реакции органических соединений / Пер. с англ. Москва, 1966; Химическая энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц. Москва, 1988. Т. 1; Реутов О. А., Курц А. Л., Бутин К. П. Органическая химия : в 4 ч. 3-е изд., испр. Москва, 2012–2013; Палюх З. Ю., Мельник С. Р., Мельник Ю. Р.

Вплив параметрів процесу на алкоголіз соняшникової олії етиловим спиртом // Вісник Нац. тех. ун-ту «Харків. політех. ін-т». Сер.: Нові рішення в сучас. технологіях. 2016. № 12; Палюх З. Ю., Мельник С. Р., Мельник Ю. Р. Алкоголіз тригліцеридів етанолом у присутності солей двовалентних металів // Вісник Нац. тех. ун-ту «Харків. політех. ін-т». Сер.: Нові рішення в сучас. технологіях. 2017. № 23.

О. В. Гордієнко

Алкоголізм [від пізньюлат. alcohol, з араб. الکحول (al-kuhl), первісно — порошкоподібна субстанція, згодом — дистильована рідина] — хронічне психіч. захворювання, спричинене зловживанням спирт. напоями. За теорією нейрогенетично адаптив. механізмів К. Клонінгера (1987), виділяють два типи А. Тип I — зумовлений впливом соц. оточення. Адикція розвивається після 25-річного віку; не супроводжується спонтан. потребою в алкоголі. Найвиразніші риси типу: психіч. залежність від алкоголю, втрата самоконтролю, почуття провини, страх перед А., уникання нового досвіду й аверсивних (негатив., загрозлив.) ситуацій, залежність від соц. схвалення. Лише зрідка асоціюється з фіз. агресією та конфліктами із законом. Високим є ризик фіз. захворювань. Тип II — ставево зумовлений; притаманний виключно чоловікам. Адикція розвивається до 25 років; супроводжується спонтан. потягом до алкоголю, високою готовністю до фіз. агресії та проблемами із законом; психіч. залежність та почуття провини виражені незначно. Хворі на А. типу II відкритіші до нового досвіду й аверсивних ситуацій, незалежні від соц. схвалення. Клінічна картина А. залежить від стадії захворювання. Початкова (неврастенійна) стадія А.: зникає захисний блювотний рефлекс; формується наркоманійний синдром, що характеризується посиленням потягом до спиртного, наростанням психіч. залежності від алкоголю та зміненою реактивністю на нього — зростанням толерантності (щоб сп'яніти, треба пити більше), алкогольною амнезією. Середня (наркоманійна) стадія А.: відсутній кількісний контроль над вживанням алкоголю, формується фіз. залежність, що проявляється в абстинентному синдромі та макс. толерантності; можливі алкогольні психози — делірії (марення), гострий алкогольний галюциноз. Кінцева (енцефалопатійна) стадія А.: зниження толерантності (для сп'яніння достатньо щоразу меншої дози) та зміни особистості, наростання алкогольної деменції; зазвичай діагностується синдром Корсакова. Міжнар. класифікація хвороб (МКХ-10) в окр. діагностичну категорію виділяє психіч. та поведінкові розлади, спричинені вживанням алкоголю. Серед них: гостра алкогольна інтоксикація; патол. інтоксикація (патол. сп'яніння); синдром залежності (хронічний А.); стан відміни алкоголю. При діагностуванні А. беруть до уваги: тип сп'яніння; додаткові особливості сп'яніння; форму, стадію та суб'єктив. причини захворювання; алкогольний стаж; міру соц. декомпенсації; ускладнення. Для лікування А. використовують фармакотерапію (із застосуванням дисульфіраму, психотроп. препаратів) та поведінкову терапію. Ремісія можлива лише за умови, що хворий пожиттєво утримується від уживання алкоголю. Прогноз сприятливий для 1-ї та 2-ї стадій хвороби, але несприятливий для 3-ї. З огляду на складність лікування А., велике значення має його профілактика:

Алкоголізм.
Алегорія на залежність від прийому алкоголю

первинна — інформац. політика держави щодо запобігання А., формування у соціумі нетерпимості до вживання алкоголю; вторинна — робота із самим пацієнтом та його безпосереднім оточенням (клінічні інтерв'ю, пояснювальні бесіди, психол. консультації, доступність груп підтримки, кабінетів анонім. наркол. та соціально-психол. допомоги тощо). А. є серйозною соціальною проблемою в Україні та світі: бл. 3,3 млн смертей щороку стаються внаслідок зловживання алкоголем, це майже 5% від всіх смертей (ВООЗ, Звіт 2016).

Лит.: Каплан Г. И., Сэдок Б. Дж. Клиническая психиатрия : в 2 т. / Пер. с англ. Москва, 1994. Т. 1; Карманное руководство к МКБ-10: Классификация психических и поведенческих расстройств (с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями) / Сост. Дж. Э. Купер; пер. с англ. Д. К. Полтавца. Киев, 2000; Бюрингер Г., Ферстль Р. Расстройства, вызванные употреблением психоактивных веществ: интервенция // Клиническая психология / Пер. с нем. Санкт-Петербург, 2003; Гавенко В. Л., Бітенський В. С., Абрамов В. А. та ін. Психіатрія і наркологія. Київ, 2015; Ахмад Р. М., Бородин С. О., Румянцев С. С. та ін. Національний звіт за 2017 рік щодо наркотичної ситуації в Україні (за даними 2016 року). Поглиблений огляд наркоситуації в Україні для Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркотичної залежності. Київ, 2017.

Є. В. Крайнікові

Алкоголяти, алкокси — органічні сполуки, що утворюються внаслідок заміщення атома Гідрогену гідроксильної групи спиртів катіонами метал. елементів. А. луж., лужнозем. металічних елементів і первинних спиртів — йонні сполуки, розкладаються за т-ри 200–300 °С; розчинні в спиртах та рідкому аміаку (амоніаку); електrolіти. Похідні метал. елементів 3–8 груп — молекуляр. мономер. або олігомер. сполуки з низькими т-рами плавлення та кипіння, добре розчиняються в неполярн. розчинниках, погано — у спиртах. Їхні розчини не проводять електр. струм. Будову асоціатів А. визначено координац. числом метал. елемента та природою алкоксильних груп. Два різ. А. утворюють біметал. А., з металгалогенідами — алкоксигалогеніди складу $M(OR)_nNa_m$. Осн. метод добування А. луж. та лужнозем. елементів — взаємодія металів або амоніакатів метал. елементів зі спиртами. Ін. методи: алкоксидування хлоридів метал. елементів луж. А. або сумішшю аміаку (амоніаку) зі сполуками, заг. ф-ла яких RON , де R — алкільна група; анод. розчиненням перехід. метал. елемента в спирті. Діюли та багатоатом. спирти з лужн., лужнозем. метал. елементами або їхніми А. утворюють одно- або повністю заміщені А. Повністю заміщені гліколяти та гліцерати добувають з оксидів, гідроксидів, солей А. багатовагент. метал. елементів. Такі А. є хелатами або полімерами з полідентат. лігандами. А. — сильні основи, гігроскоп., реагують зі сполуками, що містять актив. атом Гідрогену; змішані алкокси-алюмінійгідриди є відновниками. А. застосовують у синтезі етерів, краунетерів, целозольвів, дієнів; у реакціях переестерифікації, конденсаціях карбонільних сполук, синтезі їх окисненням спиртів; як каталізатори полімеризації, у вир-ві матеріалів для оптики та електроніки.

Лит.: Бредлі Д. Синтезы неорганических соединений : в 3 т. / Пер. с англ. Москва, 1967. Т. 2; Химическая энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. И. Л. Кнунянц. Москва, 1988.

Т. 1: Абляционные материалы — Дарзана реакция; Скопенко В. В., Савранский Л. И. Координационная химия. Київ, 2004; Турова Н. Я. Оксалококсиды металлов. Синтез, свойства, структура // Успехи химии. 2004. Т. 73 (11); IUPAC. Compendium of Chemical Terminology. Gold Book. Oxford, 2014; Глосарій термінів з хімії / Уклад.: Й. Опейда, О. Швайка. Київ, 2017.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Алкомáкс [від лат. Al(umium) — алюміній, Co(baltum) — кобальт і max(ime) — надзвичайно, якнайбільше] — 1) У металургії — група магніт. висококоерцитивних анізотропних сплавів для магнітів постійних, що містять Fe, Co, Ni, Al, Cu, іноді з невел. домішками Ti та Nb. Сплави А. близькі за складом, структурою та властивостями до сплавів алніко, магніко. 2) У хімії — частинка (вільний радикал), як правило, нестійка, що містить один або кілька неспар. електронів. За ін. визначенням, вид молекули чи атома, здатний до незалеж. існування (тобто відносно стабільний), що має один чи два неспарених електрони. Неспар. електрон займає орбіталь атомну чи молекулярну. Як правило, А. володіє парамагніт. властивостями, оскільки наявність неспар. електронів викликає взаємодію з магнітним полем.

Лит.: Альтман А. Б., Герберг А. Н., Гладышев П. А. и др. Постоянные магниты/ Под ред. Ю. М. Пятин. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1980; Вакуленко М. О., Вакуленко О. В. Тлумачний словник із фізики. Київ, 2008; Червоний И. Ф., Бредихин В. Н., Грицай В. П. и др. Цветная металлургия Украины : в 3 т. Запорожье, 2014. Т. 1. Ч. 1: Металлы и их классификация, обогащение руд цветных металлов, легкие цветные металлы.

Алла́х (араб. الله — Бог, Господь) — в ісламі — Всевишній, одноосібний і єдиний Бог. Слово «А.» не є власним ім'ям Бога (як і безособове звертання «Господь»); його походження простежують від найдавніших семіт. переказів і писем. джерел, де Бог позначався заг. терміном «Ель» («Іл»). Звертання «А.» на позначення єдиного Бога вживають не тільки мусульмани, а й арабов. християни та юдеї (див. Християнство, Юдаїзм). Іслам ґрунтується на суворому й послідов. монотеїзмі: А. — одноосібний і єдиний Бог, творець і володар світу, божеств. природою володіє лише він і ніхто більше (з такого погляду, віра у Трійцю вважається виявом багатобожжя). Віра в А. та принцип єдності Бога (таухід) є світогляд. стрижнем ісламу. У Корані А. — звеличений як Всевишній, Господар світів, вищий Суддя для всіх творінь, всемогутній і всемілостивий, усудисудий, справедливий, співчутливий і люблячий тих, хто чинить добрі справи, Початок і Кінець всього, Винагороджувач і Захисник тощо. Всесвіт, природа, людина, надприродні істоти (ангели) створені його волею та цілеспрямованою дією. Вищість А. втілена у ритуал. формулах, які знає араб. мовою та часто повторює кожен мусульманин: «Немає іншого бога, крім А.», «А. акбар» («А. найвеличніший»), «іншаллах» («як забажає А.»), «ім'ям А. милостивого, милосердного» тощо. Для благочестивих мусульман кожна дія відкривається викликом божествен. імені (бісмілла). Ці вислови наявні на пам'ятках мусульман. архітектури. А. — непізнаваний, його «справжнє ім'я» та подоба невідомі й неосяжні. Зображення Бога в іслам. культурі суворо заборонені, характеризувати

А. дозволено лише так, як Він сам означив Себе чи Свої якості в Корані або словами останнього Пророка — Мухаммеда. Поза тим заборонено вигадувати, приписувати, додавати А. щось інше, а також вживати імена А. стосовно людей чи уподібнювати риси й властивості людей якостям А. Особливе ставлення до імен та *атрибутивів* Бога сприяло утвердженню в ісламі культу 99 «прекрасних імен А.», які стали об'єктом молитви й поклоніння (серед них: Милостивий, Милосердний, Цар, Всемогутній, Пресвятий, Миротворець, Мудрий, Співчутливий, Всепереможний тощо). Правильним ставленням людей до Бога є безмежна відданість. В ісламі розвинуте вчення про святість обов'язку служіння А., який робить людину по-справжньому вільною, наповнює її життя вищим сенсом. А. надсилав до людства численних пророків (*набі*) та посланців (*расулів*) — щиро віруючих і відданих праведників, через яких передає різним народам своє *одкровення*. Мусульманська традиція згадує про 124 тис. пророків, серед яких найголовнішими є: Адам, Нух (біблійний патріарх Ной), Ібрагім (Авраам), Муса (Мойсей), Іса (Ісус) та Мухаммед. Коран вважають записаним одкровенням А., яке передавалося народам Аравії через Мухаммеда протягом 22 р. Сповідників однобожних релігій, насамперед юдаїзму та християнства (див. *Ахл аль-Кітаб*), розглядають як нащадків тих, хто отримав одкровення від посланців А., але засуджують за те, що вони з часом забули або спотворили його первин. зміст. Публ. свідчення віри (*шахада*), яке складається з твердження, що немає Бога, крім А., і Мухаммед є Його посланцем, — умова входження *неофіта* до мусульман. громади.

Лит.: Али-заде А. А. Исламский энциклопедический словарь. Москва, 2007; Лубський В. І., Горбаченко Т. Г., Лубська М. В. та ін. Ісламська теологія і філософія. Київ, 2011; Коран. Переклад смислів українською мовою / Пер. з араб. і персид. М. Якубовича. Київ, 2017.

А. В. Арістова

Аллахаба́д — див. *Праяградж*.

Алла́х-Юнь — річка на Пд. Сх. Республіки Саха (Якутія, РФ), права притока *Алдана* (басейн *Лантевих моря*). Назва походить від тюрк. «ала» — строкатий. Довж. — 586 км, пл. водозбір. басейну — 24,6 тис. км², багаторіч. серед. витрата води в ниж. течії — 177 м³/с (макс. — 3380 м³/с), обсяг стоку — 5,59 км³/рік. Бере початок в о. Ампаринджа (на вис. 1074 м над рівн. м.) на пд. схилах хр. Сунтар-Хаята, майже на всьому протязі тече пн.-зх. краєм Юдомо-Майського нагір'я, перетинає хр. Улахан-Бом у вузькій та глибокій долині. За 70 км до гирла долина розширюється (до 4–5 км), річище поділяється на рукави, упадає в Алдан на вис. 146 м над рів. м.; серед. похил річища — 1,58 м/км. А.-Ю. приймає 93 притоки (завдовжки понад 10 км), головні: Анча (176 км), Бам (75 км) — ліві, Сахара (148 км), Ірчак (64 км) — праві. У басейні А.-Ю. бл. 900 озер, 80 поліїв (заг. пл. бл. 40 км²). Клімат басейну помірно теплий, вологий, з відносно теплим літом та суворою, малосніж. зимою. Живлення атмосфер. (сніг. й дощ.). Вод. режим далекосхід. типу, з добре вираж. (37 % стоку) весняно-літ. *повінню* (травень — червень) і високими паводками в теплий сезон року (червень — вересень), зимова *межень* — з жовтня по квітень; діапазон сезон. змін

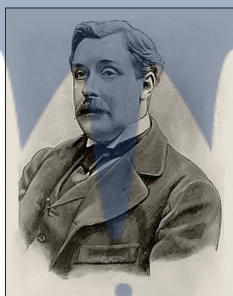
Аллах-Юнь

рівня води — 3–5 м. Льодостав відбувається в сер. жовтня, у верх. течії А.-Ю. перемерзає, скресає на поч. травня (льодохід нетрив. — до 5 діб), заг. тривалість періоду з льод. явищами — 220 діб. Річка судноплавна в період макс. стоку, на її берегах розташ. с-ща Сонячний і Аллах-Юнь. У долині річки кілька десятків років видобувають золото.

Лит.: Ресурсы поверхностных вод СССР: Гидрологическая изученность: в 20 т. Ленинград, 1966. Т. 17: Ленско-Индигогирский район. Вып. 3: Бассейн р. Алдан; Аллах-Юнь // Словарь современных географических названий / Под общ. ред. акад. В. М. Котлякова. Екатеринбург, 2006; Охлопков И. И., Пестрякова Л. А. Оценка качества воды реки Аллах-Юнь (бассейн Алдан) // Успехи соврем. естествознания. 2011. № 8.

А. С. Івченко

Алле́, Альфонс (франц. Allais, Alphons; 20.10.1854, м. Онфлер, тепер регіон Нормандія, Франція — 28.05.1905, м. Париж, Франція) — письменник-гуморист. Писав франц. мовою. Навчався у Школі фармацевтів (м. Париж). Працював стажистом у аптеці батька, цікавився фотографією, публікував хроніку в париз. журналах. Першим літ. твором А. був епістоляр. фейлетон, адресований його сестрі, «Маленький штемпель» («Le Petit marquoir»; 1876). Брав участь у різних пародійно-сатирич. «літературних рухах» — «Товаристві дуриствів», «Товаристві гідропатів», «Школі брехунів», публікувався в їхніх друк. органах. 1883–1884 брав участь у Салоні несподіваних, який був шаржем на естет. школи того часу. Автор перших монохром. картин «Перше причастя хворих на холеру дівчат під час снігопаду» (1883; біле полотно), «Збирання урожаю помідорів апоплектичними кардиналами на узбережжі Червоного моря» (1884; червоне полотно), які випередили «Чорний квадрат» К. Малевича. З 1885 — гол. редактор журналу «Чорний кіт», один із керівників трупи однойменного кабаре, від 1899 — гол. редактор журналу «Сміх». Автор гуморесок, монологів, збірок гумористичних оповідань: «До упаду» («À se tordre»; 1891), «Хай живе життя!» («Vive la vie!»; 1882), «Командна парасолька» («Le Parapluie de l'escouade»), «Без жовчі!» («Pas de bile!»; обидві — 1893), «Троянда і зелене яблуко» («Rose et Vert Pomme»; 1894), «Два плюс два буде п'ять» («Deux et deux font cinq»; 1895), «Ми не воли» («On n'est pas des bœufs»; 1896), «Ніс за вітром» («Le Bec en

Алле Альфонс

l'air»; 1897), «Любощі, втіхи та органи» («Amours, délices et orgues»; 1898), «3 причини завершення орєнди» («Pour cause de fin de bail»; 1899), «Не хвилюймося» («Ne nous frappons pas»; 1900) та ін. Висміював різноманітні життєві явища того час. франц. сусп-ва, а також інституції — мед., реліг., військ., політ. Його гумор гострий, допєний, ексцентричний. А. вдавався до каламбуру, гри слів тощо. Писав також вірші-олорими, тобто цілковито суголосні; п'єси, що ґрунтуються на абсурді й містифікації [«Справа Блеро» («L' Affaire Blaureau»; 1899), «Капітан Кап» («Le Capitain Cap»; 1902), «Паң Цнотливість» («Monsieur la Pudeur»; 1903)]. А. належить низка афоризмів, зокрема вислів «економічний патріотизм», 2005 повернутий в обіг тодішнім прем'єр-міністром Франції Д. де Вільєном. Автор першої мінімаліст. муз. композиції «Поховальний марш, складений для похорону Великої глухої людини» (чистий нотний аркуш, оскільки велике горе німе). Займався наук. дослідженнями в галузі фотографії, синтезу каучуку. Похований на париз. кладовищі Сент-Уєн. 1944 після бомбардування Королівськими повітряними силами Великої Британії могилу було знищено. 2005 відбулося умовне перепоховання на париз. кладовищі Монмартр. 1954 в м. Онфлері утворено Академію А., яка щороку присуджує літ. премію його імені. За творами А. знято кінофільми, зокрема фільм «Не впійманий — не злодій» (1958, режисер І. Робер), що приніс перший успіх актору Л. де Фюнесу. Укр. мовою окремі гуморески А. переклав Ю. Лавров.

Тв.: Allais A. Œuvres anthumes. Paris, 1967; La parapluie de l'escouade. Paris, 1992; Укр. перекл. — Малєнка Мадлен; Казка; Мій дебют у пресі; Винагороджена доброта: Гуморески // Всесвіт. 1986. № 9.

Лит.: Preiss A. Allais Alphonse // Beaumarchais J.-P., Couty D., Rey A. Dictionnaire des écrivains de langue française : en 2 t. Paris, 2001. Т. 1; Ханон Ю. Альфонс, которого не было. Санкт-Петербург, 2013.

С. В. Глухова

Аллє, Моріс Фелікс Шарль (Allais, Maurice Félix Charles; 31.05.1911, м. Париж, Франція — 09.10.2010, м. Сен-Клу, регіон Іль-де-Франс, Франція) — економіст, член франц. Академії морал. і політ. наук (з 1990), асоц. член амер. Нац. академії наук (з 1989), ін. академії, почес. професор Амер. ун-ту в Парижі (з 1992), Лісабон. ун-ту та ін. ун-тів. Закінчив 1937 вищу Політех. школу (Париж). Працював гірничим інженером в м. Нанті (1937–1943), директором групи економ. і соц. досліджень (Париж, 1944–1970), викладав економ. аналіз у Вищій гірничій школі в Парижі (1944–1986) і теор. економіку — в Ін-ті статистики Париз. ун-ту (1947–1968). Директор з питань наук. досліджень у Нац. центрі наук. досліджень (1954–1980). Директор Центру економ. аналізу (з 1946). Професор Ін-ту вищих міжнар. студій (Женева, Швейцарія; 1967–1970). Директор центру монетар. аналізу Ун-ту Париж-Х (1970–1985). Праці присвячені теорії економ. рівноваги, макроекономіці, економіці ринків, монетар. проблемам, глобалізації тощо. Сформулював «золоте правило накопичення», розробив оригін. систему грош. обігу, висунув «загальну теорію надлишків», упровадив поняття «економіка ринків» (замість поняття «ринкова економіка»). Довів неефективність централіз. управління економікою та запропонував пакет

реформ. Автор наук. праць, серед яких: «У пошуках економічної дисципліни» (1943; 3-є видання, 1994), «Економіка та інтерес» (1947; 2-є видання 1997), «Розрахункові підвалини макроекономіки» (1951; 2-є видання 1993), «Роль капіталу в економічному розвитку» (1963), «Податок і капітал та грошова реформа» (1977; 2-є видання 1988), «Загальна теорія надлишку» (1977; 2-є видання 1989), «На підтримку податкової реформи» (1990), «Європа перед своїм майбутнім» (1991), «Боротьба за Європу» (1994), «Європейський Союз, глобалізація і безробіття» (1999), «Підвалини монетарної динаміки» (2001) та ін. Нобелів. премія з економіки (1988) за фундам. дослідження в галузі теорії ринків і ефектив. використання ресурсів. Офіцер ордена Почес. легіону (2005).

Пр.: Économie Pure et Rendement Social. Paris, 1945; Économie et Intérêt : en 2 t. Paris, 1947; L' Impôt sur le Capital et la Réforme Monétaire. Paris, 1988; Fondements de la Dynamique Monétaire, 2001. Р о с п е р е к л. — Экономика как наука. Москва, 1995.

Лит.: Егоров И. Феномен Мориса Алле // Алле М. Экономика как наука. Москва, 1995; Aujard H. Un savant méconnu: portrait d'un autodidacte: sur l'œuvre de Maurice Allais, Prix Nobel de sciences économiques. Paris, 2002; Just D. Introduction to behavioral economics. Hoboken, 2014.

С. В. Глухова

Аллен, Вуді [англ. Allen, Woody; прізвище та ім'я при народженні — Конігсберг, Аллен Стюарт (Konigsberg, Allan Stewart), 1952 офіц. змінив ім'я на Гейвуд Аллен (Heywood Allen); 01.12.1935, м. Нью-Йорк, США] — кінорежисер, сценарист, актор, продюсер, письменник, драматург. Пише англ. мовою. Народився у родині емігрантів із Литви й Австрії. Навчався 1953 в Нью-Йорк. ун-ті, 1954 — у Міському коледжі (м. Нью-Йорк), а також у приват. ун-ті «Нова школа» (м. Нью-Йорк), але не закінчив цих закладів. Ще студентом А. розпочав виступати в клубах із гуморесками, після чого отримав пропозиції вести гуморист. колонку в журн. «Нью-Йоркер» («The New Yorker»), а також писати сценарії для телешоу й виступати в них. Були екранізовані кіносценарії А. «Що нового, кицюно?» (1965, реж. К. Доннер) та «Казино Роял» (1967, реж. Д. Г'юстон). Автор кінокомедій з елементами сатири, пародії та абсурду, а також психол. драм. На межі двох жанрів А. створив особливий піджанр інтелект. комедії. Темати його фільмів, до яких він сам написав сценарії та зазвичай знімався як актор, часто ставали психоаналіз та психоаналітики, секс, єврейська культура, а також (від 2000) — європ. культура та її сприйняття очима американців. Загалом А. належить авторство понад 50 фільмів — від романтичних комедій до кримінальних трилерів. На творчість А. вплинули фільми європ. реж. І. Бергмана, Ж.-Л. Годара, Ф. Фелліні. У фільмах А. знімалися актори із США та Європи: Х. А. Бардем, Р. Беніньї, Е. Гонкінс, М. Кейн, Д. Кітон, М. Котіяр, П. Крус, М. Стріп та ін. 1969 поставив за власним сценарієм дебютну пародію на кримін. жанр «Хапай гроші й біжи». Протягом 1970-х кінопародія стала гол. творчим інструментом А., який пародіював диктатор. режими Лат. Америки («Банани», 1971), гасла секс. революції («Все, що ви хотіли знати про секс, але боялися запитати», 1972), ідею людського безсмертя («Сплячий», 1973), міф про «загадкову російську душу» («Кохання і смерть», 1975; Приз критики Берлінсько-

Алле Моріс Фелікс Шарль

Аллен Вуді

го МКФ). У творчості А. значна увага приділена м. Нью-Йорку як особл. культ. місту, яке він оспівав у своїх фільмах: «Енні Гол» (1977), «Інтер'єри» (1978), «Мангеттен» (1979). У фільмі «Енні Гол» з'являється екранний персонаж, схожий на самого А.: невротик, ерудит, схильний до моралізаторства песиміст, що знаходить вітиху для свого екзистенціального відчаю в мистецтві та коханні. Тему сімейних і особистих стосунків розкриває у фільмах: «Інша жінка» (1988), «Злочини та проступки» (1990), «Чоловіки та дружини» (1992), «Усі кажуть, що я тебе кохаю» (1996) та ін. Присвятив низку стрічок *Голлівуду* й шоу-бізнесу, зокрема: «Зоряні спогади» (1980), «Бродвей Дені Роуз» (1984), «Пурпурова троянда Каїра» (1985; Приз критики Каннського МКФ), «Дні радіо» (1987), «Голлівудський фінал» (2002). До фільмів умовно «європ. періоду» творчості належать картини, зняті у Великій Британії («Матч-пойнт», 2005; «Мрія Кассандри», 2007), в Іспанії («Вікі Крістіна Барселона», 2008), у Франції («Опівночі в Парижі», 2011; «Париж — Мангеттен», 2012), в Італії («Римські пригоди», 2012). Автор книжок: збірок оповідань, нарисів, п'єс, інтерв'ю: «Зводзячи рахунки» («Getting Even»; 1971), «Без пір'я» («Without Feathers»; 1975), «Побічні ефекти» («Side Effects»; 1980), «Повний безлад» («Mere Anarchy»; 2007) та ін. Збірку короткої прози А. «Повний безлад» переклала укр. мовою І. Карівець. А. удостоєний фахових нагород, зокрема чотириразовий лауреат премії «Оскар»: «Енні Гол» (дві нагороди: за режисуру та оригін. сценарій, 1978), «Іанна та її сестри» (1986, за оригін. сценарій, 1987), «Опівночі в Парижі» (за оригін. сценарій, 2012). Нагороджений почес. преміями «Пальмова гілка пальмових гілок» Каннського МКФ (2002) та «Золотий глобус» за життєвий внесок до світ. кінематист-ва (2014).

Тв.: *The Insanity Defense: The Complete Prose*. New York, 2007; Р о с п е р е к л. — Записки городского невротика, маленького очкастого еврея, вовремя бросившего писать. Санкт-Петербург, 2003; Шутки Господа. Москва, 2003; Интервью: беседы со Стигом Бьоркманом. Москва, 2008; Без перьев. Москва, 2013; Побочные эффекты. Москва, 2013; Риверсайд-драйв. Москва, 2014; Сводя счёты. Москва, 2014. Укр. перекл. — Повний безлад: Коротка проза. Львів, 2019.

Лит.: Брашинский М. Тема клоуна и Другого: Бергман и Вуди Аллен // Сеанс. 1996. № 13; Baxter J. Woody Allen: A Biography. Boston, 2000; Weide R. B. The Woody Allen Allegations: Not So Fast // The Daily Beast. 2014. January 27; Шон Т. Вуди Аллен. Комик с грустной душой. Иллюстрированная биография / Пер. с англ. Москва, 2019.

В. М. Войтенко

Аллен, Джин [англ. Allen, Gene; справжнє ім'я — Юджин (Eugene); 17.06.1918, м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія, США — 07.10.2015, м. Ньюпорт-Біч, шт. Каліфорнія, США] — продюсер, художник-постановник, сценарист. 1936 розпочав профес. кар'єру як скетч-художник на студії «Ворнер Бразерс» («Warner Brosers»). Згодом працював офіцером поліції в м. Лос-Анджелесі. Під час Другої світової війни служив на військ. флоті; після її завершення навчався в мист. школі. На початку 1950-х повернувся працювати на «Ворнер Бразерс». У 1950–1960-ті співпрацював як арт-директор із кінорежисером і сценаристом Дж. К'юкором. 1983–1985 обіймав посаду президента Академії кінематографічних мистецтв і наук. 1970–1997 — виконавчий ди-

ректор амер. Гільдії художників-постановників. Був тричі номінований на премію «Оскар» у категорії «Найкраща робота художника-постановника» за кінострічки «Зірка народилася» (1955), «Дівчата» (1958) та «Моя прекрасна леді» (1965), за яку й отримав «Оскар». 1997 отримав нагороду за особливі досягнення від американської Гільдії художників-постановників.

Лит.: Lentz H. M. Obituaries in the Performing Arts. Jefferson, 2015.

І. В. Шліхта

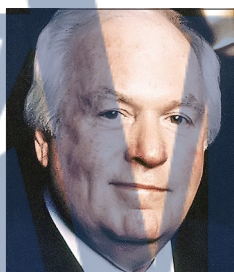
Аллєн, Марсєль (франц. Allain, Marcel; 15.09.1885, м. Париж, Франція — 25.08.1969, м. Сен-Жермен-ан-Ле, тепер регіон Іль-де-Франс, Франція) — письменник, журналіст. Писав франц. мовою. Походив із родини адвоката, закінчив париз. лицей Жансон-де-Сайї, здобув юрид. освіту. Працював у Париж. суді, клерком в адвоката. Згодом зайнявся журналістикою. 1907 познайомився з досвідченим журналістом П. Сувестром, став його секретарем. Для журн. «Авто» вони написали разом спортивно-детектив. роман із продовженням «Рур» («Le Rour»; 1909). У 1910 видавець А. Файяр уклав із М. Сувестром угоду про написання серії детектив. романів, пов'язаних спільним героєм. А. запропонував назвати цього героя ім'ям «Фантомас», що згодом перетворилося на «Фантомас» («Fantômas»). Фантомас, бандит, що не має обличчя, кидає виклик поліції, яку репрезентує інспектор Жюв. Сувестр і А. відійшли від класичної романної традиції: головним героєм твору є не позитивний, а негативний персонаж, джерелом сюжетної напруги — не загадка чи таємниця, а страх. Написаний ними до Першої світ. війни цикл із 32 романів мав успіх у читачів. Твір схвально зустріли сучасники (Р. Деснос, М. Жаккоб, Л. Арагон, Г. Аполінер, Ж. Кокто, Р. Кено). Майже одразу романи про Фантомаса переклали інозем. мовами: італ. та іспан. (1912), англ. (1915) та ін. Б. Сендрар присвятив «Фантомасу» вірші, назвав його «Енеїдою» нашого часу. Популярності книжок посприяли фільми-екранізації: режисерів Л. Фейяда (5 серій, 1913–1914), Ж. Саша (1947), Р. Вернея (1949), А. Юннебеля (3 фільми, 1964, 1965, 1967; демонструвався у СРСР, зокрема в Україні). Ще одна серія романів А. і Сувестра про шпигуна — «Наз-ан-л'єр» («Naz-en-l'air»; 15 книг, 1912–1913) — мала менший успіх. Після смерті П. Сувестра (1914) А. продовжував писати серії романів: «Зізі, вбивця бошів» («Zizi le tueur de boches»; 1915), «Тіріпіс» («Tigris»; 1928–1942), «Фатала» («Fatale»; 1930–1931) та ін., а також нові романи про пригоди Фантомаса (1926–1963). Укр. мовою роман «Фантомас. Порожня труна» («Fantômas. Le Cercueil vide») переклав П. Тарашук.

Тв.: *Fantômas: en 5 t.* Paris, 2013; Укр. перекл. — Фантомас. Порожня труна // Всесвіт. 1992. № 7.

Лит.: Lacassin F. Préface. *Fantômas ou L'Énéide des temps modernes* // Souvestre P., Allain M. *Fantômas*. Paris, 1987; Строев А. Рождение французского детектива // Леблан М., Аллен М., Сувестр П. Арсен Люпен и Фантомас. Французский детектив начала XX века. Москва, 1989; Artiaga L., Letourneaux M. *Fantômas! Biographie d'un criminel imaginaire*. Paris, 2013.

С. В. Глухова

Аллен, Фрєнсис Елізабет (англ. Allen, Frances Elizabeth; 04.08.1932, м. Перу, шт. Нью-Йорк,

Аллен Джин

Аллен Марсєль

США) — дослідник у галузі теорії обчисл. систем, фахівець із технологій автоматич. оптимізації програм, член Нац. інженер. академії США (з 1987), член Амер. академії мист-в і наук (з 1994), член Нац. академії наук США (з 2010), почес. доктор Ун-ту Альберти (м. Едмонтон, з 1991) та

Аллен Френсіс Елізабет

Ун-ту Макгілла (м. Монреаль, з 2009, обидва — Канада), Ун-ту шт. Іллінойс (2004, США). Народилася у сім'ї фермера та вчительки. У 1954 отримала ступінь бакалавра з математики, закінчивши Нью-Йорк. коледж для вчителів (тепер частина Ун-ту Олбані у шт. Нью-Йорк). Відтоді впродовж двох років викладала у ньому математику. 1957 здобула ступінь магістра на матем. ф-ті Мічиганського університету. З липня 1957 — програміст корпорації Ай-Би-Ем (англ. IBM, від International Business Machines — один із найбільших світ. виробників усіх видів комп'ютерів і програм. забезпечення), де працювала впродовж 45 років. Вийшла на пенсію (2002), але продовжує наук.-дослідницьку діяльність як консультант, читає лекції для жінок, що збираються присвятити життя комп'ютер. технологіям. Створила комп'ютер. програми різного призначення, зокрема, програмне забезпечення аналізу розвід. даних для Агентства нац. безпеки США. 1980 очолила проект з автоматич. паралельного виконання обчислень мовою *Фортран*. Праці А. «Оптимізація програм» (1966), «Аналіз потоків керування» (1970) та «Основи оптимізації програм» (1970) забезпечили концепт. основу систем. аналізу й оптимізації програм і заклали структуру оптимізаторів, що не залежать від апарат. забезпечення та мови програмування. Перша жінка, нагороджена *премією Тюрінга* (2006) за новатор. внесок у теорію та практику оптимізації комп'ютер. програм, що став основою для сучас. оптимізуючих *компіляторів* і автомат. розпаралелювання програм. 1997 уведена до Зали слави Міжнар. асоціації жінок у галузі технологій. За наук. досягнення нагороджена премією А. Лавлейс (2002).

Пр.: The History of Language Processor Technology in IBM // IBM Journal of Research and Development. 1981. Vol. 25. № 5; Control Flow Analysis // ACM Sigplan Notices. 1970. Vol. 5. № 7.

Лім.: Mathematics People // Notices of the AMS. 2007. Vol. 54. № 6; Steele G. L. An Interview with Frances E. Allen // Communications of the ACM. 2011. Vol. 54. № 1.

Ю. В. Рогушина

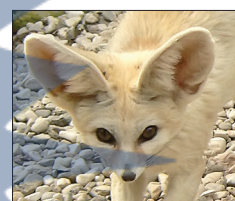
Аллена правило — екогеогр. закономірність, згідно з якою у гоміотермних (теплокровних) тварин частини тіла, що виступають (вуха, хвіст, кінцівки тощо), в холодному кліматі менші за

відносними розмірами, ніж у аналогічних видів у теплом. А. п. тлумачить геогр. мінливість тварин як процес *адаптації* до різних умов існування у межах *ареалу* виду, роду, родини. Закономірність виявив у 1877 зоолог та орнітолог Дж. Аллен (США). Механізм явища: чим більші за розмірами вуха, хвіст, кінцівки, то більша поверхня тіла, через яку розсіюється тепло. В умовах холод. клімату потрібно зберігати тепло, що досягається завдяки зменшенню поверхні тіла, а в умовах жаркого клімату навпаки — за допомогою частин тіла, що виступають, тварини позбавляються зайвого тепла. На тер. Пн. Америки А. п. виявляється у вигляді спрямованих трансформацій пропорцій тіла з Пд. на Пн., у Євразії у широкоареальних видів відповідні зміни спостерігаються з Пд. Зх. на Пн. Сх. Типовими прикладами А. п. є зменшення відносних розмірів дзьоба у пінгвінів, що мешкають на островах і в континент. *Антарктиці*, розмірів вушної раковини різних видів лисиць (лисиця руда, песець, фенек), укорочення хвоста мишоподібних гризунів із Пд. на Пн. До людини також можна застосувати А. п. Напр., зменшення розмірів носа, довжини рук і ніг у народів, які мешкають на Крайній Півночі, порівняно з представниками пд. етносів.

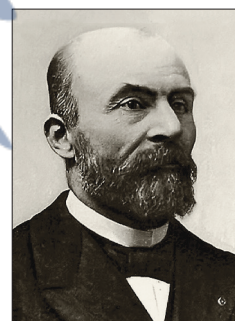
Лім.: Allen J. A. The Influence of Physical Conditions in the Genesis of Species // Radical Review. 1877. № 1; Тимофеев-Ресовский Н. В., Воронцов Н. Н., Яблоков А. В. Краткий очерк теории эволюции. Москва, 1977; Serrat M., King D., Lovejoy C. Temperature Regulates Limb Length in Homeotherms by Directly Modulating Cartilage Growth // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. 2008. № 105.

С. В. Межжерін

Аллер, Альбен (франц. Haller, Albin; 07.03.1849, с. Феллерен, регіон Гранд Ест, Франція — 29.04.1925, м. Париж, Франція) — хімік-органік, член франц. Академії наук (з 1900), чл.-кор. франц. Академії медицини (з 1891), чл.-кор. Петербур. академії наук (з 1912), почес. професор ун-тів міста Лідса (1907) і Женеви (1909), почес. член багатьох наук. товариств. Народився у сім'ї столяра-червонодеревця. Відвідував місц. початкову, потім приват. серед. школу в с. Юссерен-Вессерлен. Був учнем столяра в майстерні батька (1863). Працював учнем фармацевта спочатку в місц. аптеці, з 1865 — у м. Мюнстері. Склав екзамени на ступінь *бакалавра* у м. Страсбурзі (1870). У 1871 навчався у Серед. школі медицини і фармацевтики, 1872–1873 — у Вищій школі фармацевтики (обидві — у м. Нансі), отримав диплом фармацевта першого класу. 1873 здобув ступінь ліценціата. Працював у Вищій школі фармацевтики: помічник лаборанта з хімії (1872), лаборант (з 1873), керівник практик. робіт з хімії (1876), тимчас. виконувач обов'язків *агреже* (з травня 1877), викладач курсу *аналітичної хімії* (з серпня 1877), викладач курсу *хім. фармацевтики* (1882–1884). 20.03.1879 захистив доктор. дис. з фізичних наук у Париз. ун-ті. Працював в Ун-ті м. Нансі: лектор з хімії (1879–1883), викладач хімії (з 1884), професор *органічної хімії* (з 1885), почес. професор (з 1900). Директор-засновник (1887–1899) Хім. ін-ту при Ун-ті м. Нансі (тепер Нац. школа хім. пром-сті), де вперше у Франції створено кафедру *фізичної хімії*. 1899–1924 викладав органіч. хімію в Париз. ун-ті. Директор Вищої школи пром. фізики й хімії м. Па-

Аллена правило

Аллер Альбен

рижа (1905–1924). Директор лаб. органіч. хімії Практич. школи вищих студій (з 1907). У 1910 обраний президентом Хім. т-ва Франції. Член-засновник Міжнар. асоціації хім. т-в (з 1911), її президент (з 1913). З 1918 — президент франц. Академії с. г. 1922 — віце-президент, з 1923 — президент франц. Академії наук. Розробив спосіб синтезу амідів карбонових кислот. 1888 синтезував нітратну (азотну) кислоту, 1891 — борнеол, 1905 — *ментол*. Автор понад 450 наук. праць, окремі написані у співавт. з його учнями. Праці присвячені переважно органіч. синтезу. Серед них: «Хімічна промисловість» (1895), «Трактат з елементарної хімії» (1896, у співавторстві), «Хімічна і фармацевтична промисловість» (1903, 2 т.) тощо. 1907–1925 був членом різних комітетів і комісій кількох міністерств, зокрема Військ. міністерства та Міністерства освіти. Великий Офіцер ордену Почесного легіону [1919; кавалер (1894), офіцер (1900), командор (1911)]. Нагороджений рос. Імператор. і Царським Орденом Святого Станіслава другого класу (1901), Орденом Зірки Румунії (1909), медаллю Г. Деві Лондон. королів. т-ва (1917) за дослідження в галузі органіч. хімії. Лауреат Премії Жеккера Франц. академії наук (1887 і 1898). А. чотири рази висували на *Нобелівську премію*. Одержав гол. призи Всесвіт. виставок у містах Брюсселі (1897), Парижі (1900), Льежі (1905), Турині (1911).

Пр.: Produits chimiques et pharmaceutiques: materiel de la peinture parfumerie, savonnerie. Paris, 1894; L'industrie chimique. Paris, 1895; Les industries chimiques et pharmaceutiques : in 2 t. Paris, 1903.

Лит.: Lebon E. Albin Haller: biographie, bibliographie analytique des écrits. Paris, 1913; Christophe Ch., Telkès E. Haller (Albin) // Christophe Ch., Telkès E. Les Professeurs de la faculté des sciences de Paris, 1901–1939. Dictionnaire biographique (1901–1939). Paris, 1989; Lestel L. Itinéraires de chimistes: 1857–2007, 150 ans de chimie en France avec les présidents de la SFC. Les Ulis, 2008.

Аллісон, Грехам Тіллетт (англ. Allison, Graham Tillet; 23.03.1940, м. Шарлотт, шт. Пн. Кароліна, США) — політолог, фахівець із нац. безпеки, оборон. політики, проблем ядер. *тероризму*. 1962 закінчив Гарвард. ун-т, 1968 здобув у ньому ступінь доктора філософії з політ. наук. Відтоді працював у цьому закладі доцентом, від 1972 — професором. 1977–1989 — перший декан Вищої школи держ. управління ім. Дж. Ф. Кеннеді при Гарвард. ун-ті. Водночас був членом Центру спец. досліджень (1973–1974), Тристоронньої комісії (1974–1984). З 1960-х займається проблемами нац. безпеки, координував стратегію та політику щодо держав колишнього СРСР. Був спец. радником міністра оборони США (1985–1987). Обіймав посаду помічника міністра оборони США з політ. питань і планування (1993–1994). У 1995–2017 — директор Центру з науки та міжнар. відносин ім. Белфера у м. Кембриджі. Досліджував проблематику кубинської ракет. кризи, аналізував загрози отримання терористами ядерної зброї та її застосування. Проаналізував комплекс заходів щодо запобігання ядер. тероризму на нац. та міжнар. рівнях, вивчив осн. моделі прийняття зовнішньополіт. рішень у сфері нац. безпеки. Осн. праці: «Сутність рішення: пояснення кубинської ракетної кризи» (1971); «Зміни зовнішньої політики: організаційний зв'язок» (1976, у співавт.); «Ядерний те-

Аллісон Грехам Тіллетт

Аллоцетрарія Океза
(*Allocetraria oakesiana*)

оризм: найстрашніша катастрофа, яку можна подолати» (2004) та ін. Праці А. вплинули на прийняття рішень із питань нац. безпеки, а також на політику президентів США; сприяли зменшенню ролі ядер. чинника у міжнар. політиці.

Пр.: Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis. Boston, 1971; Nuclear Terrorism. New York, 2004; Destined for War: Can America and China Escape Thucydides's Trap? Boston, 2017; Р о с п е р е к л. — Концептуальные модели и кубинский ракетный кризис // Социально-гуманитарные знания. 2000. № 6; Ядерный терроризм. Самая страшная, но предотвратимая катастрофа. Москва, 2007; Квинтэссенция решения: На примере Карибского кризиса 1962 года. Москва, 2012.

Лит.: Грэм Аллисон о моделях принятия решений в области национальной безопасности // Теория международных отношений / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. Москва, 2002; Требин М. Аллисон Грехам Тиллетт // Історія політичної думки / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2014.

Н. М. Хома

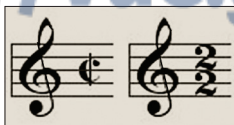
Аллоцетрарія Океза, тукерманопсис Океза, цетрарія Океза (*Allocetraria oakesiana*, *Tuckermopsis oakesiana*, *Cetraria oakesiana*) — вид лишайників родини пармелієвих; занесено до *Червоної книги України* як рідкісний. Реліктовий гір. вид лишайників на зх. межі *ареалу*. *Слань* листувата (діаметр — до 8 см), невизначеної форми, іноді має вигляд неправильної розетки; у центрі досить щільно притиснена до субстрату. Лопаті по краях висхідні. Поверхня слані жовтувато-зеленкувата або солом'яно-жовта, зісподу — від світло- до темно-коричневої. *Апотеції* (діам. — до 7 мм) — з каштаново-корич. диском. *Пікнідії* розвиваються у вигляді бородавок по краях лопатей. Розмножується нестат. і статевим способом. Вид поширений в Європі (розсіяно), на Уралі, в Зх. Сибіру, Пн. Америці, на Японських о-вах. В Україні — в Карпатах та на Прикарпатті; у зх. Лісостепу. Трапляється поодинокі або невеликими групами. Зростає в гір. лісах; на гілках і стовбурах хвойних, рідше — листяних порід, укритих мохом скелях, обробленій деревині. Чисельність виду зменшується. Причини зміни чисельності — забруднення повітря, вирубування лісів. Охороняється у Карпат. нац. природно-му парку, *Карпатському біосферному заповіднику* та заказнику загальнодерж. значення «Чорний Діл», у межах *Ужанського національного природного парку*.

Лит.: Червона книга України. Рослинний світ. Київ, 2009; Черепанов І. В. Бактерії, гриби, лишайники, растения. Санкт-Петербург, 2019.

О. Б. Блюм

Алліа брєве (італ. alla breve — коротко) — муз. термін для означення чи позначення розміру такту, який вказує, що в чотиридольному такті рахунок ведеться не чвертями, а половин. нотами, тобто в кожному такті вираховується не 4, а 2 удари. Знак для такту А. — перекреслене С (¢). Термін «А. б.» сформувався до 1600 і походив із системи мензуральної або пропорційної *нотациї*, коли нотні тривалості та їх граф. форми були пов'язані співвідношенням 2:1.

Лит.: Холопова В. Н. Alla breve // Музыкальная энциклопедия : в 6 т. / Гл. ред. Ю. В. Келдыш. Москва, 1973. Т. 1; Романовский И. В. Хоровой словарь. 3-е изд. Ленинград, 1980; Alla breve // Словник іноземних му-

Алліа брєве. Приклади запису тактового розміру.

зичних термінів та виразів / Ред.-упоряд. В. В. Павленко. Вінниця, 2005.

Н. М. Кушка

Алма-Атінська декларація 1991 — один із базових установчих документів *Співдружності Незалежних Держав* (СНД). Підписана 21.12.1991 у м. Алма-Аті (Казахстан) президентами Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України та головою ВР Республіки Білорусь. Укладена як компроміс між слов'ян. республіками колишнього СРСР (ініціювали підписання *Біловезьких угод 1991*) та азійськими республіками (12.12.1991 заявили, що увійдуть до складу СНД лише на правах засновників, а не приєднавшись до цього об'єднання). У Декларації

після дезінтеграції СРСР; визначила модель, характер і принципи міждерж. відносин на пострадян. просторі; гарантувала забезпечення норм. функціонування соц. механізмів, необхідних для повсякденного життя населення (роботу енергетич. галузі, виплату пенсій тощо); підтвердила виконання суб'єктами підписання декларації міжнар. договорів; стала спробою запобігти виникненню геополіт. конфліктів.

Лит.: Моисеев Е. Г. Правовой статус Содружества Независимых Государств. Москва, 1995; Бойко О. Д. Україна від путчу до Пуці (серпень–грудень 1991 р.). Ніжин, 2006; Plokhy S. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. New York, 2015.

О. Д. Бойко

Учасники підписання Алма-Атинської декларації	
Посада	Особа
Президент Азербайджану	Аяз Муталібов
Голова Верховної Ради Республіки Білорусь	Станіслав Шушкевич
Президент Вірменії	Левон Тер-Петросян
Президент Казахстану	Нурсултан Назарбаєв
Президент Киргизстану	Аскар Акаєв
Президент Молдови	Мірча Снегур
Президент Російської Федерації	Борис Єльцин
Президент Таджикистану	Рахмон Набієв
Президент Туркменістану	Сапармурат Ніязов
Президент Узбекистану	Іслам Карімов
Президент України	Леонід Кравчук

ції констатовано припинення існування СРСР, утворення СНД. Визначено модель розвитку СНД як об'єднання, що «не є ні державою, ні наддержавним утворенням». У документі окреслено базові принципи та характер відносин між учасниками Співдружності: а) взаємне визнання і повага до держ. суверенітету і суверенної рівності; б) невтручання у внутр. справи; в) визнання та повага до тер. цілісності та непорушності кордонів; г) відмова від застосування сили й погрози силою, екон. і будь-яких ін. заходів тиску; ґ) мирне врегулювання спорів; д) повага до прав і свобод людини; е) сумлінне виконання зобов'язань, принципів і норм міжнар. права. Згідно з Декларацією, учасники Співдружності взаємодіють на засадах рівноправності за допомогою координуючих ін-тів, які формуються на паритет. основі та діють у порядку, визначеному угодами між членами СНД. Документ проголосив відкритість СНД для приєднання д-в — членів колишнього СРСР, а також інших д-в, які поділяють цілі та принципи Співдружності. Визнано: умовою забезпечення міжнар. стратег. стабільності, миру та безпеки є збереження об'єднаного командування військ.-стратег. силами й єдиного контролю над ядр. зброєю. Підтверджено прихильність членів СНД до співробітництва у формуванні та розвитку спільного екон. простору, загальноєвроп. та євраз. ринків, а також гарантії виконання міжнар. зобов'язань СРСР. Для України документ набув чинності з моменту підписання. Декларація ввела у правове русло відносини між д-вами, які утворилися

Алма́з (грец. ἀδάμας — діамант, від ἀ... — не і δαμάω — приборкувати, знищувати) — мінерал класу самород. елементів. Перші А. сформувалися в товщі зем. мантії бл. 3,5 млрд до н. е. Перші кімберлітові трубки утв. бл. 1 млрд до н. е. Бл. 1 млн до н. е. стався викид кімберлітів. 800 до н. е. А. виявлено в Індії. У 327 до н. е. *Александр Македонський*, імовірно, уперше привіз А. з Індії до Європи. 320–296 до н. е. кристали А. описано в санскрит. *манускрипті* «Артахаштра» («Учення про багатство»). 100 до н. е. *Пліній Старший* у трактаті «Природна історія» описав властивості А. У 6 ст. алмаз. розсипи виявлено на о. Калімантан (Борнео). У 1000 створено один із перших зразків ювелір. виробів із діамантами — корону *Стефана I Святого*. 1330 у м. Венеції А. почали полірувати, 1447 у м. Антверпені (Бельгія) — огранювати. 1725 А. знайдено в Бразилії. 1791 С. *Теннант* виявив, що А. складаються з Карбону (*вуглецю*). 1829 знайдено А. на тер. Росії, у 1867 відкрито розсип. родовища А. в Пд. Африці. 1905 у Пд. Африці знайдено найбільший А. масою в 3106 каратів — «Куллінан», 1919 математик і гранильник М. Толковський (1899–1991; Бельгія, США) розробив «діамантове» огранювання. З 1955 СРСР почав видобуток А. у Сибіру. 1966 відкрито родовища А. в Ботсвані, 1979 — на пн. тер. Австралії, 1980 — в Індії, 1991 — на Пн. Зх. Канади. 2010 лідером з видобутку А., випередивши Ботсвану, стала РФ. 2017 видобуток А. на підзем. руднику «Мир» у Республіці Саха (Якутія) через аварійне затоплення припинено на невизнач. термін. А. — алотропна (див. *Алотропія*) форма Карбону. Осн. домішки — Si, Al, Mg, Ca, Na, Ba, Mn, Fe, Cr, Ti, B та ін. Голов. домішкою, що найбільше впливає на фіз. властивості А., є азот (до 0,23%). Кубіч. *сингонія*, *гексоктаедричний вид*; кристали октаедричні, кубічні, додекаедричні, комбінаційні; найчастіше безбарвні, зрідка жовті, зелені, бузкові, коричневі, блакитні, сірі, чорні. Густина 3,5. Твердість за *Мооса шкалою твердості* мінералів 10, крихкий. Близь діамантовий, високий *заломлення показник* ($n = 2,417$) і сильно вираж. ефект *дисперсії* (0,063), що зумовлює різнокольор. гру світла в діамантах, злам раковистий. Азот ізоморфно входить до структури А. й утворює самостійно або в сукупності зі структурн. дефектами (*вакансіями*, *дислокаціями*) центри, відповідальні за забарвлення; *люмінесценцію*; поглинання в УФ-випромінюванні, видимій, інфрачерв. і мікрохвил. областях; характер розсіювання *рентгенівських променів* тощо. Кристали А., непрозорі до УФ-випромінювання, наз. А. 1-го типу; решта належить до 2-го типу. Уміст азоту в пере-

важ. більшості кристалів А. 1-го типу становить бл. 0,25%. Рідше трапляються безазот. А. 2-го типу, в яких домішки азоту не перевищують 0,001%. Різновиди: карбонадо (пористий мікро- або приховано-кристал. агрегат ясно-сірого або чор. кольору, що складається із зерен і кристалів октаедричного, рідше куб. *габітусу*), борт (найтвердіший різновид А., має тонкозерн. або приховано-кристал. будову й складається з неправильних, дуже дріб., часто мікрокристал., безладно розташов. зерен), балас (дріб., опуклі, променисті агрегати, сорт тех. А. з кристалами сфер. форми). Алмазоносні породи: кімберліти, лампроїти, лампрофіри, метакоматіти, пікрити, олівінові мелілітити, толейтові базальти, шошоніти, абсарокіти, ультраметаморфіти, імпактіти тощо. Трапляються майже на всіх

Алмаз

континентах. А. ростуть на глибинах не менше 100 км, за тиску не менше 4 ГПа й т-рах не менших від 1000 °С. Їхній вік докембрійський і палеозойський. Імпактні А. є параморфозами (продуктами заміщення одного мінералу іншим унаслідок перебудови кристал. структури без зміни хім. складу) по кристалах *графіту*, зрідка по вугіллю. Вони утворюються внаслідок зіткнення *метеоритів* із поверхнею Землі. А. трапляються в метеоритах і косм. пилу. Пром. родовища — кімберліт., зрідка лампроїтові тіла та розсипи (РФ, Австралія, Ботсвана, Конго, Канада, ПАР та ін.). В Україні акцесорні розсипи А. знайдено в палеопротерозойських конгломератах і пісковиках Волині, у верхньопалеозойських пісковиках Донбасу, у неоген. пісках Придністров'я, Побужжя, Придніпров'я й Приазов'я, у четвертинних і сучас. відкладах багатьох річок, а також у відкладах пляжу Чорного моря й Азовського моря. Найбільший А. (кристал масою 40,1 мг) знайдено в алювії р. Синюхи. Імпактні А. виявлено в корін. породах 7 метеорит. кратерів України. А. є дорогоцінною ювелір. й абразив. сировиною, використовують у галузі високих технологій.

Літ.: Юрк Ю. Ю., Кашкаров И. Ф., Полканов Ю. А. и др. Алмазы песчаных отложений Украины. Киев, 1973; Васильев Л. А., Бельх З. П. Алмазы, их свойства и применение. Москва, 1983; Орлов Ю. Л. Минералогия алмаза. Москва, 1984; Квасница В. Н. Мелкие алмазы. Киев, 1985; Вермунд Г. Алмазы в мировой истории и истории об алмазах / Пер. с нем. Москва, 1988; Вальтер А. А., Еременко Г. К., Квасница В. Н., Полканов Ю. А. Ударно-метаморфогенные минералы углерода. Киев, 1992; Новіков М. В., Мечник В. А., Бондаренко М. О. та ін. Композиційні матеріали системи алмаз-(Co-Cu-Sn) з поліпшеними механічними характеристиками // Сверхтвердые материалы. 2016. № 3.

В. М. Квасница

Алмази синтетичні — штучні алмази; за хім. складом, кристал. структурою, оптичними та фіз. властивостями аналогічні природ. алмазам, утвореним унаслідок геол. процесів. А. с. одержують із *графіту* в умовах високого тиску (понад 5 ГПа) та т-ри (понад 1200 °С). Для синтезу монокристалів алмазу розроблено метод вирощування, за якого досягають перепаду концентрації унаслідок розміщення джерела вуглецю та алмаз. затравки в різ. температур. зонах. Цей метод наз. методом температур. градієнта. У такий спосіб за високих тисків одержують монокристали алмазу масою до 50 каратів, які за чистотою та структурою не поступаються природним. Це підтверджено дослідженнями властивостей зразків фірм «Дженерал Електрик», «Сумітомо», «Де Бірс». А. с. отримують також хім.

Алмази синтетичні. Основні сфери застосування:

- виготовлення теплостоків і тепловідводів електронних приладів;
- виготовлення «вікон» для лазерів із широким діапазоном пропускання;
- виготовлення спеціальних суперпрецизійних інструментів для прецизійної обробки;
- виготовлення давачів випромінювання;
- виготовлення шліфувальних кругів;
- виготовлення абразивних інструментів;
- ювелірна сировина.

осадженням із газ. фази: алмаз росте завдяки осадження вуглецю на затравку з газуваної вуглеводн. суміші. Процес проходить за тиску, нижчого від 27 кПа. За цією технологією можна ретельно контролювати хім. склад уключень у кінц. продукт і вирощувати алмаз. плівки на заготовках великої площі. А. с. поділяють на алмаз. порошки (містять кристали, полікристали, уламки кристалів розміром менше 2500 мкм) та монокристали. Полікристаліні алмази часто класифікують за серед. розміром зерна в кристалі, розмір якого може варіюватися від нанометрів до мікрометрів. Осн. сфери застосування монокристалів А. с.: виготовлення теплостоків і тепловідводів електрон. приладів; «вікон» для лазерів із широким діапазоном пропускання; спец. суперпрецизійних інструментів для прецизійної обробки; давачів випромінювання (термомюнісцентні дозиметри та лічильники альфа-, бета- і гамма-випромінювань) із чутливістю, що відповідає фоновому рівню. Структурно досконалі монокристали А. с. використовують як ювелір. сировину, а порошки — для виготовлення шліфувальних кругів та ін. видів абразивних інструментів. В Україні технології отримання й використання А. с. розроблено науковцями Інституту надтвердих матеріалів ім. В. М. Бакуля НАН України. Тут уперше запропоновано нові розчинники вуглецю, що забезпечують ефектив. синтез алмазів: магній, цинк, оксиди, карбонати, гідроксиди луж. та лужнозем. елементів, розроблено низку марок шліфув.

порошків (АС2, АС4, АС6, АС15, АС20, АС32, АС50, АС65, АС80, АС100, АС125, АС160), мікропорошків (АСМ, АСН) і субмікропорошків А. с. із широким діапазоном фізико-мех. властивостей (міцність, крихкість, форма тощо). Розробл. технології одержання А. с. упроваджено на з-дах алмаз. галузі в містах Полтаві, Львові, Бориславі.

Лит.: Новиков Н. В., Ивахненко С. А. Алмаз синтетический, монокристаллы // Неорганическое материаловедение : в 2 т. Киев, 2008. Т. 2. Кн. 1; Шульженко А. А. Алмаз синтетический, порошки // Неорганическое материаловедение : в 2 т. Киев, 2008. Т. 2. Кн. 1; Хмельницкий Р. А., Талипов Н. Х., Чучева Г. В. Синтетический алмаз для электроники и оптики. Москва, 2017.

О. О. Шульженко

Алмазна — місто, підпорядковане Кадіївській міській раді *Луганської області*, Україна. Місто розташоване на *Донбасі*, прибр. за 65 км на Зх. від м. *Луганська*. Засновано в 1860-х як хутір Беззаботівку. З 1870 відоме як с. Ізюм (заснували переселенці з м. *Ізюма*). 1878 через А. прокладено залізницю *Дебальцеве — Попасна*. Назву А. насел. пункт дістав 1895. У 1898 в А. розпочато буд-во металург. з-ду, руда для якого надходила з м. *Кривого Рогу*. 1905 зведено нову будівлю вокзалу (існує станом на 2019). При станції створено одноклас. училище на 4 відділення (навчалось 70 учнів). 1939 до А. з м. *Кадіївки* проведено трамвайну лінію (існувала до 1993). 1959 в А. розпочато буд-во Стахан. з-ду феросплавів (першу плавку феросиліцію видано 1962). Статус міста А. надано 1977. У 1993 в місті пущено троллейбус. лінію (демонтовано 2012). Заг. кількість нас. — 4,242 тис. осіб (2017, оцінка), густота нас. — 3189 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці — 56,72 %, росіяни — 41,28 %, білоруси — 0,86 %. Укр. мову в 2001 вважали рідною 18,67 %, рос. — 80,98 %, білорус., вірм., грец., молд. — по 0,04 % опитаних. Природ. і мех. приріст нас. — від'ємний. Клімат А. помірно континентальний, т-ри січня становлять зазвичай -7 °С, липня — +21 °С, середньоріч. кількість опадів — 450–500 мм на рік. На поч. 21 ст. (до початку *Антитерористичної операції на Сході України*) в А. функціонували з-д феросплавів, цег., шлакоблоч. з-ди, цех із

Алмазов Олександр Дмитрович

Лит.: Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. Львів, 1992; Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк, 2008; Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк, 2012; Малі міста України. Луганська область / Уклад.: Д. О. Мироненко, С. М. Кайнова, О. В. Углова; редкол.: Г. А. Войцехівська (відп. ред.) та ін. Київ, 2017.

Ю. О. Кисельов

Алма́зов, Олѣкса Дми́трович (06.01.1885, м. Херсон, тепер Україна — 13.12.1936, м. Луцьк, тепер Україна) — військовий діяч УНР. Народився в сім'ї чиновника. Закінчив Олексіївське піхотне юнкер. уч-ще (1907). У 1907–1911 служив у Лівавській, 1911–1914 — у Ковенській фортечній артилерії. 1914 закінчив курс електротехніки на Санкт-Петербурзькому гарматному з-ді. 1915 — командир 2-ї батареї 1-го дивізіону 11-ї важкої артилер. бригади рос. армії. 1916 — командир важкої батареї 53-го окремого важкого артилер. дивізіону; 1.05–20.12.1917 — командувач цього дивізіону. Одержав звання полковника за бойові заслуги в бою під м-ком Крево (15.08.1917). З 01.01.1918 — командувач окремої кінно-гірської батареї Гайдамацького коша Слобідської України військ *Центральної Ради*. 15.03.1918 батарею реорганізовано в Запорізьк. кінно-гірський гарматний дивізіон Окремої Запорізьк. дивізії військ *Центральної Ради*, на чолі якого А. залишався до кінця *Української революції*. У квітні 1918 брав участь у поході полк. П. Болбочана на Крим. За часів *Гетьманату* охороняв укр. кордон у р-ні Сватове — Старобільськ. Улітку 1919 брав участь у наступі *Армії УНР* на Вапнярку, боях за міста Кам'янець-Подільський, Проскурів, Летичів. Відзначився в боях із Тарасанською бригадою *Червоної армії* біля м. Шумська. У серпні 1919 спільно з частинами *Української галицької армії* був учасником походу укр. армій на м. Київ. Учасник *Першого Зимового походу*. У липні — серпні 1920 керував обороною проти *Червоної армії* на півдні Тернопільщини. 21.11.1920 з *Армією УНР* перейшов р. Збруч у р-ні м. *Підволочиська* та був інтернований. 03.08.1921 підвищений до звання ген.-хорунжого *Армії УНР*. 1926 перейшов до *Чехословаччини*, закінчив гідротех. відділ *Української господарської академії* в м. Подєбрадах (1930), після чого оселився на Волині у складі Польщі. Працював інженером у м. Луцьку, а також у земській управі Волин. воєводства. Похований у м. Луцьку.

Лит.: Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Київ, 2007; Тинченко Я. Офіцерський корпус *Армії Української Народної Республіки* (1917–1921) : у 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1; Коваленко С. Чорні Запорожці: історія полку. 2-ге вид. Київ, 2015.

Б. В. Паска

вир-ва тротуар. плитки (ПВ ТОВ «Екологічна ініціатива»), стадіон «Атлант», міське від-ня Укр. держ. підприємства пошт. зв'язку «Укрпошта». Трансп. зв'язок забезпечено залізн. станціями Стаханов (вона ж Ізюм, Алмазна, Кадіївка), Максимівка, Володимирівка, Сталь Дон. залізниці, вагон. депо на ст. Стаханов, кількома автобус. маршрутами. Станом на 2019 А. перебуває на тимчасово окупованих територіях *Луганської обл.* А. — батьківщина двічі Героя Рад. Союзу військ. льотчика І. Михайличенка.

Алматы (казах. Алматы, рос. Алма-Ата, Алматы) — місто респ. підпорядкування на Пн. Сх. *Казахстану*, адм. центр Алматин. обл. Розташоване біля підніжжя гір Заїлійського *Алатау* (на висоті 600–1700 м над рів. м.). Тер. — 68 тис. га. Поділяється на 8 міськ. р-нів. Перші поселення землеробів і скотарів на тер. сучас. А. виникли в 10–9 ст. до н. е. У 6–3 ст. до н. е. мешкали сакські, згодом — усуньські племена. У 8–11 ст. н. е. — один із пунктів міжнар. торгівлі, через який проходив *Великий Шовковий шлях*. У 12–

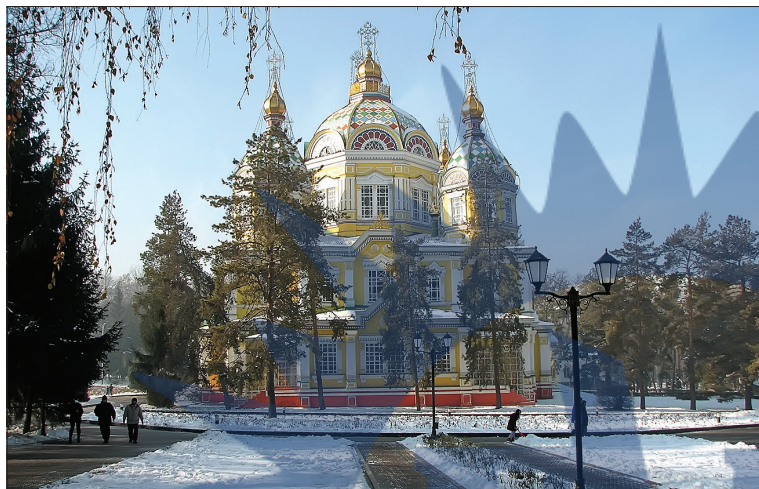
13 ст. в урочищі Вел. Алма-Ати утворився *клас-тер* с.-г. і реміс. поселень. Після монгол. завоювання на поч. 13 ст. місто занепало, до кінця 16 ст. від нього залишився вел. аул. Сучас. місто започатковано 1854 побудуванням Заїлійського військ. укріплення, згодом названого Верним. 11.04.1867 отримало статус міста, 28.05.1887 повністю зруйновано сильним *землетрусом*. 1918 в місті встановлено рад. владу, разом із областю воно увійшло до складу Туркест. автономії РРФСР. 05.02.1921 перейменовано на Алма-Ату. 03.04.1927 в А. з м. Кизил-Орди перенесено столицю Казахської АРСР. 1993 місту повернуто його істор. назву — Алмати. Від утворення в 1936 Казах. РСР Алма-Ата була столицею спочатку союз. республіки, 1991–1997 — незалеж. Казахстану. 01.07.1998 прийнято Закон про особливий статус міста, що визначає його як наук., культ., іст., фін. і вироб. центр. Заг. кількість населення — 1 862 118 осіб, густота — 2,719 тис. осіб/км² (2019, дані Комітету зі статистики Республіки Казахстан). Склад нас. за етніч. групами (2018, оцінка): казахи (59,53 %), росіяни (26,06 %), уйгури (5,46 %), корейці (1,85 %), татари (1,36 %), азербайджанці (0,71 %), українці (0,59 %). За реліг. групами (2018, оцінка): мусульмани (66 %), православні християни (26 %), інші. За даними Комітету зі статистики Міністерства нац. економіки Республіки Казахстан (2017), на 1 000 осіб коефіцієнт природ. приросту нас. — 11,53, коефіцієнт народжуваності — 17,69, коефіцієнт смертності — 6,15. Природ. приріст нас. — 20 488 осіб. А. є привабливим містом для внутр. мігрантів. У 2011 72,3 % всіх прибулих в А. мігрантів становила молодь у віці від 14 до 29 років. Позит. сальдо міжрегіон. міграції в січні 2018 — 17 715 осіб. У період 01.01–01.03.2019 заг. приріст нас. становив 7 548 осіб, зокрема природний — 3 045 осіб, міграційний — 4 503 особи. Клімат континентальний, зі знач. річними та добовими коливаннями т-р, жарким літом (середньомісяч. т-ра липня — +24 °C) і холод. зимою (середньомісяч. т-ра січня — -5 °C). Річна норма

опадів — бл. 570 мм, максимум припадає на квітень — травень. Найбільша галузь пром. комплексу А. — харч. пром-сть (40 % оброб. пром-сті). У місті розміщено низку вел. хім. вир-в із випуску лакофарб. матеріалів, поліетилен. труб для систем водопостачання, каналізації та захисту кабелів, пакувальної продукції, термоплівки, фасувальних пакетів, мішків для харч. і заморож. продуктів. В індустр. зоні А. розташовано маш.-буд. підприємства: ТОВ «Ейша Стіл Пайп Компані» («Asia Steel Pipe Company»; вир-во труб вел. діаметру), ТОВ «КМК Investment» (кабельно-провідник. продукція), ТОВ «ТК Жетису» (вир-во бурових труб). Функціонують з-д із вир-ва папер. мішків для силових буд. матеріалів ТОО «Алпмак Ко Лтд» («Almarack Co LTD»), з-д із вир-ва картриджів для оргтехніки ТОВ Док Ко ЛТД («DOC Co. LTD»), фарм. підприємства тощо. В А. розміщено штаб-квартири Казахстан. фонд. біржі, низки банків. Сфера торгівлі та послуг займає понад 80 % в економіці міста. За даними Управління підприємництва й інвестицій міста А., на поч. 2019 зареєстровано 28 704 суб'єктів господарювання малого та серед. бізнесу сфери послуг. Економіка розвивається за рахунок підприємств та індивід. підприємців, які надають послуги в галузі *архітектури*, інженер. розвідок, тех. випробувань та аналізу, з *оренди*, прокату, *лізингу* тощо. 2018 кількість туристів в А. сягнула 1,1 млн осіб — 20 % усіх відвідувань країни. Задля створення комфорту. міськ. середовища для жителів А. й туристів комплексно модернізовано 60 % іст. центру. 2017 відкрито нову будівлю регіон. хаба (центру) ООН для турагенцій, що працюють в А. Повітр. воротами міста є Міжнар. аеропорт А. (понад 5,65 млн пасажирів на рік, 2017). Функціонують автовокзал «Саяхат», міжнар. автовокзал «Сайран», 2 залізнич. вокзали. Гол. вид міськ. громад. транспорту — автобус (понад 100 маршрутів); тролейбус. мережа — 8 маршрутів. Першу чергу метро заг. протяжністю 8,6 км здано в експлуатацію 01.12.2011. У системі метрополітену —

Алмати. Панорама міста

9 станцій. У місті розміщено центр, офіс НАН Республіки Казахстан, низку нац. ун-тів: Казах. нац. ун-т імені Аль-Фарабі, Казах. нац. тех. ун-т ім. К. І. Сатпаєва, бл. 200 науково-дослід. уста-

Алмати.
Свято-Вознесенський храм

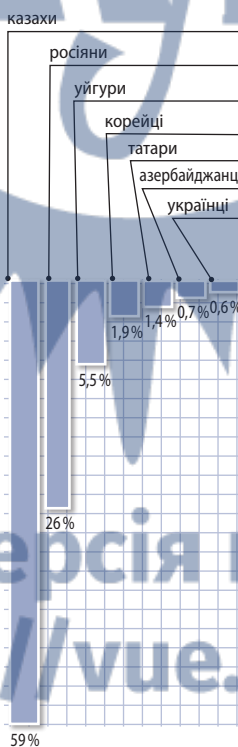
нов. В А. понад 50 закладів вищої освіти, 47 гімназій, 60 коледжів, 17 ліцеїв, 117 загальноосвіт. шкіл, 19 приват. шкіл, 2 школи мист-в, 19 шкіл-інтернатів, бл. 50 б-к, зокрема, Нац. б-ка Республіки Казахстан, Респ. науково-тех. б-ка Казахстану, держ. дитяча б-ка ім. С. Бегаліна, держ. юнац. б-ка ім. Жамбил тощо. Функціонують Казах. держ. академ. театр опери та балету імені Абая, Казах. держ. академ. театр драми ім. М. Ауєзова, Держ. академ. рос. театр драми ім. М. Ю. Лермонтова, Центр. держ. музей Республіки Казахстан, Держ. музей мист-в Республіки Казахстан ім. Абілхана Кастеева, кіностудія худ., документ. і анімац. фільмів «Казах-фільм». Щорічно проходять заходи міжнар. масштабу: Міжнар. джаз. фестиваль, Міжнар. фестиваль сучас. етніч. музики «Дух Тенгри» («Spirit of Tengri»), Міжнар. муз. фестиваль «Star of Asia Almaty.kz», фестиваль музики просто неба «Алмати Кок Тобе Опера». Серед пам'яток архітектури — Свято-Вознесен. кафедрал. собор (1907, інж. А. Зенков), один із найвищих дерев'ян. будинків у світі (54 м). Вплив конструктивізму відчутний у будівлях Академії мист-в (1928–1931, арх. М. Гінзбург), Головоштамту (1931–1934, арх. Г. Герасимов). Важливими архіт. об'єктами є будинок Академії наук (1957, арх. О. Шусев, М. Простаков), готель «Алмати» (1967, арх. Н. Рипінський, І. Картасі), Палац Республіки (1970, арх. В. Алле, В. Ким та ін.), Центр. мечеть (1999, арх. К. Жарилганов, С. Баймагамбетов, Ж. Шарапів). Встановлено пам'ятники: А. Іманову (1947, скульптор Х.-Б. Аскар-Сариджа, арх. Т. Басенов та ін.), Абаю (1960, скульптор Х. Науризбаєв), монумент Слави (1967, скульптор Р. Сейдалін), Ч. Валиханову (1969, скульптор Х. Науризбаєв, арх. Ш. Валиханов), Джамбулу (1971, скульптор Х. Науризбаєв), Незалежності (1996, керівник творч. колективу Ш. Веліханов), групі «Бітлз» (2007, скульптор Е. Казарян), акину Курмангазі (2012, скульптор Т. Бінашев) та ін. Поміж монументів — пам'ятник Т. Шевченкові (2000), виконаний групою укр. скульпторів під керівництвом В. Рижика з граніту, видобут. у Житомир. обл. На честь Т. Шев-

ченка названо також вулицю. Понад 8 тис. га міста займають сади, парки, сквери та бульвари. В А. понад 120 фонтанів. Поряд з А. — гірсько-лиж. курорт Шимбулак. Неподалік А. розміщено найбільший у світі високогір. спорт. комплекс для зимових видів спорту «Медеу» (побудов. 1972). У 2010, напередодні сьомих зимових Азійських ігор, що проходили в Казахстані 2011, у місті побудовано Міжнар. комплекс лиж. трамплінів «Сункар». 2016 для Універсиади-2017 зведено льодові палаци «Алмати-арена» на 12 тис. глядачів, де пройшли церемонії відкриття й закриття, а також «Халик-арена» на 3 200 глядачів для змагань з хокею. В А. бл. 30 дитяч. спорт. шкіл, зокрема, спеціаліз. дитячо-юнац. школи олімп. резерву, спеціаліз. школа-інтернат для обдаров. у спорті дітей, Респ. школа вищої спорт. майстерності з водних і приклад. видів спорту. Щорічно проводяться міжнар. велосипед. перегони «Тур Алмати», міжнар. змагання з бігу «Алмати марафон» та ін. змагання.

Лит.: Ердавлетов С. Р. Экономическая и социальная география Казахстана. Алматы, 1998; Дуйсебаева К. Д., Акашева А. С. Экономическая и социальная география Республики Казахстан. Алматы, 2014; Степаненко М. І. Центральноазійський барс. Україна і Казахстан в єдиному потоці історії. На основі взаємної поваги і довіри. Дніпропетровськ, 2015; Brummell P. Kazakhstan. 3rd ed. Chalfont St. Peter, 2018.

Н. І. Мезенцева

Алмаші, Золтан Гаврилович (22.01.1975, м. Львів, тепер Україна) — композитор, віолончеліст, педагог. Народився у родині музиканта-скрипаля. Навчався у Львів. вищому держ. муз. ін-ті ім. М. Лисенка (тепер Львівська національна музична академія імені М. Лисенка) у класі проф. Ю. Ланюка за двома напрямками: віолончель (закінчив 1998) та композиція (закінчив 1999). 1999–2002 навчався в асистентурі-стажуванні каф. композиції Національної музичної академії України імені П. Чайковського у класі проф. Є. Станковича. 2008 стажувався у Польщі в композитора проф. А. Ласоня. Член Нац. спілки композиторів України (з 2001). Композиторську діяльність А. суміщає з викладанням у Нац. муз. академії України ім. П. Чайковського (з 2002) та роботою артиста, соліста-інструменталіста Нац. ансамблю солістів «Київська камерата» та Ансамблю сучас. музики «Рикошет» (обидва — з 2000). А. — учасник укр. ансамблю сучас. музики «Nostri temporis» (з 2007); віолончеліст і артистич. директор укр. струн. квартету «Гольфстрім» (з 2012). Один із засновників та керівників фестивалю класич. та сучас. камер. музики «Гольфстрім» (з 2012). А. — автор понад 60 творів, переважно для камер. оркестру. Дебютував як композитор 1995: в концерті фестивалю сучас. музики «Контрасти» виконано твір А. «Рондо» для двох віолончелей (партію другої віолончелі виконував автор). У творчості А. прагне яскравої образності, емоційності висловлювання, структур. чіткості та драматург. завершеності. Орієнтуючись загалом на неоромант. тенденції у сучас. муз. мист-ві, він водночас широко застосовує засоби композиц. письма, розроблені композиторами-новаторами 20 ст. Активно використовує фольклор. зразки, експериментує з жанрами та стильовими моделями музики поперед. епох, випробовує нові звучання та форми побутування муз. мист-ва. Писав твори на за-

Алмати. Склад населення за етнічними групами (2018, оцінка)

мовлення творч. об'єднань та муз. інституцій. Так, на замовлення Європ. культ. т-ва була створена Соната № 2 «Грані» для віолончелі й ф-но

Алмаші
Золтан Гаврилович

(2004). Багато творів А. написані спеціально для ансамблів сучас. музики «Nostris temporis», «Рикшет», Нац. ансамблю солістів «Київська камерата». Автор музики до музично-театр. містерії «Симфонія діалогів» (2007; реж. О. Балабан). Твори А. виконували струн. квартет «Akademos» (Польща), струн. квартет Каунас. філармонії (Литва), Москов. ансамбль сучас. музики (РФ), камер. оркестр «Київські солісти», Київ. камер. оркестр, оркестр «Віртуози Львова», Нац. симф. оркестр України та ін.; диригували В. Матюхін, В. Сіренко та ін. Твори А. виконують у Білорусі, Молдові, Нідерландах, Німеччині, Польщі, США, Франції, Швейцарії, Чилі та ін. Лауреат Міжнар. конкурсу «На батьківщині С. Прокоф'єва» (м. Маріуполь) у номінації «віолончель» (1998) та у номінації «композиція» (2000). Лауреат Держ. премії імені Л. Ревуцького (2003) та Держ. премії імені Б. Лятошинського (2013).

Лит.: Морозова Л. Явление «Новой простоты» в украинской музыке (на примере трех версий произведения Золтана Алмаші «Краплины») // Наук. вісник Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Музика в просторі сучасності: друга половина XX — початок XXI ст. 2007. Вип. 68; Панько Т. Мелодична музика — це музика майбутнього // Музика. 2009. № 3 (374); Закопеч Л. Концертні жанри для гобоя у творчості українських композиторів (на прикладі Concertogrosso № 3 для гобоя, віолончелі та камерного оркестру Золтана Алмаші) // Камерно-інструментальний ансамбль: історія, теорія, практика. Львів, 2011; Лунина А. Композитор в зеркале современности : в 2 т. Киев, 2015. Т. 2.

В. В. Вишинський

Алмонд, Габріель Абрагам (англ. Almond, Gabriel Abraham; 12.01.1911, м. Рок-Айленд, шт. Іллінойс, США — 25.12.2002, м. Пасифік-Гроув, шт. Каліфорнія, США) — політолог, доктор політ. наук (з 1938), член Амер. академії наук і

мист-в (з 1961). Фахівець у сфері теор. та прикладної політології, один з авторів теорії політ. систем, ініціаторів «біхевіористської революції». Походив з єврейської родини емігрантів із Росії та України. Закінчив 1932 Чиказ. ун-т. Викладав 1939–1942 у Бруклінському коледжі (м. Нью-Йорк; тепер у складі ун-ту). 1942–1945 працював у Бюро військ. інформації США, 1945–1947 — в Управлінні з оцінки ефективності стратег. бомбардувань (у Німеччині). Згодом викладав в ун-тах США: Ельському (1947–1950, 1959–1963), Принстонському (1950–1959), Стенфордському (1963–1993; у 1964–1969 — керівник ф-ту політ. наук); запрошений професор — в ун-тах ін. країн (зокрема, у Київ. держ. ун-ті ім. Т. Шевченка, тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Президент Амер. асоціації політ. науки (1965–1966). Одним із перших розробляв проблематику політ. систем, застосовуючи структурно-функціон. метод. Політику розумів як цілісну систему зі складною структурою, кожний елемент якої має певне призначення й специфічні функції, спрямовані на задоволення її потреб. На основі показника рівня структурної диференціації сусп-ва й типу політ. культури запропонував типологію політ. систем: а) англо-амер. (багатовимірні, складні з заг. орієнтацією на свободу особи); б) континентально-європ., з поєднанням англо-амер. й континентальних елементів; в) доіндустріальні й частково індустріальні (традиційні); г) тоталітарні (де сусп-вом управляє раціональна бюрократія, яка перебуває під контролем однієї партії). Увів у широкий наук. обіг категорію «*політична культура*», яку вперше використав філософ Й. Г. Гердер (Німеччина). Розробляв проблематику політ. культури. Завдяки його працям вона стала одним із важливих аналіт. інструментів вивчення політ. життя, причин стабільності чи хиткості політ. систем, процесів демократизації тощо. Визначив теорію громадян. культури як теорію дем. рівноваги. Суть такої рівноваги: дем. стабільність імовірна тоді, коли різноманітні політ. процеси й орієнтації перебувають у стані балансу, що можливо при змішаних типах політ. орієнтацій. Автор та співавтор понад 300 праць, зокрема 18 монографій, серед яких: «Порівняльна політологія: еволюційний підхід» (1966; у співавт.); «Криза, вибір і зміни. Історичні дослідження політичного розвитку» (1973); «Порівняльна політологія сьогодні» (1974); «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980); «Розділена наука. Школи і секти в політології» (1989); «Сучасна європейська політика» (1999) та ін. В останні роки життя працював над створенням заг. концепт. і методол. основ досліджень політ. науки. Лауреат премії ім. Дж. Медісона (1981).

Пр.: Political Development: Essays in Heuristic Theory. Boston, 1970; Р о с с е к л. — Гражданская культура и стабильность демократии // Полит. исследования. 1992. № 4; Полит. наука: история дисциплины // Полис. 1997. № 6; Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. Москва, 2002; Гражданская культура. Политические установки и демократия в пяти странах. Москва, 2014.

Лит.: Verba S., Pye L., Eulau A. Gabriel A. Almond. 1911–2002 // A Biographical Memoir. Washington, 2005. Vol. 87; Старіш О. Алмонд Габріель Абрахам // Історія політичної думки / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2014; Демичева А. В. Експансія компаративного підходу в політології (поч. 70–80-х рр. XX ст.): Г. Алмонд, С. Верба, С. Гантінг-

Алмонд Габріель Абрагам

тон, Д. Аптер, Б. Андерсон // Політична думка XX — початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : в 2 т. / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2017. Т. 1; Семигіна Т. В. Г. Алмонд і його теорія політичної системи // Політична думка XX — початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи : в 2 т. / За заг. ред. Н. М. Хоми. Львів, 2017. Т. 1.

В. М. Дем'яненко

А́ло... (від грец. ἄλλος — інший) — частина складних слів (*префіксоїд*), що означає — інший, сторонній, відмінний, чужорідний (*аломорф, алофон, алотрансплантаци́я*).

А́лов, Олекса́ндр Олекса́ндрович (рос. Алов, Александр Александрович; справж. прізвище — Лапскер; 26.09.1923, м. Харків, тепер Україна — 12.06.1983, м. Рига, тепер Латвія, похов. у м. Москві, тепер РФ) — кінорежисер, сценарист, нар. арт. СРСР (з 1983). У 1951 закінчив Всесоюз. (тепер Всерос.) держ. ін-т кінематографії (м. Москва), майстерня І. Савченка. Творчу діяльність почав 1947 на Київ. кіностудії худ. фільмів (тепер Національна кіностудія художніх фільмів імені О. Довженка). Працював спочатку асистентом І. Савченка над фільмом «Тарас Шевченко», після його смерті завершив картину (1951, спільно з В. Наумовим). З 1980 керував творчою майстернею ВДКК. Серед фільмів: «Легенда про Тіля» (1978), «Тегеран-43» (1981; відзначені преміями міжнар. кінофестивалів), «Берег» (1984, Держ. премія СРСР, 1985). На Київ. кіностудії створив картини «Тривожна молодість» (1955), «Павло Корчагін» (1956); всі — спільно з В. Наумовим. А. та В. Наумов — співавтори сценарію укр. телефільму «Як гартувалася сталь» (1974, реж. М. Мащенко). 1971 у москов. театрі «Сучасник» поставив спектакль за п'єсою «Тоот, інші та майор» І. Еркена.

Лит.: Александр Алов, Владимир Наумов: Статьи. Свидетельства. Высказывания / Сост. Л. А. Алова. Москва, 1989; Алов Александр Александрович // Митці України / Упоряд.: М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1992; Зоркая Н. М. История отечественного кино. Москва, 2014; Алова Л. А. Алов и Наумов. Москва, 2016.

Алогамі́я (від алло... і грец. ἄμος — шлюб) — див. *Перехресне запилення*.

Алогене́з (від ало... і грец. γένεσις — походження, породження) — див. *Аломорфоз*.

Алогі́зм, алогос (грец. ἄλογος — нерозумний) — 1) У філософії, логіці — відхилення від законів логіки або правил проведення логіч. операцій; заперечення логіч. мислення як засобу досягнення істини. А. з необхідністю містить логіч. помилку (див. *Паралогізм, Софізм*). З погляду логіки формальної А. веде до двозначності, бездоказовості, суперечливості й виключає можливість пізнання істини. Уперше ця філософ. категорія зустрічається у *Демокрита*. Найґрунтовніше *концепт* розробив *Платон*, який використовував цей термін на позначення: повного мовчання; маловиразності слів; безглуздя (нерозумної) насолоди; нерозум. тварин; ірраціонального, абсурду. Для Платона А. — протилежність чомусь логічному, зрозумілому, правильному. *Арістотель* вживав це поняття у сфері геометрії («Про неділимі лінії», «Друга

Аналітика»). Термін трапляється також у *Софокла* й давньогрец. історіографів (*Фукидіда, Ксенофонта*). А. — основополож. принцип для більшості філософ. теорій, що визнають ірраціоналізм, *фідеїзм, містицизм*: на противагу раціонально-логіч. пізнанню вони утверджують безпосеред. інтуїтив. осягнення істини та/або містичне одкровення. Приклад А. у філософії Ф. Ніцше: «Ми заперечуємо Бога, ми заперечуємо відповідальність Бога, і лише так ми звільнимо світ».

2) У літературі, мовознавстві — поєднання суперечливих понять, зумисне порушення логіч. зв'язків для досягнення певного стилістич. ефекту, наприклад: «Втечу! Втечу, хоча б у слові!.. Крізь вашу рабську кров безкровну» (М. Вінграновський). А. близький до *оксюморуна*. Часто використовується в нар. творчості (*загадки, небилиці* тощо). А. як фігура часто вживається в драмі абсурду. До А. зараховують усі мовні неточності, пов'язані з класифікацією речей і явищ. Один із найпоширеніших різновидів А. — заміна конкрет. поняття абстрактним (наприклад, заміна твердження «торгувати картинами» на «торгувати живописом»). А. можна вважати *тавтологією* (наприклад, Л. Брежнєв закликав, щоб економіка була економічною).

3) У живописі — метод, започаткований 1913 К. Малевичем. Алогічність своїх картин художник протиставляв логіч. принципам функціонування сусп-ва. Найвідоміша «алогічна» картина К. Малевича — «Корова та скрипка» (1913). Елементи А. зустрічаються також у творчості художників О. Моргунова (1884–1935; Росія) та І. Пуні. В основі А. митців — колажний спосіб мислення (див. *Колаж*). А. вважається попередником *дадаїзму*.

4) У психіатрії — порушення мислення, за якого судження не відповідають законам логіки.

Лит.: Шумка М. Л. Основи логіки. Тернопіль, 2003; Калита О. Типи комічних текстів та особливості їх стилістичного аналізу // Лінгвостилістичні студії. 2015. Вип. 2; Шепетяк О. М. Логіка. Київ, 2015; Конверський А. Сучасна логіка (класична та некласична). Київ, 2018.

В. Е. Туренко

Ало́д (нім. Allod, від давньонім. al — повний і od — володіння) — у ранньофеод. держ. утвореннях Зх. Європи — індивід. чи родинна земельна власність. Володіння А. (на відміну від *бенефіції, феоду*) не було пов'язане з виконанням феод. повинностей. Під А. розуміють також безумовне землеволодіння (на відміну від умовного). Уперше термін «А.» вжито у *Салічній правді* (Lex Salica) — збірнику звичаєвого ранньофеод. права герман. племені салічних франків (кін. 5 — поч. 6 ст.). Це був перший правовий документ, де зафіксовано обмежене право успадкування земельного А. У наук. л-рі розрізняють два типи А. — ранній та пізній (або повний). Ранній А. виник унаслідок розпаду громади. Це власність на рухоме майно та обмежене право успадкування (як правило, по чол. лінії) на нерухоме майно (земельні орні угіддя). Земля перебувала в індивідуально-родин. володінні, але право розпоряджатися нею належало громаді. Пізній А. — повна, вільно відчужувана індивідуально-родин. власність. Земля перетворилася на власність, її спершу можна було заповідати, передавати у спадок, дарувати, а потім і купувати чи продавати. Пізній А. оформився у 6 ст. у

Алов Олександр
Олександрович

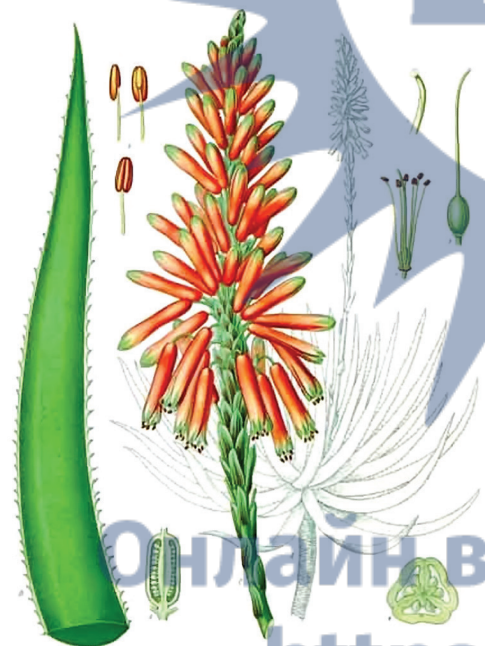
вестготів, бургундів і франків, згодом в ін. герман. племен (у саксів та фризів — тільки на поч. 9 ст.). Зокрема, у франків, за едиктом короля Хильперика I, земельний наділ успадковували не лише чоловіки (сини чи брати), а й жінки (доньки чи сестри). Громада втрачала свою необмежену владу над землею, що оброблялася, й перетворювалася на громаду сусідську (т. з. марку), до складу якої входили окремі домогосподарства; вони володіли на правах повної власності (А.) орною землею та спільно користувалися неподільними угіддями. З розвитком феодалізму більшість дрібн. алодистів була втягнена у феод. залежність. А. вел. і серед. землевласників із часом поступилися місцем умовній феод. власності: спочатку бенефіцію, згодом — феодеві.

Дж.: Середньовічні латинськомовні джерела / Упоряд. В. М. Миронова. Київ, 2013.

Лит.: История средних веков / Под ред. Н. Ф. Колесниченко. Москва, 1980; История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма : в 3 т. Москва, 1985. Т. 1; История средних веков : в 2 т. Москва, 2008; Мустафин О. Р. Справжня історія середніх віків. Харків, 2013.

В. А. Студінський

Ало́е (*Aloe*) — рід багаторічних рослин родини асфodelових. Представники роду — переважно трав'яні, рідше кущеподібні або деревоподібні ксерофіти й сукуленти. Листки товсті, м'ясисті, мечоподібно-видовжені, іноді по краю опушені або з колючками. Характерною ознакою А. є наявність у листках комірок, де зберігається волога, потрібна під час посухи. Квітки білі, жовті

Ало́е
(*Aloe succotrina*)

або червоні, циліндричні або дзвоноподібні, зібрані в суцвіття китицю чи волоть, розміщену на довгому квітконосі. Рід налічує бл. 500 видів. Поширений у посушливих районах Африки, Мадагаскару, Аравії. В Україні в кімнатній культурі вирощують два види роду: А. деревоподібне, яке часто називають столітником (*A. arborescens*), та А. справжнє, або А. вера (*A. vera*). Як лік. росл. А. відоме з часів Стародавн. Єгипту, зокрема, цю рослину застосовували під час

бальзамування мумій. Представники роду містять фітонциди, ферменти, вітаміни, наталойн, рабарберон, гомонаталаїн, емодин (1,66%), смолисті речовини й сліди ефірних олій. Рослини роду А. застосовують у медицині. З А. добувають лікар. речовину сабур (згущений сік), що містить алоїн — гірку речовину жовтуватого кольору, яка чинить проносну дію на орг-м людини. Алоїн використовують також у вир-ві харчових продуктів для надання їм гіркуватого присмаку.

Лит.: Егорова Т. В. Семейство асфodelовые (Asphodelaceae) // Жизнь растений : в 6 т. Москва, 1982. Т. 6: Цветковые растения; Цветкова М. Нова енциклопедія кімнатних рослин. Найповніша інформація для всіх: початківців, впевнених у собі, досвідчених квітників. Харків, 2013; Manning J., Boatwright J., Daru B. et al. Molecular Phylogeny and Generic Classification of Asphodelaceae Subfamily Aloodeae: A Final Resolution of the Prickly Issue of Polyphyly in the Alooids? // Systematic Botany. 2014. № 39 (1).

Я. О. Межжеріна

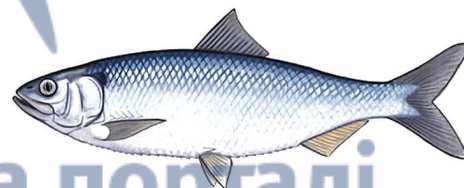
Алоетно́нім (від ало... і етнонім) — див. Екзоетнонім.

Ало́за — рідкісний моносахарид із групи альдогексоз (див. Альдози). У природі майже не трапляється, виділений з листя африканського чагарника *Protea rubropilosa* й добутий синтетич. шляхом. Молекулярна формула А. $C_6H_{12}O_6$, відносна мол. маса — 180,16, існує у лінійній та циклічній формах. За норм. умов А. — безбарвна кристалічна речовина. Добре розчиняється у воді й практично не розчиняється в метанолі. Є відомості про антипроліферативний (див. Проліферація) вплив А. на деякі різновиди рак. клітин.

Лит.: Carbohydrates / Ed. by P. M. Collins. London; New York, 1987; Hossain M., Izuishi K., Maeta H. Protective Effects of d-allose Against Ischemia Reperfusion Injury of the Rat Liver // Journal of Hepato-Biliary-Pancreatic Surgery. 2003. Vol. 10. Is. 3.

С. В. Камішан

Ало́зи (*Alosa*) — рід прохідних риб підродини пузанкових оселедців ряду оселедцеподібних. Систематику остаточно не з'ясовано. Виокрем-

Алози. Оселедець чорноморський (*Alosa immaculata*)

люють до 20 видів, поширених в Атлантиці (біля берегів Америки та Європи), Середземному, Чорному, Азовському та Каспійському морях. Однак, останні генет. дослідження доводять, що, можливо, йдеться про єдиний поліморф. вид (див. Поліморфізм), який утворює безліч геогр. та екол. форм. Розміри різноманітні: від 15 см у пузанка до 60 см і маси до 2 кг в оселедця Кесслера. Для риб роду А. характерний нерест у річках і лиманах. У фауні України три види А.: оселедець чорноморсько-азовський, пузанок, оселедець керченський.

Лит.: Межжерин С. В. Животные ресурсы Украины в свете стратегии устойчивого развития: аналитический

справочник. Киев, 2008; Межжерин С. В., Федоренко Л. В., Верлатий Д. Б. Дифференциация и аллозимная изменчивость пузанковых сельдей рода *Alosa* (Clupeiformes, Alosinae) Азово-Черноморского бассейна // Цитология и генетика. 2009. Т. 43. № 2.

С. В. Межжерин

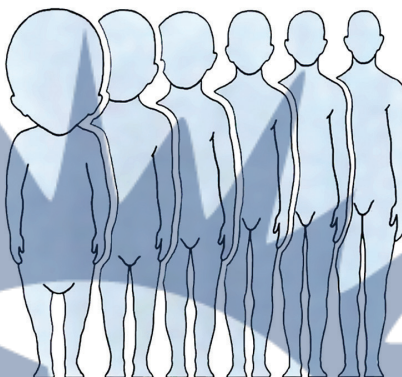
Алозі́ми (від *ало...* і грец. ζύμη — закваска) — аельні варіанти ензимів (ферментів), поліпептидні ланцюги яких відрізняються амінокислотним складом, однак за своєю функціональністю є рівнозначними. На відміну від *ізоферментів*, що кодуються різними *локусами*, А. належать до одного локусу. Наявність А., а також аельних варіантів серед структурних білків м'язів і трансп. білків крові формують біохім. *поліморфізм* — присутність у популяціях особин із мінливими локусами, що кодують різні аельні варіанти поліпептидних ланцюгів. Ферментний локус, який має два або більше *алелів* в одній популяції, наз. поліморфним. Серед багатоклітинних *еукаріотів* поліморфним є кожний п'ятий локус. Рівень генетич. поліморфізму в популяціях різних системат. груп є неоднаковим. Найвищою є алозимна *гетерозиготність* популяцій рослин і безхребетних, здатних утворювати численні популяції, серед хребетних наймнішнішими є амфібії (земноводні), а консервативними — ссавці й, особливо, птахи. Алозимну мінливість виявляють за допомогою електрофоретич. розділення надосадової рідини тканинних *гомогенатів* у крохмальному чи поліакриламідному гелях. Це уможливило виявлення від 30 до 50 % випадків амінокислотних заміщень, переважно тих, які визначають заряд чи конформацію молекули. Явище алозимної мінливості відкрито у 1960-х під час дослідж. популяцій людини (Г. Гаррис, Велика Британія) та дрозофіли чорночервої (Р. Левонтін і Дж. Габбі, США). Це стало знаковою подією популяційної та еволюційної *генетики*, дозволило безпосередньо визначати генетич. структуру популяції та її динаміку. Щодо А. часто використовують термін біохім. генний маркер. За допомогою А. можна визначити характер генетич. процесів, що відбуваються в популяціях, ступінь їхнього генетич. різноманіття, диференціацію популяцій і *таксонів* дородин. рівня, виявити природ. гібридизацію та встановити структуру *гібридів*.

Лит.: Генетика изоферментов / Под ред. Д. К. Беляева. Москва, 1977; Созинов А. А. Полиморфизм белков и его значение в генетике и селекции. Москва, 1985; Алтухов Ю. П. Генетические процессы в популяциях. Москва, 2003; Mezherin S. V., Kostyuk V. S., Garbar A. V. et al. The Thick-Clowes Crayfish, *Astacus Pachypus* (Crustacea, Decapoda, Astacidae), in Ukraine; Caryotype, Allozymes and Morphological Parameters // Vestnik zoologii. 2015. Vol. 49. № 1; Межжерин С. В., Гарбар А. В., Власенко П. П. и др. Эволюционный парадокс партеногенетических дождевых червей. Киев, 2018.

С. В. Межжерин

Аломе́трія (від *ало...* та грец. μέτρον — міра) — нерівномірне збільшення розміру форм органів і частин орг-му під час його росту. Універсальна властивість усіх живих істот, що визначає співвідношення між розмірами орг-мів і пропорціями їхнього тіла. Часто формулюється так: «за різних розмірів пропорції тіла завжди неоднакові». Негативна А. оприявнюється у відносному уповільненні росту органів (напр., зниження

швидкості росту голови у наземних хребетних у процесі постнатального *онтогенезу*). Позитивна А. — у прискоренні росту частин тіла (так рос-

Алометрія у людини

туть кінцівки назем. хребетних). Будь-які співвідношення анатом. змінних можуть виражатися лінійним ($y = Akx$, A — постійна, k — коефіцієнт А.), статичним ($y = kx^a$) або логарифмічним ($\lg y = a \lg x + \lg k$) рівняннями. При цьому коефіцієнт А. ніколи не набуває цілих значень, є мінливим на рівні окр. особин і стадій онтогенезу, специфіч. для популяцій, видів, родів, родин тощо. Це саме стосується й пропорцій тіла. Один із найвідом. спеціалістів з алометр. росту І. Шмальгаузен встановив закон зворотного співвідношення між ростом і диференціацією.

Лит.: Шмальгаузен И. И. Рост и дифференцировка : в 2 т. Киев, 1984; Gayon, J. History of the Concept of Allometry // American Zoologist. 2000. № 40; Roberts T., Azizi E. Fleximble Mechanisms: The Diverse Roles of Biological Springs in Vertebrate Movement // The Journal of Experimental Biology. 2011. № 214 (3).

С. В. Межжерин

Аломо́ни [від *ало...* та (*горм*)они] — хім. речовини, які виробляють орг-ми; мають спрямовану дію на представників ін. біол. видів. Див. у ст. *Алелопатія*.

Аломо́рф (від *ало...* і грец. μορφή — вигляд, форма) — *морфи* однієї *морфеми*, які ототожнюються за словотвір. значенням і протиставлені за позицією, звук. складом сусід. морфів у словах. Об'єднання А. однієї морфеми визначають критерії семант. тотожності, формал. схожості, дистрибуції, морфол. функції у слові та для *афіксів* — спільність словотвір. типу. Однією з дискусійних проблем сучас. *морфеміки* й *морфології* є визначення статусу А. для суплетивних форм слова. Амер. лінгвісти зазвичай трактують їх як А., європ. — здебільшого як різні морфеми. Різний графіч. вигляд А. зумовлений переважно іст. чергуваннями, реконструкція яких доводить аломорфний статус морфів однієї морфеми. А. протиставлені варіантам морфеми, які є еквівалентами або стиліст. відмінними та перебувають в однакових позиціях. А. є, наприклад, суфікси -ств- і -еств-, які мають однакове значення, але не замінюють один одного — -еств- вживається після морфеми, що закінчується на шиплячий звук (*торгаи-еств-о*), а суфікс -ств- — після морфем із кінцевими звуками [й], [н], [р] (*крамар-ств-о*). Натомість, не є А. постфіксальні

морфеми -ся і -сь (купати-ся/купати-сь), оскільки, маючи однакове значення, вони є взаємозамінними і, таким чином, виступають варіантами однієї морфеми.

Лит.: Скляніченко Г. До питання ізоморфізму та аломорфізму у словотвірних системах англійської та української мов // Наук. записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Сер.: Філол. науки. 2009. Вип. 81 (1); Корнієнко І. Сучасна українська літературна мова : у 2 ч. Миколаїв, 2014.

О. О. Селіванова

Алонж (франц. *allonge*, букв. — надставка, від *allonger* — надставляти, подовжувати) — 1) У *вексельному праві* — аркуш паперу, що додається до *векселя* для додаткових *індосаментів*, якщо вони не вміщуються на його зворот. боці. Порядок оформлення А. на векселі встановлений Положенням про порядок здійснення банками операцій з векселями в нац. валюті на тер. України, затвердженим постановою правління Нац. банку України від 16.12.2002. Згідно з цим нормативно-прав. актом, перший передатний запис на А. робиться впоперек з'єднання векселя і додаткового аркуша, тобто таким чином, щоб він починався на векселі й закінчувався на А. На А. також можна оформляти *аваль*, робити позначку про отримання коштів за векселем (оформляти розписку) чи про повідомлення *індосанта* щодо настання випадку непереборної сили, яка заважала пред'явленню переказного векселя до платежу або здійсненню протесту.

Лит.: Белов В. А. Вексельное право. Москва, 2003; Яроцький В. Л. Цінні папери у механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції). Харків, 2006; Вишне夫斯基 А. А. Современное вексельное право: Женевская (Россия) и английская системы. Москва, 2007; Емельянов А. С. Правове регулювання обігу векселів у сфері господарювання. Донецьк, 2011.

А. Ю. Бабаскін

2) У *хімії* — пряма або зігнута скляна трубка, якою рідина з холодильної частини пристроїв, де відбувається *дистиляція*, стікає в приймач.

Лит.: Кабачний В. І., Грицан Л. Д., Томаровська Т. О. та ін. Фізична та колоїдна хімія. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків, 2015.

3) У *техніці* — прилад для уловлювання несконденсованої пари цинку в процесі його добування.

Лит.: Червоний І. Ф., Бредихін В. М., Грицай В. П. та ін. Кольорова металургія України : в 3 т. Запоріжжя, 2014–2015.

4) У спорті — гранична відстань, з якої боксер може ударити супротивника.

Лит.: Атлетическая библиотека Спалдинг. Нью-Йорк. Бокс. Правила Бокса / Пер. с англ. И. Игоревны, А. Хамичевич. Днепр, 2017.

5) Перука з довгими хвилястими пасмами. Мода на носіння А. виникла при дворі Людовика XIV у 1660-х й поширилася на всю Європу. Спочатку А., імітуючи лев'ячу гриву, мав біляво-рудуватий колір. Згодом популярними стали білосніжні А. На поч. 18 ст. А. став коротшим і компактнішим. Його вкорочений варіант наз. «бінет». У наш час А. носять судді та парламентарії у Великій Британії та Австралії.

Лит.: Ильина Т. В. История парикмахерского искусства. Москва, 2009; Сыромятникова И. С. История причёски. Москва, 2009; Власов Р. И. Парикмахерское искусство. Москва, 2013.

Алонжé (франц. *allongé* — витягнутий, розтягнутий, подовжений) — 1) Поза класич. танцю: піднята назад нога випрямлена в коліні (інша назва — *арабеск*), відповід. рука піднята вперед, друга відведена вбік. На відміну від заокругл. позицій (аронді), лікті рук випрямлені й розслаблені, кисті повернуті долонями донизу, що надає позі характеру польоту.

2) Прийом класич. танцю, заснований на випрямленні заокругл. позицій рук.

Лит.: Коротков А. Є., Тараканова А. П. Все про танець. Кіровоград, 2005; Захарчук Н. В. Словник хореографічних термінів. Луцьк, 2013.

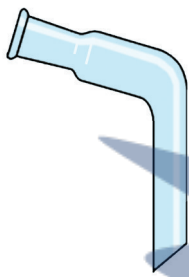
І. В. Спінул

Алонім (від *ало...* і *ѡнѡа, ѡвоѡа* — ім'я, назва) — різновид власної назви певного об'єкта. Терміном «А.» об'єднуються варіанти власних назв, тобто фонет., морфол., словотв. видозміни імені зі збереженням його кореневої єдності (напр.: Тихін — Тихон, Черемош — Черемша, Лев — Левко), а також ономастичні синоніми або паралельні імена, тобто різнокореневі назви об'єкта (напр.: Шевченко — Тарас — Тарас Григорович; Катеринослав — Дніпропетровськ — Дніпро; Волосожар — Стожари — Квочка — Баби — Плеяди). А. завжди так чи інакше розмежовані (хронологічно, територіально, функціонально, експресивно тощо). Кожна власна назва реалізується в актах мовлення як сукупність А. У літературознавстві й мистецтвознавстві терміном А. позначають ім'я іншої реальної особи, використовуване автором як *псевдонім* із метою подолання цензурних обмежень або як засіб містифікації.

Лит.: Бабенко К. С. Алонімія як феномен авторства: теоретичні аспекти дослідження // Мистецтвознавчі записки. 2016. Вип. 29.

Ю. О. Карпенко

Алонсо, Алісія [ісп. *Alonso, Alicia*; уроджена де ла Карidad деї Кобре Мартінес дель Ойо, Алісія Ернестина (ісп. *de la Caridad dei Cobre Martinez del Noyo, Alicia Ernestina*); 21.12.1920, за ін. даними — 1921, м. Гавана, Куба — 17.10.2019, м. Гавана, Куба] — балерина, хореограф, педагог. Навчалася в балет. школі Т-ва муз. мист-ва, яку очолював М. Яворський (народився 1891 у м. Одесі, тепер Україна), а згодом у приват. балет. школі (обидва навч. заклади — у м. Гавані). Дебютувала 1932 у балеті «Спляча красуня» на музику П. Чайковського, танцювала на Кубі під іменем Алісія Мартінес. У 1937–1938 навчалася у Школі амер. балету (м. Нью-Йорк, США). 1938 дебютувала на Бродвеї у мюзиклі «Велика леді», з 1939 танцювала у трупі «Бале Караван» Дж. Балланчина. 1941–1960 (з перервами) танцювала в Амер. театрі балету, де виступала в провідних партіях у балетах «Тема з варіаціями» Дж. Балланчина (1947), «Легенда Фолл-Рівер» А. Де Міллє (1948). Найбільший успіх А. — партія Жизелі (1943) у балеті на музику А. Адана. 1942 А. вразила тяжкою хворобою очей. Вона перенесла кілька операцій, майже втратила зір, але продовжувала виступати на сцені. 1948 повернулася на Кубу, заснувала там власну компанію «Балет Алісії Алонсо», де виступала як прима-балерина (з 1955 — Балет Куби, з 1959 — Нац. балет Куби). 1950 заснувала школу балету (з 1962 — Нац. школа кубин. балету); зі школи вийшла генерація виконавців (Л. Араужа, Ж. Мендес, М. Плата

Алонж у хімії

Алонже

Онлайн-версія

та ін.). Виступала на сцені до 1995. Працювала директором Нац. балету Куби. Гастролювала у понад 50 країн світу (Аргентина, Бразилія, Велика Британія, Італія, Франція, колишній СРСР тощо). Здійснила низку постановок як хореограф, зокрема відновлення класич. балетів («Лебедине озеро» і «Спляча красуня» П. Чайковського, «Жизель» А. Адана) та створення нових оригін. постановок («Генезис» Ноно та ін.). З 2002 А. — посол доброї волі ЮНЕСКО. Мистецтвознавці вважають А. найкращою виконавицею усіх часів партії Жизелі в балеті А. Адана. Одна з найсильніших ролей А. — Кармен у балеті на музику Ж. Бізе і Р. Щедрина. Її танець вирізнявся чутливістю, елегантністю, граціозністю, гармонією рухів. А. — Герой праці Республіки Куба (1998), офіцер ордена Почес. легіону (2003), почес. доктор багатьох ун-тів. Нагороджена кубин. орденом Хосе Марті (2000), мексикан. орденом Ацтек. орла (1982), іспан. орденом Ізабелли Католицької (1995), франц. орденом Мистецтв і літератури (1998), медаллю ЮНЕСКО на честь П. Пікассо (1999) та ін. З 2015 Великий театр м. Гавани за рішенням Держ. ради Куби носить ім'я А. У вересні 2018 ЮНЕСКО відкрила в Іспанії на базі Мадрид. ун-ту короля Хуана Карлоса Ібероамериканську кафедру танцю імені А. Під егідою ун-ту також діє Інститут танцю імені А.

Алонсо Алісія

Лит.: Радаэлі А. М. Алисия Алонсо: миф и действительность // Куба. 1985. № 3; Simón P., Rey Alfonso F. Alicia Alonso, órbita de una leyenda. Madrid, 1996; Alicia Alonso. Une volonté aveugle // Verrielle Ph. Légendes de la danse. Paris, 2002; Сакамото де Мясников Ф. М. Т. «Кубинское чудо»: к 70-летию создания «Балета Алисии Алонсо» // Вестник Акад. Рус. балета им. А. Я. Вагановой. 2018. № 2; Фавилли Э., Кавальо Ф. Алисия Алонсо. Балерина // Сказки на ночь для юных бунтарок. 100 вдохновляющих историй о невероятных женщинах. Москва, 2018.

С. В. Глухова

Алонсо, Дора [ісп. Alonso, Dora; справж. прізвище та ім'я — де ла Карідад Алонсо Перес, Дораліна (ісп. de la Caridad Alonso Pérez, Doralina); 22.12.1910, с. Рекрео, тепер м. Максимо Гомес, пров. Матансас, Куба — 21.03.2001, м. Гавана, Куба] — журналістка, письменниця. Писала ісп. мовою. Походила з родини заможного фермера-скотаря. 1919 перемогла у провінц. літ. конкурсі. Навчалася у Вищій школі м. Карденаса на Кубі. Працювала сценаристом на радіо і телебаченні. Учасниця революц. руху проти диктатури Мачадо (1933) та реакц. режиму Батісти (1959). У 1930-х активно виступала у пресі зі статтями, нарисами та оповіданнями, спрямованими проти рас. дискримінації та соц. нерівності, написала перші радіоп'єси. 1933 працювала кореспондентом газ. «Пренса лібре» («Prensa Libre», «Вільна преса») у м. Карденасі. 1934 приєдналася до орг-ції «Куба молода». 1936 одне з її перших оповідань на соц. тематику «Покірність» («Humildad») перемогло в конкурсі літ. журн. «Богемія» («Bohemia»). У 1942 писала для журн. «Люкс» («Lux»), де опублікувала свої перші інтерв'ю із послом Китаю на Кубі Ті Цун Лі та чилійським поетом П. Нерудом. 1944 перший роман «У провінції» («Tierra adentro», 1944), написаний у традиціях *костумбризму*, відзначений Нац. премією М-ва освіти. 1962 була кореспондентом журн. «Богемія» («Bohemia»). Автор романів, оповідань, віршів, дит. і драм. творів. Го-

Алонсо Дора

стре соц. спрямування мали п'єси А., зокрема «Час бути сліпими» («La hora de estar ciegos», 1947). У 1950-х написала сценарії для кубин. ляльк. телешоу «Пелусін дель Монте» («Pelusín del Monte»). Здобула популярність після опубл. роману «Беззахисна земля» («Tierra inerm», 1961), де відтворила важке життя кубин. селянства до революції. Одна з найвідоміших книжок «Рік 1961» («El año 61») написана після подій на Плайя Хірон, де А. перебувала як воен. кореспондент під час операції в затоці Кочинос. За творами А. «Вогненна земля» («Tierra Brava») і «Сонце батей» («Sol de batey») за сприяння Кубин. ін-ту радіо і телебачення створено фільми. А. відома насамперед як дит. письменниця, її твори перекладено багатьма мовами. Автор книг для дітей: «У пошуках чорної чайки» («Donde anidan las gaviotas», 1966), «Опудало і птахи» («Espantajo y los pájaros», 1966), «Пригоди Гія» («Aventuras de Guille», 1969), зб. оповідань «Понолані» («Ponolani», 1966), «Одинадцять коней» («Once caballos», 1970), «Оповідання» («Cuentos», 1976). Укр. мовою твори А. переклали Л. Олевський, Н. Головка, О. Мокровольський, І. Нечаєва. У 1961 отримала найвищу нагороду на літ. конкурсі «Каза де лас Америкас» за роман «Беззахисна земля» («Tierra Inerm», 1961), а 1980 — за дитячу книгу «Долина пістрявої пташки» («El valle de la Pájara Pinta», 1979). У 1971 здобула першу премію Першого дит. театр. фестивалю в м. Вальєнарі (Чилі) за п'єсу для дітей «Як дзига навчилася танцювати» («Cómo el trompo aprendió a bailar»); 1981 отримала нац. відзнаку М-ва культури Куби; 1988 — Нац. премію в галузі л-ри; 1997 — Міжнар. премію ЮНЕСКО ім. Х. Марті. 1988 нагороджена орденом Ф. Варелі першого ступеня.

Тв.: Tierra inerm. La Habana, 1961; Aventuras de Guille en busca de la gaviota negra. La Habana, 1966; Once caballos. La Habana, 1970; Cuentos. La Habana, 1976. (у спіавт.); Gente de mar. La Habana, 1977; La flauta de chocolate. La Habana, 1980; Letras. La Habana, 1980; El año 61. La Habana, 1981; El grillo caminante. La Habana, 1981. (у спіавт.); El valle de la Pájara Pinta. La Habana, 1984; Teatro para niños. La Habana, 1992; Рос. перекл. — В поисках черной чайки. Москва, 1968; Голубой кучер. Гавана, 1986; Прогулки в волшебной долине // Карем М., Алонсо Д., Вернстрем С. Прогулки в волшебной долине. Москва, 1991; Укр. перекл. — Старий Чано // Всесвіт. 1961. № 4; Беззахисна земля. Київ, 1964; У пошуках чорної чайки. Київ, 1976; Хитра черепаха // Казки письменників світу / Уклад. Е. В. Альперт. Харків, 2006.

Лит.: Кутейщикова В., Тертерян И., Земсков В. Художественное своеобразие литератур Латинской Америки / Отв. ред. И. Тертерян. Москва, 1976; Латинская Америка. Энциклопедический справочник : в 2 т. / Гл. ред. В. Вольский. Москва, 1979–1982; Кутейщикова В., Осповат Л. Новый Латино-Американский роман: 50-е–70-е годы. Москва, 1983; Мамонов С. Испаноязычная литература стран Латинской Америки XX века. Москва, 1983; Латиноамериканская литература XX–XXI столетий: жанры, авторы, стили. Глухів, 2008; Latin American Women Writers / Ed. by M. C. André, E. P. Bueno. Hoboken, 2014.

М. І. Жердинівська, І. О. Оржицький

Алопатія (від ало... та грец. πάθος — біль, страждання) — лікування із застосуванням препаратів, які зумовлюють в орг-мі ефекти, протилежні до ознак хвороби; у класич. традиц. медицині її використовують на противагу *гомеопатії*. Термін запропонував засновник гомеопатії

К. Ганеманн. У традиц. класич. медицині, яка має доказову базу ефективності медикаментоз. препаратів, термін «А.» використовують зрідка, оскільки більшість сучас. фармакол. засобів спрямовані на патогенез (розвиток) симптомів. Прихильники альтернатив. медицини відносять до А. всі методи та засоби класич. медицини, фармакології та фізіотерапії, вважають її недостатньою для повної ліквідації хвороби. На відміну від гомеопатії, А. потребує точного конкрет. діагнозу та швидко усуває симптоми й полегшує стан пацієнта, однак часто не враховує причини хвороби й спричиняє сторонні ефекти медикаментоз. терапії.

Лит.: Мифтахутдинов С. Г. Гомеопатия и аллопатия: от противопоставления к интеграции // Поликлиника. 2006. № 4; Das S. Debating Scientific Medicine: Homeopathy and Allopathy in Late Nineteenth-Century Medical Print in Bengal // Medical History. 2012. № 56 (4); Чекман І. С., Мошчич О. П., Антонченко В. Я. та ін. Гомеопатія і наномедицина: спільне та особливості // Фармакологія та лікарська токсикологія. 2013. № 2; Machado M. Homeopathy and Allopathy in Dispute at the Beginning of the Twentieth Century // História, Ciências, Saúde-Manguinhos. 2015. № 22 (2); Maghu S., Desai V., Sharma R. Comparison of Efficacy of Alternative Medicine with Allopathy in Treatment of Oral Fungal Infection // Journal of Traditional and Complementary Medicine. 2015. № 6 (1).

О. М. Радченко

Алопатрія (від *алло...* і грец. *патріс* — батьківщина) — тип геогр. розміщення груп популяцій виду чи надвиду, за якого *ареал* поділяється на кілька фрагментів, що розділені просторовими перешкодами. Між ізольованими частинами ареалу, як правило, різко обмежений міграційний потік, що у крайньому разі призводить фактично до репродуктивної ізоляції. Крім А., ще бувають випадки парapatричного та симпатричного геогр. розміщення сусід. груп популяцій (див. *Парapatрія* і *Симпатрія*). А. часто називають геогр., або алопатр. видоутворення. Це процес накопичення генет. відмінностей між геогр. ізольованими простором або певними перешкодами (річки, моря, гори тощо) популяціями вихідного виду протягом іст. значущого періоду часу. На першому етапі утворюються *вікарні види*. Зазвичай вони мають період ізоляції, що налічує лише сотні тисяч років, є криптичними (прихованими), адже зовні майже не відрізняються і досить легко гібридизують між собою у формі *інтрогресії генів*. Другий етап — це утворення власне видів, вік ізоляції яких вже налічує кілька мільйонів років. За цей період накопичується чимало генет. відмінностей, що забезпечує надійну репродуктивну ізоляцію й розходження зовнішніх ознак. Саме тоді між видами виникає бар'єр несхрещуваності навіть в умовах спільного проживання. Класич. прикладом алопатр. видоутворення є виникнення острівних видів, традиційним прикладом є галапагоські, або дарвінові, *в'юрки*. Ця ендем. група птахів родини вівсанкових (Emberizidae) насяляє Галапагоські о-ви та о. Коко.

Лит.: Тимофеев-Ресовский Н. В., Яблоков А. В., Воронцов Н. Н. Краткий очерк теории эволюции. Второе издание. Москва, 1977; Добжанский Ф. Г. Генетика и происхождение видов. Москва; Ижевск, 2010; Огінова І. О., Пахомов О. Є. Теорія еволюції (системний розвиток життя на Землі). Дніпро, 2012; Белецкая Е. Я. Генетика и эволюция. 2-е изд., стер. Москва, 2014.

С. В. Межжерін

Алопeція (від грец. *ἀλωπεκία* — випадіння волосся, з *ἀλώπηξ* — лис; хвороба нагадує линняння лиса) — патологічне випадіння волосся. Волосся проходить стадії: анагену (активного росту), катагену (перехід від активного росту до спокою), фелогену (спокою), та екзогену (стадію випадіння). У разі А. тривалість анагену зменшується, а інтервал в екзогені збільшується. Виявлено асоціацію А. з геном HLAQB1-03, збільшення цитокінів свідчить про автоімунні процеси під час А. Клінічно А. проявляється випадінням волосся. Залежно від цього розрізняють: осередкову, субтотальну, тотальну, універсальну і крайову А. Осередки А. добре помітні: по краях росте коротке, обламне волосся. Диференціальний діагноз здійснюють із трихомікозами, сифілісом, червоним вовчаком.

Лит.: Вульф К., Голдсмит Л., Кац С. і др. Дерматология Физпатрика в клинической практике: в 3 т. / Пер. с англ.; общ ред. акад. А. Кубановой. Москва, 2012. Т. 1; Синклер Р., Джолиф В. Заболевания волос и кожи головы / Пер. с англ.; под ред. В. Адашкевича. Москва, 2014.

А. М. Дацук

Алопластика (від *ало...* та *пластика*) — метод пластичної хірургії, що полягає в заміщенні дефектів *тканин* та *органів* різними синтетичними матеріалами, які не мають шкідливого впливу на навколишні тканини і здатні вживлятися в них.

Лит.: Фісталь Е. Я., Мішалов В. Г., Самойленко Г. Є. та ін. Пластична хірургія. Київ, 2010; Косован В. М. Алопластика дефекту черевної стінки у пацієнтів із паракостомічною грижею при проведенні реконструктивно-відновних втручань після операції Гартмана // Шпитальна хірургія. 2012. № 4; Фелештинський Я. П., Ватаманюк В. Ф., Йосипенко М. О. та ін. Експериментально-клінічне обґрунтування інтраабдомінальної алогерніопластики післяопераційних вентральних гриз гігантських розмірів // Архів клінічної медицини. 2014. № 2 (20). Ч. 2.

Алополіплоїдія (від *ало...* та *поліплоїдія*) — кратне збільшення числа хромосомних наборів шляхом об'єднання в *зиготі* чужорід. *геномів*, що відбувається внаслідок міжвид. або міжрод. гібридизації; один із двох різновидів поліплоїдії. Є два цитологічні механізми виникнення алополіплоїдних орг-мів. Перший — амфіплоїдія, спонтанне або індуковане подвійне збільшення геномів гібрид. зиготи, що має по два геноми батьків. видів (AABB — *амфідиплоїд*, AABBCS — *амфітриплоїд*, AABBCDD — *амфітетраплоїд*). Амфіплоїди мають норм. перебіг *мейозу*, здатні формувати біваленти і продукують *гамети* з редукованим числом хромосом. До амфіплоїдів належать майже всі сорти культ. рослин. Зокрема, Г. Карпеченко (Росія) вперше отримав тетраплоїдний гібрид редьки та капусти «рафанобрасика», а В. Рибін (Росія) здійснив «ресинтез» сливи при гібридизації терну та аличі. У риб відомі численні випадки амфідиплоїдії. Короп (Cyprinus carpio), карасі (Carassius), усі види лососевих (Salmonidae), осетрових (Acipenseridae) і чукучанових (Catostomidae) є амфідиплоїдами або амфітетраплоїдами. Другий механізм — це заміщення у гібридів під час *гаметогенезу* мейозу мітотичними поділами і перехід до партеногенет. способу розмноження. Механізм утворення такої поліплоїдної лінії передбачає, що спочатку диплоїдну гібридну яйцеклітину запліднює гаплоїдний сперматозоїд батьків. чи близькоспо-

ридн. виду, внаслідок чого утворюється триплоїдна особина. Вона вже продукує триплоїдні гамети, що можуть бути або заплідненими з утворенням особин вищого ступеня плоідності, або без запліднення розвинути в норм. дорослу особину шляхом *партеногенезу*. При цьому в популяції виникає низка різноплоїдних форм: алодіплоїди (AB), алотриплоїди (AAB, ABB, ABC), алотетраплоїди (AAAB, ABVB, ABBC, ABCC тощо). Ситуація відома у деяких риб (карася сріблястого *Carassius auratus*, щипівки *Cobitis*), хвостатих амфібій (комплекс *Ambistoma tigrinum*) і рептилій (скельні ящірки *Darevskia*). Таким способом у дощових черв'як може досягатися восьмираз. і навіть більший рівень плоідності. А. відіграє важливу еволюц. роль, сприяє утворенню *таксонів* високого рівня (родів, родин). Ймовірно, А. як фактор збільшення розмірів генома, сприяла виходу тварин на суходіл.

Лит.: Боркин Л. Я., Даревский И. С. Сетчатое (гибридогенное) видообразование у позвоночных // Журн. общ. биологии. 1980. Т. 41. № 4; Васильев В. П. Эволюционная кариология рыб. Москва, 1985; Стрельчук С. І., Демидов С. В., Бердишев Г. Д., Голда Д. М. Генетика з основами селекції. Київ, 2000; Van de Peer Y., Mizrahi E., Marchal K. The Evolutionary Significance of Polyploidy // Nature Reviews Genetics. 2017. Vol. 18.

С. В. Межжерін, В. А. Кунах

Алотрансплантат (від *ало...* та лат. *transplantatus* — пересаджений) — клітини, тканини або органи, які пересаджують *реципієнтові* від генетично неїдентичного *донора* того самого виду. А. ще називають алогенним трансплантатом, або гомографтом. Більшість тканин і органів, які пересаджують людині, — це А. Алотрансплантацію слід відрізняти від аутоотрансплантації (з однієї частини тіла до ін. однієї особи), сингенетичної трансплантації (трансплантати, пересажені між двома генетично ідентичними особами одного й того самого виду) та ксенотрансплантації (від ін. видів). А. є гомостатичними, коли вони біологічно інертні, напр., кістка чи хрящ. Імунна відповідь на А. або ксенотрансплантат — це відторгнення. Алогенна трансплантація кісткового мозку може призвести до імунної атаки, яку ще називають хворобою «трансплантат проти господаря». Різноманітні органи та тканини можуть бути використані для А., зокрема, для реконструкції передньої хрестоподібної зв'язки, лікування колінного та гомілковостопного суглобів, заміни меніска, відновлення плечового суглоба, спондилосинтезу, урологічних процедур; для пересаджування шкіри, рогівки, серцевих клапанів, легень, кишечника, печінки, нирок, підшлункової залози, кісткового мозку, кісткового А.

Лит.: Longmire W. P. The Homologous Transplantation of Tissues: Clinical Aspects // J. National Cancer Institute. 1953. Vol. 14. Is. 3; Miller-Keane M. Encyclopedia and Dictionary of Medicine, Nursing, and Allied Health. 7th ed. Philadelphia, 2005; Аветіков Д. С., Соколов В. М., Яценко І. В. Досвід застосування алотрансплантатів в естетичній і реконструктивній ринопластиці // Експериментальна і клінічна медицина. 2013. № 4; Мандель Б. Р. Основы генетики. Москва, 2015.

В. О. Прасол

Алотропія (від *ало...* і грец. *τρόπή* — поворот, зміна, напрям) — здатність хім. елементів існувати у вигляді двох і більше простих речовин. Такі прості речовини наз. алотроп. формами або алотроп. модифікаціями. Унаслідок цього заг. кількість простих речовин значно більша за кількість хім. елементів. Алотропія може бути зумовлена різними чинниками. Напр., утворенням молекул із різною кількістю атомів: *кисень* O_2 і *озон* O_3 , білий *фосфор* P_4 і червоний фосфор P_n . Можливе також утворення кристалів різної будови: графіт і алмаз (алотропні видозміни Карбону), ромбічна *сірка* і моноклінна *сірка*, *олово сіре* й біле тощо). Алотропія — окремий випадок *поліморфізму*. Алотропні форми відрізняються фіз. властивостями та хім. активністю. За певних умов одна алотропна модифікація може переходити в іншу.

Лит.: Эддисон У. Аллотропия химических элементов. Москва, 1966; Вакулюк П. В., Забава Л. К., Бабич Н. М. та ін. Загальна хімія. Київ, 2015.

Л. В. Кобріна

Алоф́он (від *ало...* і грец. *φωνή* — голос, звук) — позиційно зумовлений звук мовленнєвого потоку, в якому реалізується *фонема*; конкретний вияв фонемі через звук. Для однієї фонемі існує кілька А., що відрізняються один від одного, оскільки утворені за різних фонет. умов. Сукупність усіх А. однієї фонемі наз. *дистрибуцією* фонемі. Два різних А. однієї фонемі не можуть існувати в одній позиції одночасно. Серед А. розрізняють варіанти й варіації фонем. Причини появи А.: накладання особливостей *артикуляції* сусід. звуків (напр., *назалізація*, *лабіалізація*); позиція звуку в слові відповідно до *наголо-су*: чим далі від наголошеного, тим менш виразність; фонет. позиція в абсолют. початку чи кінці слова. Ці причини зумовлюють осн. класифікацію А. на *комбінаторні* (реалізація фонем через призму фонет. оточення) та позиційні (реалізація фонем, що пов'язана з фонет. позицією). За ін. диференц. ознаками виділяють обов'язкові, факультативні, індивідуальні. А. Обов'язковий А. — реалізація фонемі відповідно до мовних норм. Факультат. А. — вияв фонемі крізь призму мовної традиції самого мовця чи окр. колективу. Виникають за наявності різних стилів мови, впливу діалект, середовища тощо. Напр., А. [e^u] в кін. слова [але^u], якого зазвичай не помічають. Відхиленням від норми цей тип А. не вважають. Індивід. А. — реалізація фонемі через артикул. відхилення у творенні звуків мовцем. Існує також поняття осн. А., властивості якого мінімально залежать від фонет. позиції чи оточення. Для голос. звуків — це ізолювана вимова; для твердих приголосних — вимова перед наголошеним [а]; для м'яких приголосних — вимова перед наголошеним [і]. Через брак експеримент. фонет. даних та окр. досліджень теорет. засад особливості А. укр. фонем досліджено недостатньо.

Лит.: Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія. Київ, 1981; Ли У. Методы автоматического распознавания речи : в 2 кн. / Пер. с англ. Москва, 1983. Кн. 1; Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса, 1996; Прокопова Л. І. Алофон. Українська мова. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2004; Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. Oxford, 2008; Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз. Івано-Франківськ, 2015; Bernd P.-M., Steriopolu E., Zygis M. Ukrainian.

Illustrations of the IPA. // Journal of the International Phonetic Association. 2017. Vol. 47. Is. 3.

М. О. Вакуленко

Алохтони (від *ало...* та грец. *χθών* — ґрунт, земля, край) — у біології — організми, що історично походять з іншої місцевості. Зазвичай поняття застосовується щодо видів біол. організмів, однак може вживатися і щодо *таксонів* вищого рангу (родів, родин), які розширили свій *ареал* шляхом проникнення в іншу місцевість. Типо-

Алохтони. Ондатра (*Ondatra zibethicus*) — північноамериканський вид, інтродукований на територію Європи

вими А. вважають перелітних птахів (мухоловки, ластівки, пліски, серпокрильці, лелеки), які гніздяться в помірних зонах Євразії та Пн. Америки, але мають безпосередні іст. і генет. зв'язки з тропіч. регіонами — центрами різноманіття споріднених видів та їх походження. А. є *тигр* і *леопард* у фауні Далекого Сходу, *макака-магот* — єдиний вид мавп європ. фауни, що утворив колонію в Гібралтарі. Алохтонні види, які розширили свій ареал спонтанно або за допомогою людини, називають адвентивними (чужорідними, неаборигенними).

Лит.: Lexikon der Geowissenschaften : in 6 bd. Heidelberg: Berlin, 2000. Bd. 1; Eby G. N. Principles of Environmental Geochemistry. Pacific Grove, 2004; DiPietro J. A. Landscape Evolution in the United States: An Introduction to the Geography, Geology, and Natural History. Newnes, 2013.

С. В. Межжерін

Алохтонні відклади (від *ало...* та грец. *χθών* — ґрунт, земля, край) — відклади, що утворилися з органічних решток або мінеральних частинок, принесених у басейн *седиментації* з ін. місць. Вони перебувають у вигляді незначних за кількістю включень, домішок у материнській *породи гірської* та генетично з нею не пов'язані. Транспортом агентом постачання А. в. є підводні течії, сильний *вітер* та ін. чинники. Інколи можуть становити практич. інтерес як *корисні копалини*.

Лит.: Горная энциклопедия : в 5 т. / Гл. ред. Е. А. Козловский; ред. кол.: М. И. Агошков, Н. К. Байбаков, А. С. Болдырев и др. Москва, 1984. Т. 1; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Геологический словарь : в 3 т. 3-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург, 2017. Т. 1.

«Алпамиш» — нар. героїчний епос (дестан) про богатиря Алпамиша, відомий у нац. версіях тюркськомов. народів. Найдовершенішою вважають версію, яку виконав нар. поет (бахши) Фазил Юлдаш-огли (1872–1955). «А.» здобув визнання як нац. епос узбец. народу. Цей сюжет засвідчено в постанові уряду Республіки Узбекистан «Про святкування 1000-річчя створення епосу «Алпамиш». На думку більшості дослідників, первіс. варіант епосу склався в 10–11 ст. в

умовах розкладу родового ладу й зародження раннього феодалізму. Текст виник в осерді скотар. племені конграт (стало основою узбец. етносу), в пониззі Сирдар'ї, Приараллі. Це плем'я, опинившись у центрі процесу консолідації тюрк. протоетносів, передало дестан ін. тюрк. кочовим племенам, які опрацювали його відповідно до своїх духовних запитів та іст. умов формування народностей. У казах. та каракалпак. варіантах «А.» гол. герой називається узбеком, а його кохана Барчин — узбечкою. Узбец. версія дестану, пройшовши стадію оновлення, на кін. 15 — поч. 16 ст. набрала форми довершеного героїч. епосу, у якому відображений складний процес формування узбец. народу: від кочового скотар. племені до першого зародку феод. д-ви. Алпамиш прагне консолідувати узбец. етнос, утверджує владу над роз'єднаним на той час племенем конграт. Іст.-геогр. локалізація сюжету — довкола теренів м. Байсуна, де кочували 16 колін племені конграт, яких до об'єднання спонукала війна з чужинцями. Хоча героїчна тема «А.» розгортається на реалістич. тлі нар. життя, оповідь залишається радше родинно-родовою. Істор. та держ. теми в епосі ще відсутні. «А.» — багатоплановий та багатостильовий твір, задуманий згідно з епічною традицією для пісен. виконання в муз. супроводі. У тексті віршовані частини чергуються з ритмованою прозою (садж), що також є традиц. особливістю тюркськомов. епосів.

Дж.: Алпамиш. Ташкент, 1999.

Лит.: Об эпосе «Алпамыш» / Отв. ред. В. И. Чичеров, Х. Т. Зарифов. Ташкент, 1959; Халимоненко Г. История турецкой литературы. Київ, 2009; Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. Санкт-Петербург, 2018.

Г. І. Халимоненко

Алпатьяєв, Стефан Михайлович (15.08.1904, х. Мишкін, тепер Новочеркас. р-ну Ростов. обл., РФ — 26.07.1985, м. Київ, тепер Україна) — учений-меліоратор, фахівець у галузі поливного землеробства, організатор меліоратив. науки, доктор с.-г. наук (з 1966), професор (з 1968). Народився в сім'ї вчителя. 1928 закінчив меліоратив. ф-т Донського ін-ту с. г. і меліорації (м. Новочеркаськ; тепер Донський держ. аграр. ун-т). Працював гол. спеціалістом, згодом — директором Сальської дослідно-меліоратив. орг-ції (1928–1932) у Ростов. обл., заст. директора Пн.-Кавказького НДІ гідротехніки та меліорації (1932–1934). У 1934–1941 — зав. відділу й заст. директора Українського НДІ гідротехніки й меліорації (м. Одеса). Під час Другої світової війни працював інженером і виконробом на спорудженні оборон. укріплень на Кубані, начальником і гол. інженером Ставропольського облводгоспу. Відновив діяльність у м. Києві в Укр. НДІ гідротехніки й меліорації (тепер Ін-т водних проблем і меліорації Національної академії аграрних наук України), з 1944 — його директор. На цій посаді працював упродовж 30 р. із перервою на час перебування в докторантурі (1956–1958). За сумісництвом обіймав посаду доцента й займався викладацькою діяльністю в освіт. установах міст Новочеркаська, Одеси, Києва (1931–1946). З 1974 був наук. консультантом Укр. держ. ін-ту «Укрдпводгосп» [тепер Публічне акціонерне т-во «Український головний проектно-вишукувальний і науково-дослідний інститут з меліоративного та водогосподарського бу-

Герой **Алпамиш**, ілюстрація Кайдалова В. Е., 1958

дівництва (ПАТ «Укрводпроект»)]. Брав активну участь у роботі Відділення гідротехніки й меліорації Всесоюз. академії с.-г. наук імені В. І. Леніна. Був членом Науково-тех. ради Мінводгоспу СРСР та Мінводгоспу УРСР, експертом Держплану СРСР під час розгляду проектів вел. водогосподар. об'єктів, відповідальним редактором респ. міжвідомч. науково-тех. збірника «Меліорація і водне господарство», збірників наук. праць, членом редколегії багатьох журналів. Дослід. діяльність розпочав у роки навчання. Перші публікації стосуються аналізу стану зрошення та характеристик іригац. систем Пн. Кавказу, питань орг-ції дослід. справи в іригації. Тематика досліджень довоєн. періоду охоплює питання розвитку ґрунтових процесів при зрошенні, можливості рисосіяння на Пн. Кавказі та в Дагестані. Провідна тема — водоспоживання та режими зрошення с.-г. культур, методи розрахунку строків і норм поливу, обґрунтування водозабезпеченості зрошувальних систем. Результати досліджень поклав у основу розробленого біокліматич. методу розрахунку сумар. випаровування зрошуваного поля (у співавторстві з братом, доктором геогр. наук, професором А. Алпатьєвим). Цей метод використовують для обґрунтування водозабезпеченості в проектах зрошувальних систем. Біокліматич. метод був рекомендований для застосування всім проект. орг-ціям зони зрошення Європ. частини СРСР. Його використовували при проектуванні зрошення земель площею понад 10 млн га в Україні, РФ, республіках Закавказзя, а також у Болгарії, Угорщині, Чехословаччині. Вчений обґрунтував також необхідність широкого зрошення на Пд. як найважливішого й найдієвішого способу боротьби з посухами. Наук. доробок А. — 160 наукових, науково-виробн. і науково-дослід. праць. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1948, 1971) та «Знак пошани» (1955, 1958), Почес. грамотою Президії ВР УРСР (1964), медалями «За доблесну працю під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (1945), «За трудову доблесть» (1966) та ін.

Пр.: Досліди з городніми культурами при зрошенні в степовій частині басейну р. Дніпро. Київ; Полтава, 1936; Зрошування овочевих культур. Київ, 1940; Побудова й ремонт зрошуваної системи. Київ, 1947; Орошение сельскохозяйственных культур. Киев; Харьков, 1950; Формирование поливного режима сельскохозяйственных культур на основе оперативного учета суммарного испарения. Киев, 1966.

Лит.: Коваленко П. І. Видатний вчений-меліоратор (До 90-річчя з дня народження С. М. Алпатьєва) // Вісник аграр. науки, 1994. № 12; Професор Алпатьєв Стефан Михайлович (1904–1985) / Уклад.: В. А. Вергунов, О. В. Бачкала, А. С. Загайчук та ін. Київ, 2005; Бачкала О. В. Наука та організаційна діяльність Стефана Михайловича Алпатьєва // Іст. науки і біографістика. 2007. Вип. 2.

Алсіфєр [від лат. al(uminium) — алюміній, si(licium) — кремній і fer(rum) — залізо], сендаст) — магнітно-м'який сплав (стоп), який містить 9,6% Силіцію (кремнію), 5,4% Алюмінію, решта — Ферум (залізо). Уперше системно добутий 1932 в Японії Х. Масумото (1895–1987) і Т. Ямамото. Назву дали спочатку для означення пресов. маси з цього сплаву, а згодом — самого сплаву (1941, СРСР). На Зх. дістав назву «сендаст» (від яп. міста Сендай, де його було добуто). Застосовують для виготовлення магнітопрово-

дів, корпусів приладів і апаратури. Деталі з А. виготовляють литтям, обробляють шліфуванням. 1970–1990 А. широко застосовували як матеріал для виготовлення магніт. головок аудіо-магнітофонів (див. Магнітофон) класу Hi-Fi (особливо касетних). Проти традиц. пермалою (прециз. залізо-нікел. сплав із магнітно-м'якими властивостями з умістом нікелю від 22% до 84%) сендастові магнітопроводи таких головок працювали від двох до п'яти разів довше.

Лит.: Пасынков В. В., Сорокин В. С. Материалы электронной техники. 3-е изд. Санкт-Петербург, 2001; Афтанділянц Є. Г., Зазимко О. В., Лопатко К. Г. Материалознавство. Херсон, 2012; Бодрова Л. Г. Технологія конструкційних матеріалів і матеріалознавство. Тернопіль, 2017.

М. Д. Тимочко

Алпатьєв Стефан Михайлович

Алсіфєр. Алсіфєрові кільця

Алтай. Прапор

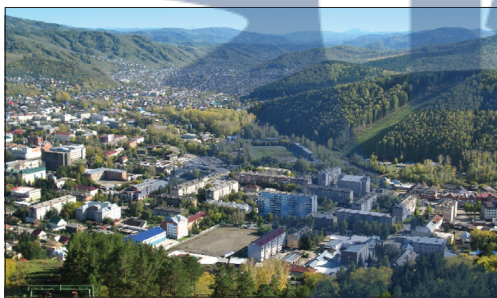
Алтай. Герб

Алтай, Республіка Алтай (рос. Алтай, Республика Алтай) — республіка РФ у складі Сиб. федер. округу. Межує на Сх. з республіками Тува та Хакасія, на Пн. Зх. — з Алтайським краєм, на Пн. Сх. — з Кемеровською обл., на Пд. Зх. — з Казахстаном, на Пд. — з Китаєм і Монголією. Адм. ц. — м. Горно-Алтайськ. Тер. — 92,9 тис. км². В А. 11 муніцип. утворень: Горно-Алтайськ — місто республ. значення та 10 р-нів, на території яких є 246 нас. пунктів.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Найдавніші поселення в долинах гір. А. (стоянка Усть-Каракол в Онгуд. р-ні) датують 2-ю пол. серед. плейстоцену (282–33 тис. р. тому). Згодом А. населяли представники пазирицької культури (8–2 ст. до н. е.), наприкінці 3 ст. до н. е. розпочався гуно-сармат. період історії регіону. Тер. сучас. А. була частиною Жужанського каганату (4–6 ст.), Вел. Тюркського каганату (із 6 ст.), створ. нащадками гунів (предків алтайців — тюркютів), входила до складу Вел. Монг. імперії (з 13 ст.), після розпаду якої на окр. д-ви була частиною монг. д-в Пн. Юаніта Джунганського ханства — д-ви калмиків. Після падіння Джунганської д-ви (1756) Пн. А. приєднано до Рос. імперії. 1922 утворено Ойротську а. о. у складі Алт. краю з адм. центр с. Улала (1928 отримало статус міста, у 1932–1948 назва — Ойрот-Тура). У повоєн. роки Ойротську а. о. перетворено на Горно-Алтайську а. о. (1948), а її столицю та єдине місто перейменовано на Горно-Алтайськ (1948). Після проголошення суверенітету (1990), колиш. Горно-Алтайську а. о. наз. Горно-Алтайської АРСР (з 1990), Горно-Алт. РСР (з 1991) у складі РРФСР, Республікою Гір. А. (з 1992) та Республікою А. (з 1993). З 1997 республіка має конституцію, держ. символи — прапор та герб. Конст. мови — алт. і рос.

ПРИРОДА. З погляду геології гір А. є каледонсько-герцин. складчастою системою, виокремл. у зх. частині Алтай-Саян. виступу. Рельєфу приаманні високі гір. хребти (найвища точка Алтая та Сибіру — г. Білуха, 4506 тис. м), розділені глибокими неширокими річк. долинами та поодинокими розлогими міжгір. улоговинами. Для ґрунт. покриву характерна поясистість висотна: 3 ґрунт. пояси: лісостеп. ґрунти низьких гір (вис. до 600 м), гір. ліс. ґрунти високих, серед. і низьких гір (на вис. 600–2500 м) та гір. тундр., луг., луко-степ. ґрунти високотір'я (на вис. 1600–3500 м). Мінерально-сиров. ресурси А. представлені родовищами металів кольорових та рідкіс., заліза, вугілля, гірничохім. сировини, родовищами руд. і розсип. золота та буд. матеріа-

лів, а також мінер. водами. Клімат континентальний помірний, коротке, однак спекотне літо й довга мороз. зима. Середньоріч. т-ра повітря в долинах 0 – +5 °С (найвища для Сибіру), у горах зниз. до –6 °С. Для А. характерна знач. строка-тість у розподілі опадів — від 120 мм/рік у Чуйському степу до 920 мм/рік на березі Телецького оз. (найбільша кількість припадає на літ. місяці, перев. на липень, найменша — на січень). Найбільші річки — Катунь (довж. 688 км) та Бія (довж. 301 км) зливаються на Пд. Зх. Алтайського краю та утворюють найбільшу в Сибіру р. Об. В А. понад 20 тис. потічків (заг. довж. бл. 60 тис. км) і бл. 7 тис. озер (заг. пл. понад 600 км²), найбільше — Телецьке (пл. бл. 231 км², глиб. до 325 м). Заг. об'єм льодовиків А. — 57 км³. Росл. ресурси — понад 2 тис. видів рослин, з яких 200 видів — ендеміки гір Алтаю. Бл. 100 видів рослин належать до лікарських, їх використовують у фарм. пром-сті (ще більше видів — у нар. медицині). Тип. представниками флори є рододендрон даурський, ялівець, жимолость, горошина, агрус, малина. Ліс. ресурси А. зосереджені на пл. бл. 43 тис. км², за оцінкою — 700 млн м³, зокрема 600 млн м³ хвойних (модрина, кедр, ялиця, ялина, сосна). Тварин. світ представлений ссавцями (80 видів), птахами (300 видів, бл. 250 з них гніздяться), рибами (44 види), плазунами (7 видів), земноводними (2 види) і вел.

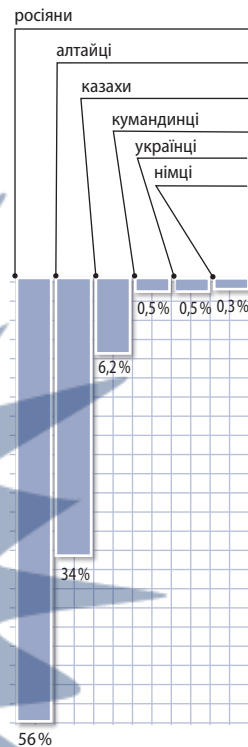

Столиця Алтаю м. Горно-Алтайськ

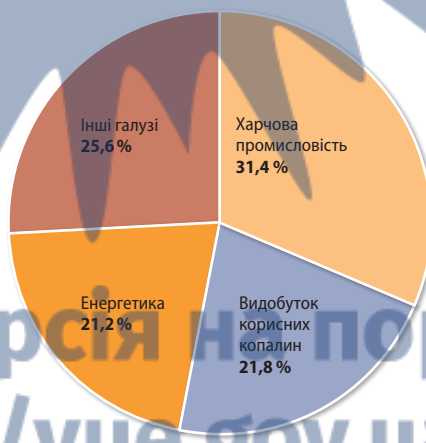
групою безхребетних. А. — один із найкращих мислив. регіонів Зх. Сибіру. Мислив. фауна налічує 33 види ссавців і 34 — птахів. Тільки у високогір'ях трапляються аргалі, бун (сибірський козел), ірбіс (сніговий барс), беркут, улар. На Чулишманському нагір'ї — північний олень, полювання на якого заборонено. Є рідкіс. птахи, зокрема алтайський улар, балабан, беркут, могильник, орлан-білохвіст, журавель степовий, журавель-красавка. У гір. річках А. водяться харіус, таймень, голянь, щипавка звичайна, у Телецькому оз. — сиви. Найбільшого забруднення території А. завдали ядер. вибухи на Семипалат. полігоні (27.08.1949, 24.08.1956). Серед інших джерел забруднення — Байконур (космодром). НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість населення — 218,063 тис. осіб, густина — 2,35 особи/км² (2018, оцінка). Склад населення за етніч. групами (2010, перепис): росіяни — 56,6%, алтайці — 33,9%, казахи — 6,2%, кумандинці та українці — по 0,5%, німці — 0,3%. В А. серед представників нечисл. народів (челканці, кумандинці, тубалари), які володіють рід. мовами, алт. і рос., поширена багатомовність. На тер. Алт. республіки станом на 2019 діє 57 реліг. організацій, зокрема 28 приходів і монастир РПЦ, а також реліг. громади: 13 протестант. громад різн. конфесій,

8 мусульм., 4 будд., 2 старообрядницькі. Поширені різновиди ламаїзму й шаманізм. На поч. 20 ст. на Гір. А. виникла нова реліг. ідеологія «Біла віра» — бурханізм, в основу якої покладено елементи істор. міфів алт. народу. За результатами дослідження Ін-ту алтаїстики ім. С. С. Суразакова (поч. 2000-х), на тер. А. (з охопленням нас. всіх 10 районів та м. Горно-Алтайська) поміж вірян-алтайців частка бурханістів («біловірці») становила 81%, православ. християн — 10,7%, шаманістів — 5,3%, буддистів — 2,2%. Поміж вірян-теленгітів частки зазначених реліг. груп становили, відповідно, 54,3%, 27,8%, 11,1%, 4,2%. За даними Управління Федер. служби держ. статистики в Алт. краї та Республіці А., у 1-му кварталі 2018 проти анал. періоду в минулому році в Республіці А. народжуваність збільшилася на 4%. Середній показник народжених на 1 тис. жителів становив 15,3 особи. Прир. приріст нас. за цей період збільшився на 26,3%. Міське нас. А. становить 28,99% (63,214 тис. осіб, 2018), мешкає в єдиному міськ. поселенні — м. Горно-Алтайську; найбільші сіл. поселення — райцентри (2016): Майма (16,2 тис. осіб), Кош-Агач (7,9 тис. осіб), Турочак (5,6 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Пром-сть, переважно видобув. та перероб. (деревооброб., легка, харчова й текстил. галузі, окремі підприємства гірничодобув. і кольор. металургії), розвинена слабо. Практично вся виробн. сфера А. представлена малим бізнесом. У структурі пром. вир-ва (2018) харч. пром-сть обіймала 31,4%; енергетика — 21,2% і видобуток корисних копалин — 21,8%. Основою економіки А. є галузі с. г. (садівництво, тваринництво, вирощування корм. культур, гречки пос.). Вартість продукції с. г. у 2,9 рази перевищує вартість продукції обробної пром-ті (2013). У с. г. домінує тваринництво (79,4% вартості продукції, 2014). Розвинене розведення овець, кіз, коней, пантове оленярство, бджільництво. Бл. 50% худоби зосереджено в особистих

Алтай. Склад населення за етнічними групами (2010, перепис)

Алтай. Структура промислового виробництва (2018)

підсоб. гос-вах, 32% — у фермер. гос-вах, 18% — у с.-г. орг-ціях. Сфера послуг є однією з найбільш перспект. підсистем в економіці А., її внесок у ВВП становить бл. 60%. Вона переважно представлена гуртовою і роздріб. торгівлею, ремонтом автотранспорт. засобів, мотоциклів, побут. виробів та предметів особ. вжитку (15%); держ. управлінням і забезпеченням військ. безпеки, обов'язк. соц. забезпеченням (32%); освітою (16%). А. щороку відвідує бл. 1 млн турист.

тив — найпоширеніші пізнавально-екскурс. по-дорожі з відвідування прир. та істор. об'єктів, найбільш привабливим із яких є Телецьке оз. Відпочинок туристів забезпечують понад 700 колект. засобів розміщення заг. призначення. Геогр. особливості А. зумовили розвиток автомоб. (90 % всіх видів перевезень) та авіаційного транспорту. Тер. А. проходить (з Пн. на Пд.) федер. автомоб. траса Р-256 «Чуйський тракт». Столиця А. пов'язана автобус. сполученням з усіма райцентрами. Залізнич. і річк. транспорту в А. немає.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. В Респ. А. працюють Горно-Алт. держ. ун-т, Ін-т алтаїстики ім. С. С. Суразакова (обидва — у м. Горно-Алтайську), підрозділи Сиб. від-ня РАН. До системи освіти А. входять заклад вищої освіти (Гірничо-Алт. держ. ун-т); 9 профес. освіт. організацій; 178 дошк. освіт. установ; 179 загальноосвіт. шкіл; 3 спец. (корекційні) освіт. установи, 27 установ додаткової освіти. Функціонують Нац. б-ка Республіки А. ім. М. В. Чевалкова, Респ. дитяча бібліотека (обидві — у м. Горно-Алтайську) та ін. В А. діє Нац. музей Республіки А. ім. А. В. Анохіна, Нац. театр Республіки А. ім. П. В. Кучіяка (обидва — у м. Горно-Алтайську), різноманіт. творчі колективи. Відбуваються респ., межрегіон. і міжнар. заходи: Ел-Ойин (нац. алтайське спорт. свято за участі фольклор. груп), Курултай казок, хореогр. фестиваль-конкурс до Міжнар. дня танцю тощо.

СПОРТ. У Респ. А. культивують *атлетику легку*, лижні перегони, *футбол*, *волейбол*, гірськолижний, *гирьовий спорт*, *атлетику важку*, класичну (греко-римську) *боротьбу*, *самбо*, *бокс*, *шахи*. 1980 в с. Усть-Кані відбулися Перші Малі літ. Олімп. ігри, згодом стали проводити Малі зим. Олімп. ігри, що активізували розвиток мас. спорту. Працюють 16 ДЮСШ; 2 спорт. школи олімп. резерву; 2 клуби фіз. підготовки; школа вищої спорт. майстерності; школа адапт. фіз. культури. Найбільші спорт. споруди — плав. бас., стадіони «Спартак» і «Динамо», Центр спорт. акробатики (усі — у м. Горно-Алтайську), спорт. зал для занять худ. гімнастикою та Льодовий палац у с. Маймі.

Лит.: Физико-географическое районирование СССР / Под ред. Н. А. Гвоздецкого. Москва, 1968; Горный Алтай / Под ред. В. С. Ревякина. Томск, 1971; Почвы Горно-Алтайской автономной области. Новосибирск, 1973; Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979; Екеев Н. В., Кичекова Б. Ю. Религиозность коренного населения Республики Алтай (традиционные и новые факторы) // Этносоц. процессы во внутренней Евразии / Под ред. Ю. В. Попкова, А. П. Коновалова. Новосибирск; Семей, 2008. Вып. 9; Екеев Н. В. Об этнической и религиозной идентичности современных алтайцев: традиционные и новые факторы // Панорама Евразии. Уфа, 2008. № 4 (4); Екеева Н. М. Культура и религиозные воззрения народов Республики Алтай // Вестник Томского гос. ун-та. 2013. № 3 (23).

А. С. Івченко

Алтайський край (рос. Алтайский край) — суб'єкт РФ у складі Сибір. федер. округу. Розташований на Пд. Зх. азійськ. частини РФ та Пд. Сибіру. Простягнувся в широт. напрямку майже на 600 км, з Пн. на Пд. — прибр. на 400 км. Межує на Зх. з Павлодарською, на Пд. — зі Східно-Казахстанською обл. *Казахстану*, на Пд. Сх. — з Республікою *Алтай*, на Пн. Сх. — з Кемерово-

ською обл. і на Пн. — з Новосибірською обл. РФ. Адм. ц. — м. Барнаул. Тер. — 168,0 тис. км². У складі А. к. 723 муніцип. утворення, з них: 10 міських округів; 59 муніцип. районів; 7 міськ. поселень; 647 сіл. поселень.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Заселення тер. А. к. почалося в *палеоліті*, про що свідчать археол. знахідки на стоянці «Карама» в долині р. Ануй та печерах Окладникова, Денисова, Чагирська й Лігво Гієни. У *бронзовому віці* в межах А. к. (у долинах річок Бія та Катуні — на Пд. та Обі — на Пн.) з'явилися племена афанасіїв. культури (6–3 тис. до н. е.), основою життя яких було відгін. скотарство. Згодом А. к. перебував у сфері впливу (3–1 ст. до н. е.) племен. союзу *хунну*. Заселення росіянами Верх. Приоб'я та передгір'їв А. к. почалося з 1660-х, освоєння — зі спорудження Білоярської (1717) та Бікатунської (1718) фортець для захисту від войовн. місц. кочівників. Указом рос. імпер. *Єлизавети Петрівни* Алтай передано (1747) до імператор. власності. У складі Томської губ. існувала (1834–1896) значна (пл. понад 500 тис. км²) адм.-тер. одиниця — Алт. гір. округ, що включав нинішні А. к., Новосиб. й Кемер., частину Томської та Східно-Казахстан. областей. Сучас. тер. А. к. в 20 ст. перебувала в складі Алт. губ. (1917–1925, адм. ц. — м. Барнаул), Сиб. (1925–1930) і Зх.-Сиб. (1930–1937) краю (адм. ц. — м. *Новосибірськ*), доки не було створено А. к. (1937, адм. ц. — м. Барнаул), зі складу якого виокремлено Горно-Алт. авт. обл. (1990), згодом перетворену на Республіку Алтай (1993, адм. ц. — м. Горно-Алтайськ).

ПРИРОДА. А. к. займає пд.-сх. частину *Західно-Сибірської рівнини*. (Кулундин. тектон. западина), для якої характер. знач. потужність осад. відкладів (до 100–1200 м), сх. та пд.-сх. частини представлені Алтає-Салаїрською складчастою системою, пов'яз. на Пд. Зх. зі структурами Зх. (Рудного) Алтаю. Зем. кора має тришар. будову, сягає товщини від 40–42 км до 50–55 км, збільшується під гір. масивами. Долина р. Об поділяє

Алтайський край. Прапор

Алтайський край. Герб

Алтайський край. Баєвський район. Обеліск на місці приземлення Валентини Терешкової

Алтайський край. Гора Барина, м. Змеїногорськ

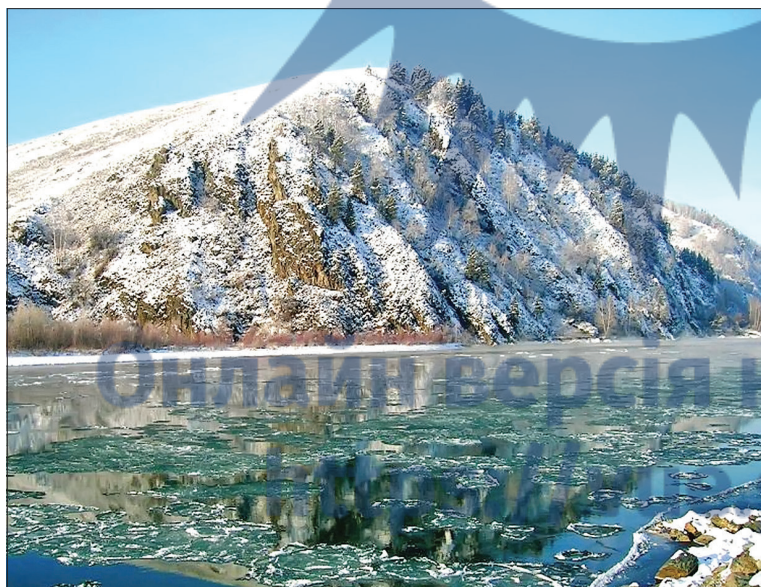
тер. А. к. на сх. (відроги та схили Салаїр. кряжу) і зх. (Кулундинська рівнина й Приобське плато) частини, на Пд. Сх. розташовано передгір'я *Алтайських гір* (заввишки до 2421 м). У межах А. к. виокремлюють кілька рельєф. зон: зх. частину займає плоска, з малими ухилами Кулундинська рівнина (найнижча вис. — 96 м над рів. м.); далі на Сх. з поміт. 50–100-метр. уступом піднімається Приобське плато з густою мережею долин, дріб. водотоків, балок та ярів (максимальна ви-

сота — 321 м над рів. м.); за широкою долиною р. Об, у пн. частині краю, простягається Бійськ-Чумиська височина (300–500 м над рів. м.), що переходить на Сх. у Передсалаїрську рівнину (200–300 м над рів. м.) із сопковою поверхнею, порізану числ. балками та ярами. Смуга передгір. рівнин відокремлює Зх. Сибір від Алтайських гір, а в межах краю розташована лише пн. частина цієї гір. області. Ґрунт. покрив краю різниться в рівнин. і гір. частинах із утворенням переход. смуги передгір. ґрунтів. У рівнин. частині трапляються майже всі види ґрунтів (понад 130 типів ґрунтів, окрім тундр. і субтропічних). Велика Кулундирська рівнина зайнята *ґрунтами каштановими* з малим умістом гумусу, на

Алтайський край.
«Белокуриха»

берегах числ. озер і западин трапляються солонці луч., лучно-степ. ґрунти, солончаки, під сосн. борами формуються дерново-підзол. ґрунти. Осн. пл. Приобського плато — *чорноземи* звич.; під берез. кілками розвин. сірі ліс. осолоділі

Алтайський край.
Річка Чариш

ґрунти, а по балках — дерново-слабопідзолисті. На тер. краю є родовища *вугілля бурого, руд залізних, руд поліметалевих* і нікель-кобальт. (див. *Руди кобальтові; Руди нікелеві*), *бокситів*, корінного й розсип. *золота*, мінер. солей (*сульфатів*

Натрію та Магнію, галіту, соди вуглекислої), цемент. сировини, *гіпсу*, облицов. і кольор. каменів, лікув. грязей, мінер. і пит. підзем. вод. Клімат помірний, перехід. до різко континент., сухий, з холод. та малосніж. зимою (сер. т-ра січня –19 °С), коротким теплим літом (сер. т-ра липня +19 °С), абс. річ. амплітуда т-ри повітря сягає 90–95 °С. Період без морозів триває бл. 120 днів. Середньоріч. кількість опадів — 250–350 мм зі збільшенням до 600–700 мм за рік у сх. та пд.-сх. напрямках. В А. к. бл. 17 тис. річок заг. довжиною 51,004 тис. км, найбільша — Об, понад 13 тис. озер. Найбільші розташовані в степ. зоні краю, зокрема Кулундинське — 728 км². Є значні запаси підзем. вод. На тер. краю представлені такі типи рослинності: *ліси, степи, луки, болота, тундри*, чагарникова (див. *Чагарники*), скельна, вод., солончак. і синантропна (див. *Синантропні організми*). У флорі А. к. — 2,186 тис. видів вищих судинних рослин, зокрема 1886 *аборигенних видів* і 300 *адвентивних видів*, бл. 400 — *мохів* і 700 — *лишайників*. Серед них є ендеміки та релікти. Сукуп. пл., укрита лісами, — 3,816 млн га. Переважають *хвойні* (41,3 % за пл. і 53,6 % за запасом, зокрема кедр — 1,1 %), *м'яколистяні* (58,7 % за пл. і 46,4 % за запасом) породи. Найчисленніша група тварин у краї — *безхребетні*, а поміж них — клас *Комахи* (понад 400 видів), 31 з яких внесено до *Червоної книги* А. к. Клас *Земноводні* представлено 5 видами, з яких 2 — тритон звичайний та сибірський кутозуб — внесено до *Черв. книги* А. к. Із 9 видів *плазунів* до *Черв. книги* внесено гадюку степову, круглоголовку такирську, ящірку різнокольор., що мешкають у степ. р-нах краю. У регіоні налічують понад 320 видів птахів, із них у краї гніздяться від 220 до 290 видів. Ссавці представлені 82 видами. В А. к. — 37 держ. природ. заказників, 62 пам'ятки природи та природний парк «Ая». Природ. комплекси А. к. за останні 100 р. зазнали знач. змін, пов'язаних із відкриттям родючих земель, у 1950-ті — з підняттям *цілини*, пізніше — зі створенням великих меліорат. систем, каналів, буд-вом пром. об'єктів і нас. пунктів.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. чисельність населення — 2341,9 тис. осіб (2018, оцінка), густота — 14 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2010, перепис): росіяни (92,0 %), німці (3,0 %), українці (2,0 %), казахи (0,4 %), білоруси (0,3 %), вірмени (0,3 %), татари (0,3 %), мордва (0,2 %), азербайджанці (0,2 %); за реліг. групами: православні (понад 94 %), мусульмани (понад 1 %), представники ін. релігій — католицизму, протестантизму, шаманізму тощо (бл. 4 %). Кількість жін. нас. (54 %) перевищує чол. (46 %). За статевो-вік. структурою перевищення чол. нас. спостерігають у віці до 24 р. Частка нас. працездат. віку — 62 %. На поч. 2018 кількість жителів скоротилася на 8,2 тис. осіб (на 0,3 %). Міське нас. — 56,2 % (2018), мешкає в 12 містах та 1 закритому адм.-тер. утворенні. Найбільші міста (2018): Барнаул (632,4 тис. осіб), Бійськ (201,9 тис. осіб), Рубцовськ (144,1 тис. осіб), Новоалтайськ (73,4 тис. осіб), Заринськ (46,6 тис. осіб).

ГОСПОДАРСТВО. Переважає обробне вир-во (понад 80 % обсягу відвантаж. товарів). Провідними є вир-во харч. продуктів, машинобуд. продукції (вагоно-, котло-, дизелебудування, с.-г. машинобудування, електроустаткування), коксу, гум. і пластмас. виробів, а також хім. вир-во. А. к. посідає 1-е місце в РФ за площею ріллі

(6,5 млн га, 2014), використання якої з 2009 доведено до 100 %-го рівня; один із найбільших виробників екол. чистого продовольства в РФ. А. к. — єдиний від Уралу до Дал. Сходу регіон, де вирощують цукр. буряк, 2016 — 1,1 млн т. Осн. галузі тваринництва: м'ясо-молочне скотарство, свинарство, вівчарство. Поголів'я ВРХ — 795 тис., зокрема корів — понад 340 тис. (2017). Одна з традиц. підгалузей с. г. — бджільництво (понад 10 тис. особистих підсоб. госп-в, понад 120 с.-г. орг-цій). Понад 75 % підприємств працює у сфері послуг. Із них переважна частина — підприємства торгівлі. У турист. сфері А. к. реалізуються великі інвестиц. проекти: особлива економ. зона туристично-рекреац. типу «Бірюзова Катунь», гральна зона «Сибір. монета», туристично-рекреац. кластери «Белокуриха» і «Барнаул — гірничозавод. місто», автотурист. кластер «Золоті ворота». Транспорт. інфраструктура представлена залізн., автомоб., внутр. вод. видами транспорту. Осн. річч. порти — Барнаулський, Бійський, а також пристань Камінна-Обі. Тер. краю проходять 2 федер. автомоб. траси до Республіки Казахстан, Монголії, країн Центрально-Азійськ. регіону; залізниця, що сполучає Сер. Азію з Транссибір. магістраллю, міжнарод. авіалінії. В А. к. розташовано 2 аеропорти — у містах Барнаул та Бійську. Барнаулський аеропорт має статус міжнар.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. На тер. А. к. — 40 науково-дослід. орг-цій (2017), 13 НДІ, 9 академічних структур, проектно-конструкторські організації, дослідницькі підрозділи ЗВО та промислових підприємств, мережа технопарків і центрів колектив. користування високотехнол. обладнанням. Представлені установи Сибір. відділення РАН (Ін-т проблем хіміко-енергет. технологій, Ін-т водних та екол. проблем). 2017 на основі установ Сибір. відділення Рос. академії с.-г. наук сформовано Федеральну державну бюджетну наукову установу «Федеральний Алтайський науковий центр біотехнологій». У межах Центру були об'єднані: НДІ садівництва Сибіру ім. М. А. Лісавенка; Всерос. НДІ пантового оленярства; Сибір. НДІ сироваріння; Алтайський НДІ тваринництва й ветеринарії; Горно-Алтайський НДІ с. г. Місто Бійськ є одним із найбільших наукоградів (статус від 2005) РФ. В А. к. діють (2015): 883 дитячі садки, 1092 денні загальноосвіт. орг-ції (зокрема 1077 державні), 38 середніх спеціальних закладів освіти, 10 ЗВО. Провідні заклади вищ. освіти: Алтайський держ. ун-т, Алтайський держ. тех. ун-т ім. І. І. Ползунова, Алтайський держ. мед. ун-т, Алтайський держ. аграр. ун-т, Алтайський держ. ін-т культури, Алтайський держ. пед. ун-т (усі — у м. Барнаул), Алтайський держ. гуманітарно-пед. ун-т ім. В. М. Шукшина (у м. Бійську). Мережа закладів культури А. к. — 2,389 тис. одиниць: 1,151 тис. установ культури клуб. типу, 841 загальнодос-туп. бібліотека, 58 музеїв, картин. галерея, 6 парків культури та відпочинку, 6 театрів, 3 концерт. орг-ції, 113 дитячих шкіл мист-в (2015). У м. Барнаул працюють Алтайський крайовий держ. театр муз. комедії, Алтайський крайовий театр драми ім. В. Шукшина, Держ. молодіж. театр Алтаю та Держ. філармонія А. к., у м. Бійську — Драм. театр. Відбуваються культ. заходи всерос. рівня: Всерос. фестиваль «Шукшинські дні на Алтаї», Всерос. Шукшинський кінофестиваль, Всерос. фестиваль традиц. культури «День

Барнаул (632,4 тис. осіб)

Бійськ (201,9 тис. осіб)

Рубцовськ (144,1 тис. осіб)

Новосибірськ (73,4 тис. осіб)

Алтайський край. Найбільші міста (2018)

Росії на Бірюзовій Катуні». У м. Барнаул діють такі музеї: Держ. худ. музей А. к., Алтайський держ. краєзнав. музей, Держ. музей історії л-ри, мист-ва і культури Алтаю; у с. Сростки Бійського р-ну — Всерос. меморіал. музей-заповідник В. Шукшина, у м. Бійську — Бійський краєзнав. музей ім. В. Біанкі, у с. Полковниково Косихін. р-ну — Алтайський держ. меморіал. музей Г. Титова, у м. Рубцовську — Музей історії медицини Алтаю, у с. Косіха Косіх. р-ну — Меморіал. музей Р. Рождественського, у м. Зміногорську — Музей історії розвитку гірничого вир-ва ім. А. Демидова тощо.

СПОРТ. У регіоні — 5,791 тис. спорт. об'єктів, зокрема: 82 стадіони, 1,606 тис. спорт. залів, 3,44 тис. майданчиків, 75 басейнів та ін. (2015). Клуб. спорт представляють футбол. клуб «Динамо», жін. клуб із хокею на траві «Комунальник» та ін. Серед спортсменів А. к. — Т. Котова (бронз. призерка Літніх Олімпійських ігор 2000 і 2004; стрибки в довжину), С. Клевеченя (сріб. і бронз. призер Зимових Олімпійських ігор 1994; ковзанярський спорт), О. Тищенко (чемпіон Літніх Олімпійських ігор 2000; бокс).

Лит.: Егоров Г. М. Алтайский край. Москва, 1987; Алтайский край // Словарь современных географических названий. Екатеринбург, 2006; Царева Н. А., Красноцветова-Тоцкая Л. Г., Гусельникова Н. А. и др. Художественный музей Алтайского края. Барнаул, Москва, 2006; Юдин А. В. Сибирь. Путеводитель. Москва, 2006; Краснов Е. В., Сурай Н. М. Современное состояние и перспективы развития внешнеэкономической деятельности Алтайского края // Вестник Алтайского гос. аграр. ун-та. 2014. № 4 (114); Екеев Н. В. Алтай: история и культура. Горно-Алтайск, 2015; Певцов М. В. Алтай. Монголия. Китай. Тибет. Москва, 2015.

А. С. Івченко

Алтайські гори — складна гір. система на Пд. Сибіру та в Центр. Азії, на перетині кордонів РФ (Алтайський край та Алтай), Монголії (аймаки Баян-Улгий та Ховд), Китаю (Синьцзян-Уйгур. авт. р-н) і Казахстану (Східно-Казахст. обл.). Традиційно поділяють на Монгольський, Гобійський Рудний та Рос. Алтай (остан. зазвичай отожднюють із поняттям Алтай або А. г.). А. г. утворилися у каледонську — герцинську епохи, потім були переформовані блоковими неотектоніч. рухами, осад. гір. породами, породами гірськими метаморфічними й породами гірськими вулканічними, прорваними числ. інтрузіями; належать до високосейсм. областей. Простягаються від зх. рівнин Сибіру на Пд. Сх. до рівнин Гобі (на 1850 км). Утворюють склад. нагромадження хребтів гірських різ. орієнтації та вис. (найвища точка — г. Білуха, 4506 м), розділених міжгір. улоговинами та глибокими долинами річок, та вододіл для річок басейну Північного Льодовитого океану (Обі, Іртиша та ін.) і безстічних просторів Центр. Азії. А. г. багаті на корисні ко-

Алтайські гори.
Найвищі вершини

Вершина	Абсолютна висота (м)	Країна
Белуха	4509	Росія, Казахстан
Куйтен-Уул (Найрамдал)	4374	Монголія, Китай
Маашей-Баш	4173	Росія
Актуру	4044	Росія
Ірбісту	3967	Росія
Іікту	3936	Росія
Джагиртау	3871	Китай

Алтайські гори.
Казахстан

паліни. Родовища срібла, ртуті та ін. металів кольорових розробляють тут із 17 ст. Клімат різко континент., вологий, із холод. тривалою зимою (серед. т-ра січня коливається від -15°C у

Алтайські гори.
Найвища точка г. Білуха

передгір'ях до -32°C у міжгір. улоговинах) і коротким порівняно жарким літом у улоговинах (серед. т-ра липня $19-22^{\circ}\text{C}$) та прохолод. у високогір'ї ($14-16^{\circ}\text{C}$); середньоріч. кількість опадів — $1200-2000$ мм. Відомо бл. 1500 льодовиків (заг. пл. — 910 км²), найбільший — Великий Талдурін. льодовик (завдовжки $7,5$ км, пл. $28,2$ км²). У горах беруть початок повновод. річки: Катунь, Бухтарма, Бія та ін.; багато озер, найбільші — Маркаколь (площа — 449 км²) і Телецьке (231 км²). Виражена *поясність висотна*: луг. різнотрав. степи поширені до вис. $400-700$ м, полиново-типчакові степи — до $1200-1500$ м, модринові, кедр., ялинові та мішані ліси — до $2000-2400$ м, вище — субальп. та альп. луки, гірська тундра, кам'яні розсипи, скелі, сніжники й льодовики. Три ділянки А. г. у межах РФ (Алт. і Катун. заповідники, плоскогір'я Укок) об'єднані в природоохорон. об'єкт, внесений (1998) до списку Світової спадщини ЮНЕСКО як «Золоті гори Алтаю» (заг. пл. — 16178 км²), що включає найвищу г. Білуху, Телецьке оз., місця виявлення могилиників урочища Пазирик та ін.

Літ.: Сапожников В. В. По Алтаю. Москва, 1949; Ледебур К. Ф., Бунге А. А., Мейер К. А. Путешествие по Алтай-

ским горам и джунгарской киргизской степи / Пер. с нем. Новосибирск, 1993; Галахов В. П., Мухаметов Р. М. Ледники Алтая. Новосибирск, 1999; Молодин В. И., Черемисин Д. В. Древнейшие наскальные изображения плоскогорья Укок. Новосибирск, 1999; Певцов М. В. Алтай. Монголия. Китай. Тибет. Москва, 2015; Рыжков В. А. Сияющий Алтай. Горы, люди, приключения. Москва, 2017. Богумил Т. А., Завгородняя Н. И., Куляпин А. И. и др. Литературно-туристический Алтай: топосы — мифы — имена. Барнаул, 2018.

А. С. Івченко

Алтайські мови — гіпотетична макросім'я мов, виокремлена лінгвістами Б. Я. Владимирцовим та Г. Й. Рамstedтом. На думку прихильників теорії існування цієї макросім'ї, до неї належать мови тюркської, монгольської, тунгусо-маньчжурської сімей. Частина дослідників також включає до її складу японську й корейську мови. Класифікацією мов, які зараховують до цієї макросім'ї, займався С. Старостін, розвиваючи *ностратичну гіпотезу*. Див. також *Тюркські мови*, *Монгольські мови*, *Тунгусо-Маньчжурські мови*, *Корейська мова*, *Японська мова*.

Алтайці — корінне населення Республіки Алтай (РФ). Самоназва — алтай-кижі. Чисельність А. — $74,2$ тис. осіб (2010, перепис). А. також проживають у *Казахстані* та *Узбекистані*. У минулому А. — збірна назва тюркськомовних племен Гірського Алтаю. Виділяють етнограф. гру-

Алтайці. (початок 20 ст.)

пи пн. (тубалари, челканці, кумандинці) та пд. (алтай-кижі та теленгіти) А., які розмовляють відповідно північноалтайс. (хакаська підгрупа тюркської групи алтайс. мовної сім'ї) та півден-

ноалтайс. мовами (киргизько-кипчацька підгрупа тюрк. групи алтайської мовної сім'ї). Пн. А. сформувалися на основі давньотюрк. племен уйгурів, кимаків-кипчаків, енісейських киргизів та огузів за участі самодійських, кетських і угор. племен. Етнічне ядро пд. алтайців становили кочові тюрк. племена теле й тугу, до яких долучилися прийшли монгол. племена. Осн. господар. діяльність А. — скотарство (переважно конярство), мотижне землеробство (ячмінь), рибальство, мисливство, збиральництво. Традиц. реліг. вірування алтайців — *анімізм* та *шаманізм*. Із сер. 18 ст. значну частину А. наведено в *православ'я*. На поч. 20 ст. серед алтайців поширився бурханізм (різновид *ламаїзму* з елементами шаманізму та *християнства*).

Лім.: Культура и традиции коренных народов Северного Алтая / Отв. ред. А. В. Малинов. Санкт-Петербург, 2008; Тишков В. А., Журавский А. В., Казьмина О. Е. Народы России: Атлас культур и религий / Отв. ред. В. А. Тишков. Москва, 2008; Алтайцы: этническая история, традиционная культура, современное развитие / Отв. ред. Н. В. Екеев. Горно-Алтайск, 2014.

Н. О. Громова

Алта́н, Четін (тур. Altan, Çetin; 22.06.1927, м. Константинополь, тепер м. Стамбул, Туреччина — 22.10.2015, м. Стамбул, Туреччина) — журналіст, письменник, політик. Писав тур. мовою. Народився в сім'ї юриста. Прадід мав кримськотатар. походження. Закінчив Анкарський ун-т, здобув юрид. освіту. З 1946 працював журналістом: спочатку в газ. «Улус» («Ulus»), офіц. органі Респ. нар. партії, а з 1959 — у газ. «Мілліет» («Milliyet»), де був автором колонки. Його замітки та статті під заголовком «Камінь» («Taş») за короткий час уможливили збільшення накладу газети втричі. Депутат тур. Меджлісу 13-го скликання від Робітничої партії (1965–1969). У березні 1971 затриманий за підозрою в підтримці держ. перевороту 1971, 1972 — за ст. 159 Кримінал. кодексу Туреччини (публ. висловлювання образ на адресу органів влади). Загалом під час актив. політ. та журналіст. діяльності А. на нього було відкрито понад 300 суд. справ, його тричі затримували, один раз ув'язнили строком на 2 р. Згодом змінив політ. погляди із соціаліст. на ліберальні, відійшов від політ. діяльності, зайнявся літ. творчістю. У журналістиці став уникати політ. тематики. Вів колонки в газ. «Гюнеш» («Güneş»), «Хюррієт» («Hürriyet»), «Сабах» («Sabah»). Випустив власний щотижневий гуморист. журн. «Бал кабагі» («Bal kabağı»), вів радіопередачу «Четін Алтан каже, що...», популярну серед молоді. Письменницьку діяльність розпочав у 16-річному віці. 1943–1944 вишли друком перші вірші та проза в журн. «Чинаралти» («Çınaraltı»), «Варлік» («Varlık»), «Істанбул» («İstanbul»), «Кайнак» («Kaynak»). У роки навчання в ун-ті опублікував поет. збірку «Третя посада» («Üçüncü mevki», 1946), під час перебування на депутат. посаді — гуморист. замальовки «Коли вони прокидалися» («Onlar uyanırken», 1967). Писав модерніст. романи, білі вірші, оповідання, п'єси, нариси, спогади, детективи, футурист. твори, іст. розвідки. Більшість творів пов'язані з політикою. Зокрема, у романі «Масштабний арешт» («Büyük Gözaltı», 1972) описав власний досвід перебування у в'язниці після держ. перевороту 1971. Гострота слова та політ. підтекст стали ознаками індивід. стилю

письменника. Серед творів: романи — «Небо на долоні» («Bir Avuç Gökyüzü», 1974), «Bicki» («Viski», 1975), «Маленький сад» («Küçük Bahçe», 1978), «Детективні оповідання Ризи Бея» («Rıza Bey'in Polisiye Öyküleri», 1985), «Кохання, мистецтво й достаток» («Aşk, Sanat ve Servet», 1998); поезії — збірка «Третя посада» («Üçüncü mevki», 1946); оповідання — «Листи, полишені у світі» («Dünyada Bırakılmış Mektuplar», 1997), «Сім життів із саду пера» («Kalem Bahçelerinden Yedi Hayat», 2009); п'єси — «Бейбаба» («Beybaba», 1960–1961), «Сьомий собака» («Yedinci Köpek», 1964), «Винні» («Suçlular», 1965), «Усі п'єси» («Bütün Tiyatro Eserleri», 2001); нариси — «Соціальні погляди Ататюрка» («Atatürk'ün Sosyal Görüşleri», 1965), «Убиті спадкоємці престолу й падишахи, яких позбавили престолу» («Öldürülmüş Şehzadeler ve Devrilmiş Padişahlar», 1991), «Коли шайтан сказав дивитися» («Şeytanın Gör dediği», 1997), «Жінка, світло й вогонь» («Kadın, Işık ve Ateş», 1998); спогади — «Коли я був депутатом» («Ben Milletvekili İken», 1971), «Добре, що є це село» («İyi ki Şu Köyçeğiz Var», 2001) та ін. Переклав турецькою твори В. Шекспіра, Г. де Мопассана. Усі романи перекладені франц. мовою, деякі вишли друком швед., грец., болгар., румун. та іспанською. Лауреат премій О. Кемалю за роман «Масштабний арешт» (1973) та премії Тур. лінгвіст. т-ва (1978) за низку статей «Клубок людей» («Bir Yumak İnsan»), опубл. в 1970-х під псевдонімом Хусейн Зурна.

Тв.: Bir Yumak İnsan. İstanbul, 1998; Kahrolsun Komünizm. İstanbul, 2000; Bütün tiyatro eserleri. İstanbul, 2003; Enseyi Karartmayın. İstanbul, 2003; Ben Milletvekili İken. İstanbul, 2005; Büyük Gözaltı. İstanbul, 2015; Франц. перекл. — Étroite surveillance / Traduit du turc par T. Gökalay. Paris, 1976; Une poignée de ciel / Traduit du turc par C. Joliet. Paris, 1976; Whisky / Traduit par J. Tavesi. Paris, 1978; İxe enseveli ou le Petit jardin / Traduit par J. Pavesi. Paris, 1980.

Лім.: Can F., Patton J. Change of Writing Style with Time // Computers and the Humanities. 2004. Vol. 38. № 1; Kamuran S. İpek böceği cinayeti. İstanbul, 2006; Günay-Erkol C. Broken Masculinities: Solitude, Alienation, and Frustration in Turkish Literature After 1970. Budapest; New York, 2016; Памук О. Другие цвета / Пер. с тур. А. Аврутиной. Санкт-Петербург, 2018.

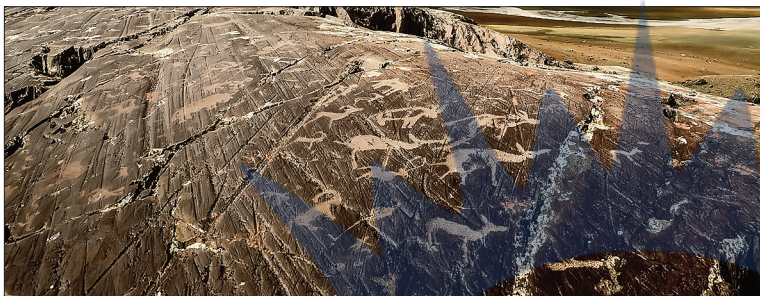
І. В. Прушковська

Алта́н Четін

Алта́ю Монго́льського петро́гліфи (монгол. Монгол Алтайн нурууны хадны зургийн цогцолбор) — комплекс наскельних малюнків 11–1 тис. до н. е. (аймаки Баян-Улгий, Говь-Алтай і Ховд, Монголія), об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 2011). *Петрогліфи* на р. Чулут (Чулуут) археологи виявили 1963. У 1995–2001 досліджено печери Цагаан-Агуй і Чіген-Агуй, а також р-н Алтайського Гобі, де знайдено стоянки давніх людей. 1994–2005 експедиція вивчила А. М. п. та виявила низку пам'яток, зокрема Цагаан Салаа та Бага Ойтор, 2005 — могилу гунської знаті. Досліджено також печери Хойд-Ценхер із живописом епохи *палеоліту* та печеру Бічгит Хад, яку вважають найдавнішим місцем проживання людини на тер. Монголії (700 тис. р. тому), там збереглися малюнки епохи бронзи. На поч. 21 ст. відомі 22 зображення колісниць у горах Монгол. та Гобійського Алтаю (Пд. і Пд. Зх. Монголії) та 20 — на узбережжі серед. течії р. Чулут (Пн. країни). Комплекс петрогліфів на р. Чулут розташований на висоті бл. 2 тис. м над рів. м. та про-

стягається на понад 40 км. Усього в долині р. Чу-лут у різний час малюнками помережено понад 25 км² скель. Петрогліфи переважно датуються епохою *неоліту*, найдавніші знахідки — 11–6 тис. до н. е., вік осн. маси пам'яток — 5–3 тис. до н. е.

**Алтаю Монгольського
петрогліфи**

Найчастіше трапляються зображення колісниць, коліс, малюнки, що нагадують 2-колісні візки; мисливці з луками та стрілами; олені, запряжені в колісницю, коні, дракони, риби, змії. Найбл. аналоги монгол. петрогліфів виявлено в рос. частині Алтаю (Чуйська улоговина). Наскельні зображення Монгол. Алтаю є джерелом інформації, необхідної для розуміння способу життя доіст. спільнот пн. частини Азії. Петрогліфи, як і поховальні комплекси, засвідчують розвиток культури в Монголії впродовж 12 тис. р., відображають перехід місц. населення від примітив. форм господарювання до скотарства, що стало гол. видом господар. діяльності в регіоні.

Лит.: Окладников А. П. Петрогліфи Чулуутын-Гола (Монголия). Новосибирск, 1981; Новгородова Э. А. Древняя Монголия (Некоторые проблемы хронологии в этнокультурной истории). Москва, 1989; Монголы Амгакхв. (Петрогліфи Монголии) / Под. ред. Ч. Б. Ким. Сеул, 1998; Безертинов Р. Н. Китай и кочевой мир: 1500 лет до н. э. по 220 год н. э. Казань, 2011; Утко Е. В., Шумихина О. В. Сокровенная человечества. 981 памятник Всемирного наследия ЮНЕСКО. Москва, 2013.

І. В. Шліхта

Алте́я ліка́рська (*Althaea officinalis*) — вид рослин роду алтей родини *Мальвових*. Багаторічна трав'яна рослина 0,5–1,5 м заввишки з розгалу-

Срібний алтин, 1711

Алтея ліка́рська
(*Althaea officinalis*)

женим товстим кореневищем і добре розвиненим головним коренем, що дерев'яніє у верхній частині; стебла прямостоячі, прості або галузисті. Листки черешкові, яйцеподібні або довгасто-яйцеподібні, злегка лопатеві, загострені, по краю нерівнозубчасто-зубчасті; нижні — більші та ширші за решту, 3–5-лопатеві, при основі дещо серцеподібні; середні — при основі трохи заокруглені або майже плоскі; верхні — вужчі, яйцеподібно-довгасті, майже 3-лопатеві з видовженою середньою лопаттю; усі — сірувато-зелені, оксамитово опушені. Квітки зібрані в пазухах листків, утворюють на верхівці стебла густе, майже колосоподібне суцвіття; квітки двостатеві, правильні, великі, чашечка з підчашшям з 8–10 лінійних часток, віночок 5-пелюстковий, пелюстки 15–20 мм завдовж., широко обернено яйцеподібні, блідо-рожеві; тичинки багато, зрослих біля основи в трубку, маточка — із численних плодолистків; плід — коробочка; сім'янки на спинці округлі, бурі. Вид *А. л.* ірано-туран. походження, заг. ареал — євразійський. Поширений по всій тер. України, за винятком гірських районів Карпат і Криму (лісові та лісостепові р-ни — зазвичай; Степ, степовий Крим — зрідка). Ростає по берегах річок, стариць, озер, водойм, на заболочених місцях, у прибережних заростях чагарників, на солонцюватих заплавах, луках, перелогах. Лікар. (відхаркувальна, протизапал., ранозагоювальна, блювотна, пом'якшувальна, обволікальна, протипухлинна), фарбувальна, тех. (грубоволокниста), олійна, медоносна рослина, бур'ян. Охорони не потребує. Використовують в офіц. та нар. медицині.

Лит.: Доброкаєва Д. М. Родина Мальвові — Malvaceae Juss // Флора УРСР : у 12 т. Київ, 1955. Т. 7; Чопик В. И., Дудченко Л. Г., Краснова А. Н. Дикорастущие полезные растения Украины. Киев, 1983; Мінарченко В. М. Лікарські судинні рослини України (медичне та ресурсне значення). Київ, 2005; Шевера М. В., Коротченко І. А., Дідух Я. П. та ін. *Althaea officinalis* L. — Алтея лікарська // Дідух Я. П., Пліута П. Г., Протопопова В. В. та ін. Екофлора України : в 6 т. Київ, 2010. Т. 6; Al-Snafi A. E. The Pharmaceutical Importance of *Althaea officinalis* and *Althaea rosea*: A Review // International Journal of PharmTech Research. 2013. № 5 (3); Біленко В. Г., Лікар Я. О., Якубенко Б. Є. та ін. Лікарські рослини: технологія вирощування та використання. Житомир, 2015.

М. В. Шевера

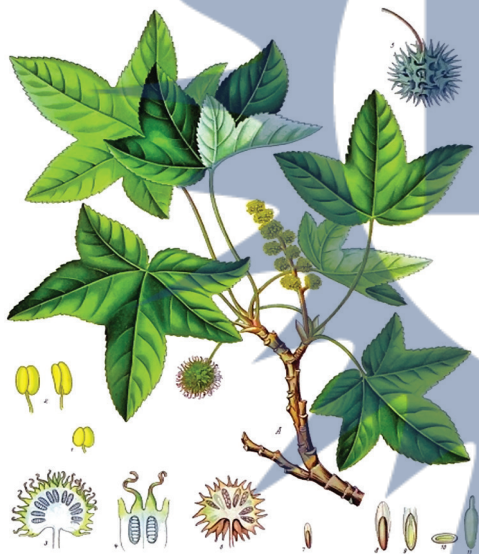
Алти́н (татар. алтин, тур. altın — золото, золотий; можливо також від татар. алты, тур. altı — шість) — грошово-лічильна одиниця в грошовій системі Москов. царства; з 17 ст. — назва монети. Як одиниця грош. лічби А. дорівнював 6 *деньгам*. Він не вкладався в систему лічильного рубля, який дорівнював 200 *деньгам*, тобто 33 алтинами і 2 *деньгам*. Попри це, наявність номіналу «А.» спрощувала грош. розрахунок великими сумами, оскільки 3 рублі дорівнювали 100 А. З 1534 у Москов. царстві почалося карбування нової загальнодерж. монети — *копійки*, яка дорівнювала двом *деньгам*, водночас А. дорівнював 3 *копійкам*. Як окр. монету А. почали карбувати 1654 з міді, з 1704 — зі срібла. А. 1704 на *аверсі* мав позначення дати за кирилич. системою числення (†аѿд, тобто 1704), а також легенду «АЛТЫ / НЪ БК», де останні літери означали «Большая казна» або «Приказ Великої казни» (керівний орган у сфері фінансів, фіскальної політики та карбування монет). На реверсі монети

зображено двоголового орла з коронами. Обидві сторони А. мали обрамлення по колу у вигляді листового орнаменту. У 1840-х відрилося карбування монети в 3 копійки (номінал на ній було позначено в копійках), однак назва «А.» продовжувала побутувати як лічильна одиниця та розмовна назва. Монету номіналом 15 копійок у розмов. мовленні називали «п'ятиалтинник». 1841–1916, а також із 1924 у СРСР монета номіналом у 3 копійки продовжувала карбуватися, але її іст. назва «А.» уже не використовувалася.

Лит.: Зварич В. В. Нумізматичний словник. Львів, 1972; Мельникова А. С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. Москва, 1989; Уздеников В. Монеты России. 1700–1917. 4-е изд. Москва, 2011; Мерников А. Г. Деньги России от монет древней Руси до современных денежных знаков. Монеты и банкноты России. Москва, 2016.

А. С. Бойко-Гагарін

Алтингієві, Альтингієві (*Altingiaceae*) — невелика родина квітк. рослин порядку *ломикаменецевитих*. Окремою родиною вважається згідно з класифікацією APG II, раніше входила до складу родини Гамамелісових. Об'єднує

Алтингієві. Ліквідамбар східний (*Liquidambar orientalis*)

3 роди та 18 видів рослин, поширених у Зх. Азії — рід Семіліквідамбар (*Semiliquidambar*), Пд.-Зх. Азії — рід Алтингія (*Altingia*), Пн. і Центр. Америці — рід Ліквідамбар (*Liquidambar*). Древа з простими яйцеподібними або пальчаторозсіченими листками, квітки одностатеві, чол. зібрані в суцвіття китицю, жін. — у суцвіття головку. Плід — суха розкривна коробочка. Види родини А. часто культивують як декоративні рослини. В Україні в культурі відомий один вид із родини А. — ліквідамбар смолоносний (*Liquidambar styraciflua* L.). А. мають цінну просякнуту смолою деревину. Смола секретують стебло та листки. Відомо багато скам'янілостей А., що свідчить про поширення рослин цієї родини в палеогені та неогені.

Лит.: Калініченко О. А. Декоративна дендрологія. Київ, 2003; Ickert-Bond S., Pigg K., Wen J. Comparative Inflorescence Morphology in Liquidambar (Altingiaceae)

and Its Evolutionary Significance // American Journal of Botany. 2005. № 92 (8); Ickert-Bond S., Wen J. Phylogeny and Biogeography of Altingiaceae: Evidence from Combined Analysis of Five Non-Coding Chloroplast Regions // Molecular Phylogenetics and Evolution. 2006. № 39 (2); Maslova N., Kodrul T., Song Y. Liquidambar maomingensis Sp. Nov. (Altingiaceae) from the Late Eocene of South China // American Journal of Botany. 2015. № 102 (8).

Алтинсарін, Ібраї (казах. Алтынсарин, Ыбырай; 01.11.1841, Миколаїв. пов., Тургайська обл., тепер Костанайська обл., Казахстан — 29.07.1889, Миколаїв. пов., Тургайська обл., тепер Костанайська обл., Казахстан) — педагог-просвітник, письменник, фольклорист, громад. діяч, учений-етнограф. 1857 закінчив школу-інтернат при Оренбур. прикордон. комісії. Працював писарем, перекладачем, помічником судді, вчителем, з 1879 і до кінця життя — інспектором казах. шкіл у Тургайській обл. Започаткував світську освіту казах. народу. Збирав кошти для будівництва шкіл, відкрив ремісничі та жіночі уч-ща, 4 двокласні рос.-казах. уч-ща, 5 волосних шкіл, 2 уч-ща для дітей рос. селян, учительську гімназію в м. Троїцьку. Ініціатор відкриття шкіл для кочівників. Розробив систему шкіл. освіти, увів викладання казах. мови в школах. Автор перших казах. підручників «Киргизька (казахська) хрестоматія» та «Початкове керівництво до навчання киргизів (казахів) російській мові» (обидва — 1879), підручника з ісламу, збірників нар. поезії. Писав байки та оповідання. Уклав варіант казах. алфавіту на основі рос. граматики. Переклав казахською твори Л. Толстого, І. Крилова, К. Ушинського, В. Дала та ін. У Казахстані є пам'ятник А., музей у м. Аркалик, на його честь засновано відомчу медаль. Ім'ям А. названо Аркалик. пед. ун-т, середні школи, гімназії, коледжі, бібліотеку, район, вулиці та проспекти.

Тв.: Собрание сочинений : в 3 т. Алма-Ата, 1975–1978.

Лит.: Ситдыков А. С. Педагогические идеи и просветительная деятельность И. Алтынсарина. Алма-Ата, 1949; Жарыкбаев К. Б., Калиев С. К. Педагогическое наследие И. Алтынсарина. Алма-Ата, 1990; Рыщанова У. М. Ибраї Алтынсарин: выдающийся казахский педагог-просветитель: (К 170-летию И. Алтынсарина) // К информационному обществу: использование информационно-коммуникационных технологий — новые возможности для библиотек. Оренбург, 2011; Рыщанова У. М. Творчество Ибрая Алтынсарина — истоки казахской публицистики // Книжная культура региона: исторический опыт и современная практика. Челябинск, 2016.

М. Г. Кривошея

Алтинтаг, Алтуньшань — гір. ланцюг у Центр. Азії, на пн. краю. А. витягнувся з Пд. Зх. на Пн. Сх. майже на 800 км (пн.-зх. відгалуження гір. системи Куньлунь, заввишки до 7723 м). Розташований на Пд. Сх. Сіньцзян-Уйгур. автономного р-ну в зх. частині Китаю). А. формує природ. кордон Тибетського нагір'я з пустелею Гобі та вододіл басейнів річок Тарим і Цайдам, розділяє Таримську западину (Пн.) та Цайдамську улоговину (Пд.). Уперше описаний (1876) М. Пржевальським. У межах А. виокремлюють три райони: Пд. Зх. (найвища частина масиву зі скелястими хребтами Токуздавантаг і Ачіккіль, укритими льодовиками та сніжниками, заввишки понад 5500 м), центр (найнижча та найвужча слабо розчленована частина масиву з пересіч. висотою 3000–3500 м), Пн. Сх. (низка коротких маси-

Алтинсарін Ібраї

вів, укритих невеликими сніжниками, заввишки понад 4500 м). А. складений докембр. (див. Докембрій) кристал. породами гірськими (гнейсами, сланцями, філітами). Поміж корисних копалин — руди нікелеві, руди платинові, руди хрому, свинцю, цинку. Клімат різко континент. і контрастний, посушливий. Найбільші річки (Черчен та її притоки) прорізають пд.-зх. частину масиву. У центрі А. річк. мережі немає. Для передгір'їв характерні кам'яні пустелі, у долинах зростають кущі ефедрі та солянки, чагарники саксаулу й тамариксу (значні простори не заліснені). На безліс. схилах гір — гірсько-степ. рослинність та альп. луки. Тварин. світ бідний, представлений дикими яками, антилопами, нахурами блакитними (блакитними баранами) тощо.

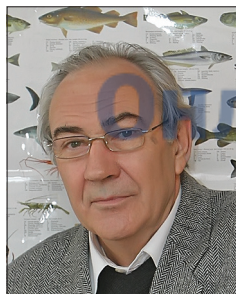
Лит.: Синицын В. М. Центральная Азия. Москва, 1959; Физическая география Китая. Москва, 1964; Словарь географических названий зарубежных стран / Отв. ред. А. М. Комков. 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 1986; Авдонин В. В., Алешин Б. Н., Голева Р. В. и др. География. Москва, 2007; 中国国家地理 / 马跃 主编. 2版. 北京, 2010; Xiaofeng H. National Geographic Atlas of China. Beijing, 2011; Ryavec K. E. A Historical Atlas of Tibet. Chicago, 2015.

А. С. Івченко

Алту-Дору. регіон виноробства Алту-Дору (порт. Região Vinhateira do Alto Douro) — місцевість у провінції Траз-уж-Монтіш і Алту-Дору,

Алту-Дору

Алтухов Юрій Петрович

округ Браганса, Португалія, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 2001). Район виноградарства й виноробства, розташований у долині р. Дору трохи вище м. Порту — звідси назва А.-Д., що означає «верхнє Дору». Виноробство в А.-Д. почало розвиватися не пізніше 3–4 ст. Значний вплив на розвиток галузі в середньовіччі мав католицький орден цистерціанців, який збудував тут 3 монастирі. Гол. продукт виноробства А.-Д. — портвейн (перші згадки датовано 1675). Унаслідок підписання Договору Метуена (1703) між Англією та Португалією, у регіоні збудовано низку англ. портів, що сприяло розповсюдженню місц. портвейну. А.-Д. став першим у світі виноробним районом із законодавчо визначеними межами (португ. король Жозе I Реформатор 10.09.1756 видав наказ про визначення меж земель, пов'язаних із виготовленням портвейну). У сер. 20 ст. в А.-Д. започаткували вир-во на експорт стол. вина, яке доти виготовлялося винятково для потреб місц. населення. Ініціатором цього виступив місц. експерт Ф. Н. де Алмейда після відвідин у період Другої світової війни

франц. м. Бордо. 1952 з'явилась одна з найвідоміших марок стол. вина «Барка Велья» (португ. «Barca Velha»), у 1970-х і 1990-х — її нові сорти. Розвитку галузі сприяв вступ Португалії в 1986 до Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). А.-Д. притаманні континентальні клімат. умови. Виділяють 3 субрегіони: Нижній Корго (найдавніший; випадає найбільша кількість опадів; вино найнижчої якості); Верхній Корго (найбільший — 19 тис. га); Дору-Суперіор (найсухіший; простягається до кордону з Іспанією). Виноградники вирощують методом терасового ґрунтознавства. Виробляють портвейн, багато сортів вин — від легкого різновиду, схожого на бордо, до насичених на кшталт бургундського чи кріплених. Культ. ландшафт А.-Д. є унікальним прикладом традиції європ. регіону, де виробляють вино.

Лит.: Вина мира. Путеводитель / Пер. с англ. Москва, 2009; 1001 вино, которое нужно попробовать / Гл. ред. Н. Бекетт; пер. с англ. Москва, 2016.

І. В. Шліхта

Алтухов, Юрій Петрович (рос. Алтухов, Юрий Петрович; 11.10.1936, с. Елань-Коліно Новохоперського р-ну Воронежської обл., РФ — 27.10.2006, м. Москва, РФ) — генетик, іхтіолог, фахівець у галузі популяційної генетики й теорії генетичного поліморфізму, акад. РАН (1997), чл.-кор. АН СРСР (1990). Закінчив Москов. тех. ін-т рибної пром-сті й госп-ва (1959). Працював на Карадзькій біол. станції АН УРСР (снт Коктебель, тепер АР Крим, 1959–1961), в Азово-Чорномор. ін-ті морського рибного госп-ва та океанографії (м. Керч, 1961–1962). У 1967–1972 в Ін-ті біології моря (м. Владивосток, РФ) керував лабораторією (осн. напрям — еволюц. та популяц. генетика переважно тихоокеан. лососів). Ці дослідження згодом стали візитівкою вченого. З 1972 — зав. лабораторії популяц. генетики, 1975–1991 — заст. директора з наук. роботи, 1991–2006 — директор Ін-ту загальної генетики ім. М. І. Вавилова РАН. Коло наук. інтересів: популяц. та еволюц. генетика, генетика людини у зв'язку з охороною біосфери та раціональним використанням біол. ресурсів. А. сформулював концепцію мономорфізму як явища, альтернативного до генетичного поліморфізму, та концепцію оптимального генетичного різноманіття популяцій. Один із головних розробників сучас. теорії системного орг-ці популяцій, що ґрунтується на генет. даних. Створив наук. школу (45 канд. і 10 докт. дисертацій у галузі еволюц. та популяц. генетики), опублікував понад 250 робіт, серед яких 4 класич. монографії. Має 3 автор. свідоцтва. Один із найцитованіших біологів на пострад. наук. просторі. Лауреат Держ. премії РФ у галузі науки й техніки (1996).

Пр.: Популяционная генетика рыб. Москва, 1974; Популяционная генетика лососевых рыб. Москва, 1997; Генетические процессы в популяциях. 3-е изд. Москва, 2003; Altukhov Population Genetics: Diversity and Stability. London, 1990.

Лит.: Салменкова Е. А., Политов Д. В. К 75-летию со дня рождения Юрия Петровича Алтухова (1936–2006) // Генетика. 2011. Т. 47. № 11.

С. В. Межжерін

Алуніт (франц. alunite, від лат. alumen — галун) — $\text{KAl}_3[\text{SO}_4]_2(\text{OH})_6$, мінерал класу сульфатів, осн. сульфат Алюмінію та Калію острів. будо-

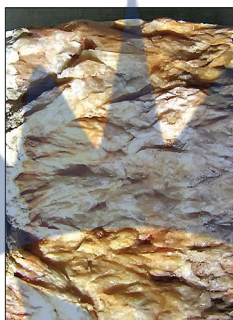
ви. Термін увів 1824 фізик і мінералог Ф. С. Бедан (Франція, 1787–1850). *Левігіт* — колоїдальний різновид А., збагачений адсорбованою водою. Хім. склад: K_2O — 11,4%; Al_2O_3 — 37%; SO_3 — 38,6%; H_2O — 13%. Часто містить домішки Феруму (див. *Залізо*; до 8%) і *Натрію* (до 4,6%). Сингонія тригональна, дитригонально-пірамідальний вид симетрії. Забарвлення — сірувате, жовтувате або червонувате. Просвічує до прозорого. Блиск скляний, іноді перламутр. полиск. Риса біла. Кристали ромбоєдричного (кубоподібного) *габітусу* (утвор. ромбоєдром шестигранник близький до куба) або товстотаблитчасті; $n_g = 1,592$ і $n_o = 1,572$ (у натрієвого різновиду — 1,585). Густ. — 2,6–2,8, тв. за *Мооса шкалою твердості мінералів* 3,5–4, крихкий. Спайність за (0001) чітка. А. формує щільні кам'янисті та пухкі маси, іноді конкреції в каолінах, піщанистих глинах, бокситах. Часто виповнює порожнини й мигдалини в породах гірських вулканічних. Утворюється внаслідок дії низькотемператур. сульфатнокислих розчинів на породи, багаті на лужні *шпати польові*. Цей процес зміни *порід гірських* відомий як алунітизація. А. утворюється також унаслідок дії сульфатних поверхн. вод на глиноземисті породи. В осад. породах А. виникає внаслідок окиснення *піриту* й *марказиту*. Супутниками А. є каолініт, *галуазит*, *гідраргіліт*. Великі родовища А. відкрито в *Китаї* та *Італії*, трапляється також у *Казахстані*, *Азербайджані*, РФ. В Україні знач. скупчення А. виявлено в *Берегівському районі*, окр. знахідки левігіту трапляються в Часів'ярському родовищі *Донбасу*. Використовують для добування галунів та алюміній сульфату, які застосовують як протруву в багатьох галузях вироб., рідше — для добування алюміній оксиду.

Лит.: Лазаренко Є. К. Курс мінералогії. Київ, 1970; Лейе Ю. А., Клитченко М. А., Авгітов А. М. і др. Алуніти Закарпаття. Москва, 1971; Матковський О. І. Алуніт у геологічних утвореннях України // Мінералогічний збірник. Львів, 2014. № 64. Вип. 2; Павшин В. І., Довгий С. О. Мінералогія : у 2 ч. Київ, 2014. Ч. 2.

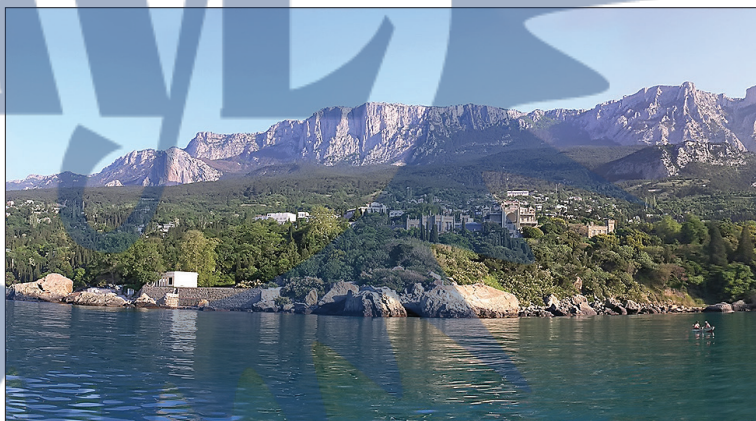
Д. К. Возняк

Алу́пка — місто, підпорядковане Ялтинській міській раді Автономної Республіки Крим (з 2014 тимчасово окуповано РФ), Україна. Розташоване на пд. березі Криму (див. *Кримський півострів*), на пд. схилі Головного пасма *Кримських гір*, біля підніжжя г. *Ай-Петрі*. Відстань від м. *Ялти* — 18 км. На тер. сучас. А. знайдено залишки поселень 8 тис. до н. е. Уперше згадується в письм. джерелах у 10 ст. під назвою Алубіка. У 14–15 ст. у цій місцевості мешкали генуезці. До включення *Кримського ханства* до складу Рос. імперії (1783) тер. перебувала під впливом *скіфів*, *аланів*, *греків*, *османів*. З 2-ї пол. 19 ст. А. функціонує як примор. кліматич. курорт. З 1938 має статус міста. 1954 А. в складі Кримської обл. передана Українській РСР. Заг. кількість населення — 8,017 тис. осіб (2017, оцінка; 0,3% нас. АР Крим), густота — 2,00425 осіб/км². Склад населення за етніч. групами (2014, перепис): росіяни (64,8%), українці (27,2%), білоруси (1,8%), кримські татари (1,6%), ін. Функціонують реліг. громади: 2 християнські (православ. та еванг. християн-баптистів) і мусульманська. Знач. кількість людей пенс. віку. Частка чоловіків — 45,4%, жінок — 54,6% (2014, перепис). У місті від'ємний природ. і мех. рух населення. Клімат

субтроп. середземномор. із жарким сухим літом (+24,1 °C у липні) та м'якою теплою дощ. зимою (+4 °C у лютому). Гол. гряди Кримських гір захищає узбережжя від вторгнення холод. повітря з Пн. Серед. річ. т-ра +14,1 °C. Заг. тривалість соняч. сяяння — 2150 год/рік. Купальний сезон триває від травня до жовтня. Найтепліша вода в серпні (+24 °C), найхолодніша — у лютому (+9 °C). Річ. обсяг опадів — 400 мм. Вологість повітря — 69%. Клімат А. сприятливий для лікування *туберкульозу* та верх. дих. шляхів. Госп-во міста спрямовано на санаторно-курорт. обслуговування відпочивальників. Зареєстровано буд. підприємство, є від-ня винарадгоспу «Лівадія» та цехи виробничо-демонстрац. комплексу «Масандра». Станом на 2014 функціонували бл. 13 об'єктів санаторно-курорт. комплексу, які займали 5,2 % пл. міста, а також рекреац. установи (6,6% пл. міста). Рекреац. комплекс мав лікув. спеціалізацію. Діяло 6 санаторіїв, з них 2 дит. на 470 місць, та дит. оздоровчий табір. Найбільшим є Алупк. військ. санаторій на 400 місць. Працюють банк, низка агенцій нерухомості, складів громад. харчування, готелів, станція тех. обслуговування автомобілів. Серед туристів популярні піші прогулянки. Найвідвідуваніший туристами об'єкт — *Алупкинський палацово-парковий музей-заповідник* (близько 2 тис. екскурсій на рік). Протяжність доріг і вулиць бл. 30 км. Осн.

Алуніт із Закарпаття

Алу́пка. Вид на г. Ай-Петрі, Воронцовський палац

видом транспорту є автомобільний. Мор. сполучення з м. *Ялтою*. До найближчої заліз. станції 70 км (м. *Сімферополь*). Станом на 2014 діяли дошк. заклади (бл. 190 місць), 2 загальноосвіт. школи й дитяча школа мист-в, санатор. школа-інтернат, міськ. центр культури, 2 6-ки. В А. розташована низка музеїв: кримсько-татар. культури (засн. 1992), С. *Амет-Хана* (засн. 1993), художників А. *Куїнджі*, Я. *Басова* (засн. 1997). Пам'ятник хірургу О. Боброву (засновнику першого дитяч. санаторію), погруддя двічі Героя Радянського Союзу льотчика С. *Амет-Хана*. Функціонують спорт. клуби «SportLine», «Одісей», вело клуб «Мусон», кіно-спорт. клуб «Червоний кінь» тощо.

Лит.: Зеленин Г. И., Войтенко Л. А. Этот удивительный Крым. 3-е изд., испр. Киев, 1991; Папикьян Р. Т., Тимофенко В. И. Крым. Архитектура, памятники. Киев, 1991; Багров Н. В., Багрова Л. А., Боков В. А. География Крыма. Киев, 2001; Атлас Автономна Республіка Крим / Гол. ред. М. В. Багров, Л. Г. Руденко. Сімферополь; Київ, 2003; Яковенко И. М. Рекреационное природопользование: методология и методика исследований. Симферополь, 2003;

Абкадыров Р. Р. Геотопонимия и хозяйственно-культурное освоение Крыма. Симферополь, 2004; Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В. Заповедные ландшафты Тавриды. Симферополь, 2004; Байцар А. Л. Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Львів, 2007.

Л. Г. Руденко

Алупкинський палацово-парковий музей-заповідник — палацово-парк. комплекс, пам'ятка архітектури нац. значення. Розташований у м. Алупка, АР Крим (з 2014 тимчасово окуповано РФ). До складу входять Воронцов. палац-музей, Алупкин. парк і Масандрів. палац-музей Олександра III. Збудовано 1828–1848 за проектом арх. Е. Блора і В. Гунта (обидва — Велика Британія) на замовлення власника Алупкин.

**Алупкинський
палацово-парковий
музей-заповідник**

маєтку генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. Воронцова: головний (1830–1837), бібліотеч. (1842–1848), Шуваловський (1830–1842), господар. (1838–1846) корпуси, парк. споруди (1829–1848). У Горішньому парку 1848 побудовано павільйон із *діабазу* (арх. В. Гунт). У зх. частині є фонтан «Трільбі» (1829). 11.08.1921 у палаці відкрився історико-побут. музей, що зай-

Алупкинський палацово-парковий музей-заповідник. Масандрівський палац

мав гол., бібліотеч. корпуси та парад. ідальню. 1927 у Шувалов. корпусі відкрито санаторій «10 років Жовтня», у господар. — поліклініка з водолікарнею. За часів Другої світової війни інтер'єри палацу та його мист. зібрання зазнали невідшкодов. втрат. Під час Ялтинської конференції 1945 у Воронцов. палаці розміщувалася

делегатія Великої Британії. З 1956 у палаці працював Держ. музей образотвор. мист-в, від 1958 — архітектурно-худ. музей. 1965 утворено Алупкин. палац-музей; на його базі 1990 рішенням обл. влади Криму створено держ. музей-заповідник. Комплекс розплановано вздовж осі Сх. — Зх. на терасі, що підноситься на 46 м над рів. м. Складається з гол., прилеглих до нього із Зх. Шуваловського, зі Сх. — бібліотеч. корпусів, парадного двору, господар. корпусу з внутр. двором. Навколо палацу розташ. парк у пейзаж. стилі пл. 40 га. Палац. шосе ділить його на ниж. (регулярну) та горішню (ландшафт.) частини. Комплекс зведено з блоків місц. сіро-зеленого діабазу в стилістиці англ. *неоготики* з мавритан. мотивами. Гол. корпус двоповерховий, симетричний, із зх. боку засклена галерея зим. саду (1838) поєднує його з корпусом парад. ідальні (1834). Пн. фасад — у стилістиці тюдор. готики 16 ст.: з вел. вікнами, *еркерами*, *вежами* й *банями*. Пд. фасад, звернений до моря, в аналог. стилістиці; центром композиції тут є пишно декор. портал у *мавританському стилі* на всю висоту споруди. Збереглися первіс. інтер'єри з дуб. різьбл. панелями, ліпними стелями, камінами. У парад. приміщеннях (вестибюлі, кабінеті, ситцевій та китайській кімнатах, блакит. вітальні, парад. ідальні, зим. саду та більярдній) експонуються палац. інтер'єри з предметами ужитк. мист-ва — меблями, порцеляною, бронзою, творами *живопису* й *скульптури* рос. і зарубіж. майстрів 16 — 1-ї пол. 19 ст. Двоповерх. бібліотеч. корпус прямокутний у плані, з триярусною наріж. баштою та еркером на зх. фасаді. На 2014 у меморіал. 6-ці М. Воронцова — бл. 10,3 тис. одиниць зберігання 17 — поч. 20 ст. Шуваловський корпус витягнутий паралельно пд. Фасаду господар. корпусу та прилягає до зх. причілка парад. ідальні. Складається з двоповерх. сх. крила й одноповерх. західного. Господар. корпус — двоповерх. із внутр. двором, вирішений у стилістиці середньовіч. замк. архітектури. У двір ведуть дві брами з баштами. Парк і парк. споруди утворюють із комплексом єдиний ансамбль. У парку акліматизовані рослини із *Середземномор'я*, Пд. Америки, Сх. Азії, що разом із деревами місц. порід формують оригін. парк. композиції (до 200 видів рослин). Нагромадження брил діабазу утворюють романтич. Вел. і Малий хаоси з *гротами*, каскадами, терасами, огляд. майданчиками. Між Вел. і Малим хаосами розташовані 3 ставки. Перед пд. фасадом палацу на 3 терасах — регуляр. частина парку з партерами, сходами, мармур. балюстрадами, фонтанами, лавами, вазами та скульптурами левів (скульптор Дж. Боннані, Італія). Найбільшою парк. спорудою є «Чайний будиночок» у стилі *класицизму* 1829 (архіт. Ф. Ельсон, Росія). На березі моря біля палацу — Хаос (нагромадження каміння) зі скелею *Айвазовського*, що є огляд. майданчиком. До складу музею-заповідника від 1992 входить на правах філіалу Масандрів. палац-музей, розташ. за 23 км на Пн. Сх. від Алупкин. палацу. Збудовано 1881–1902 спершу на замовлення кн. С. Воронцова, згодом — рос. імп. Олександра III, за проектами арх. Е. Бушара (Франція) і М. Месмахера (Росія), у стилістиці історизму (франц. неоренесанс) з елементами *модерну*. У 3-поверховому палаці збереглися музейфіковані інтер'єри, меблі, начиння. Його оточує невеликий ландшафт. парк.

Лит.: Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. Київ, 2000; Историко-культурні заповідники України. Київ, 2007; Художественное собрание музея / Сост., ред. Г. Г. Филатова. Симферополь, 2008. Вып. 2.

В. В. Вечерський

Алушта — місто респ. підпорядкування Автономної Республіки Крим (з 2014 тимчасово окуповано РФ), Україна. Розташоване на Пд. березі Криму, у долині річок Улу-Узень і Демерджі. Відстань від м. Ялти — 45 км, від м. Сімферополя — 45 км. А. — адм. ц. міськ. округу (міськради), який включає низку сільськ. поселень (сmt Партеніт, с-ща Бондаренкове, Лаванда, Розовий, Семидвор'є, Утьос, Чайка, села Верхня Кутузов-

Алушта

ка, Виноградне, Генеральське, Запрудне, Зеленогор'є, Ізобільне, Кипарисне, Лаврове, Лазурне, Лучисте, Малореченське, Малий Маяк, Нижнє Запрудне, Нижня Кутузовка, Привітне, Пушкінно, Рибаче, Солнечногорське). Площа міськ. округу — 59989,8281 га. А. виникла завдяки буд-ву Візантійською імперією в 6 ст. фортеці Алустан. На тер. А. знайдено археол. пам'ятки від доби неоліту. Вони пов'язані зі впливом на розвиток міста скіфів, готів, гунів, аланів, греків, османів і римлян. В А. мешкали рибалки, торгівці й ремісники. На розвиток А. та його околиць певний вплив мало князівство Феодоро, а пізніше — перебування тут генуезців та османів (від 1475). У 1783 А. в складі Кримського ханства приєднано до Рос. імперії. З кін. 19 ст. функціонує як примор. курорт. Статус міста має від 1902. У 1954 в складі Кримської обл. передано до Української РСР. Заг. кількість населення А. — 29 078 осіб (разом із міськ. округом 52,318 тис. осіб), густота — 87,5 осіб/км² (2014, перепис). Склад нас. за етніч. групами: (2014, перепис): росіяни (72,8%), українці (16,5%), кримські татари (6,3%), білоруси (1%), татари (0,7%), вірмени (0,6%), ін. (2,1%). Частка чоловіків — 44,3%, жінок — 55,7%. У міськ. окрузі А. частка міськ. нас. — 55,6%, сільського — 44,4%. А. має від'єм. приріст нас. з вел. часткою пенсіонерів і негатив. сальдо міграції. Клімат — субтроп. середземномор. типу з жарким сухим літом (у липні +28,3 °C) та м'якою зимою (у лютому, найхолодніш. місяці — +2,9 °C). Серед. річ. т-ра повітря — +12,3 °C. Розташовані pobl. перевал

Кебіт-Богаз та Анггарський перевал сприяють переміщенню повітр. мас із рівнин до моря та назад. Заг. тривалість соняч. сяяння — 2 321 год/рік. Т-ра води в найхолодніший місяць не падає нижче за +8 °C. Опадів 400 мм на рік. У холод. період року (жовтень — лютий) випадає найбільша кількість опадів. У липні — вересні вода прогрівається до т-ри +25 °C. Станом на 2014 в А. було розміщено 16 пром. підприємств. Найбільшим із них є винороб. підприємство «Алушта», на якому виготовляють бл. 20 марок вин. У міськ. окрузі А. працюють залізобетон. та ефіроол. з-ди, молокозавод та кілька підприємств харч. пром-сті. Госп-во спрямоване на надавання рекреац. послуг населенню. Станом на 2014 на тер. округу діяло 75 санаторно-курорт. закладів (12 санаторіїв, 45 пансіонатів та 18 баз відпочинку), понад 80 підприємств ресторан. госп-ва, понад 350 магазинів. В А. та на її околицях — 68 пляжів заг. користування та 24 лікувал. і дитяч. пляжі. Цінними є магнієві та гідрокарбонатні джерела. У місті — 34 готелі, туристично-оздоров. комплекси, турбази. В окрузі бл. 50 суб'єктів турист. діяльності, які забезпечують здійснення гірсько-пішохід., спелео- та вело-, екскурсійного й реліг. (див. Пам'ятки) туризму. Функціонує автобус. сполучення. До міст Сімферополя та Ялти курсують тролейбуси. На 2014 в окрузі діяли 11 дошкіль. освіт. орг-цій, 12 загальноосвіт. орг-цій, 4 дитячі школи мист-в. На тер. міськ. округу А. понад 100 об'єктів культ. спадщини, з них 35 у межах самого міста. В А. працюють музеї: Алуштин. історико-краєзнав. музей (філіал Центр. музею Тавриди; засн. 1971), літ.-меморіал. музей С. Сергєєва-Ценського (засн. 1962), будинок-музей арх. О. М. Бекетова (засн. 1987) та літ. музей І. С. Шмельова (засн. 1993), у с. Малореченському — Музей катастроф на водах Світового океану (засн. 2009). Важливими археол. об'єктами є залишки генуезької фортеці Алустон (6 ст. н. е.) та руїни замку Фуна (14 ст.). Найявні такі архітект. об'єкти: дача «Голубка» (1893) та вілла «Відрада» (тепер Центр дитячої творчості), збудована в 1880-ті купцем М. Стахеевим (1852–1933, Росія), обидві — в А., палац «Карасан» (поч. 19 ст.) у сmt Партеніт, палац А. Гагаріної (1902) у с-щі Утьос тощо. Традиції кримсько-татар. народу представлено в культурно-етногр. центрі «Алушта». В окрузі є культові споруди: Косьмо-Даміановський чоловічий монастир у сmt Партеніт, Храм в ім'я всіх кримських Святих та Святого Великомученика Феодора Стратилата (1840-ті, арх. Г. Торічеллі), мечеть Юхари-Джами (сер. 19 ст.), Храм Святого Луки (1914), усі — в А., Храм-маяк у с. Малореченському (2007) тощо. Парки «Утьос» і «Карасанський» у с-щі Утьос та парк санаторію «Айвазовське» (1860-і; сmt Партеніт) є об'єктами садово-парк. мист-ва. У міськ. окрузі А. розташовані частина Кримського природного заповідника, ландшафт. заказник «Аю-Даг» (див. Аюдаг), ботан. заказники «Парагільмен», «Кастель», «Канака», заповід. урочище «Яйла Чагир-Дага», гідрол. заказник «Хапхальський», геол. заказник «Гірський карст Криму». На 2014 в А. 79 спорт. споруд, на тер. округу функціонують 2 дитячо-юнац. спорт. школи. У місті відбулися чемпіонати України з легкої атлетики (шосейна спорт. ходьба, 1993; зим. спорт. ходьба, 2014), 78-й (у 2009) та 79-й (у 2010) чемпіонати України із шахів. Функціонує спорткомплекс «Спорт-

Алушта» (важка атлетика, футбол, паверліфтинг, самбо, танці, гандбол, баскетбол, дзюдо, рукопаш, бій, бокс, єдиноборства, бодібілдинг, волейбол).

Лит.: Зеленин Г. И., Войтенко Л. А. Этот удивительный Крым. 3-е изд., испр. Киев, 1991; Папикьян Р. Т., Тимофеев В. И. Крым. Архитектура, памятники. Киев, 1991; Багров Н. В., Багрова Л. А., Боков В. А. География Крыма. Киев, 2001; Атлас Автономна Республіка Крим / Гол. ред. М. В. Багров, Л. Г. Руденко. Симферополь; Київ, 2003; Яковенко И. М. Рекреационное природопользование: методология и методика исследований. Симферополь, 2003; Абкадыров Р. Р. Геотопонимия и хозяйственно-культурное освоение Крыма. Симферополь, 2004; Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В. Заповедные ландшафты Тавриды. Симферополь, 2004; Байцар А. Л. Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Львів, 2007.

Л. Г. Руденко

Алфавіт [грец. ἀλφάβητος, від назв перших літер грец. Α — альфа та βета (βίτα)] — див. *Абетка*.

Алфавіт Брайля — див. *Брайля шрифт*.

Алфер'єв, Сергій Петрович (рос. Алферьев, Сергей Петрович; 16.10.1816, м. Орел, тепер РФ — 12.04.1884, м. Київ, тепер Україна) — лікар, терапевт. Дядько письменника М. Лескова. Народився в родині офіцера. 1838 закінчив Москов. відділення Медико-хірург. академії. Відтоді до 1842 працював на посаді ординатора в москов. Катерининській лікарні. 1843 захистив доктор. дис. «Про контагіозну гідрофобію». 1843–1846 удосконалював свою професійну майстерність у провідних європ. клініках. 1846 обраний в. о. екстраординар. професора каф. окремої патології та терапії Імператор. ун-ту св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). 1847–1857 — ординар. професор цієї кафедри, 1850–1854 — декан мед. ф-ту ун-ту. 1848 призначений молодшим ординатором, 1849 — зав. терапевт. відділення Київ. військ. госпіталю. На базі цього відділення 1849 створив госпітальну клініку мед. ф-ту ун-ту — першу в м. Києві госпітальну терапевт. клініку. Вона стала клініч. базою трансформов. цього ж року каф. окремої патології та терапії. Завідував клінікою до 1855. У 1856 під час *Кримської війни 1853–1856* відряджений до місць розташування Пд. Армії — надавав допомогу хворим на тиф, вивчав особливості тифоз. епідемії у військах. Після закінчення війни ознайомився з методами лікування тифу в англ. і франц. військ. госпітальях у Криму й м. Константинополі, опублікував (у співавт.) дані про «тифозну гарячку» у Пд. армії. Член Мед. т-ва в м. Одесі, чл.-кор. Мед. т-ва в м. Константинополі (в обох — з 1856). У 1857–1864 — зав. кафедри терапевт. клініки ун-ту. Водночас 1857–1860 — президент Т-ва київ. лікарів. Після звільнення з ун-ту 1864 (за вислугою 25 р.) до 1870 залишався на службі у військ. відомстві. 1868 А. надав чин дійсн. статського радника. З 1870 кілька років працював на посаді лікаря-консультанта в Другій київ. гімназії, Київ. духовній академії та семінарії. Постійно займався приват. лікар. практикою. А. започаткував традицію Київ. школи внутр. медицини — створення та функціонування наук.-освітньо-лікувальних комплексів. Був прихильником клініко-анатоміч. напряму в патол. анатомії, обсто-

Алфер'єв Сергій Петрович

Алфьоров Жорес Іванович

ював необхідність поєднання патол. анатомії та патол. фізіології. Досліджував проблеми епідеміол. захворювань. Уперше розмежував засоби, які знезаражують, і ті, що знищують лише сморід. Довів переваги зміцнювальних засобів. Автор праць: «Про тифозну гарячку в Південній армії», «Про поїздку до Константинополя» (обидві — 1856), «Аспіраційний та ін'єкційний прилад, який замінює всі аспірації, що існували доти, й усілякі шприци» (1876) та ін. 1857–1858 під керівництвом А. група студентів здійснила переклад із нім. мови підручника «Окрема патологія та терапія» Г. Ріхтера. Нагороджений орденами св. Анни (1851, 1853, 1856), св. Володимира (1859).

Лит.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. Киев, 1884; Макаренко И. М., Полякова И. М. Биографический словарь заведующих кафедрами и профессоров Киевского медицинского института (1841–1991). Киев, 1991; Иванова К. До 150-річчя кафедри факультетської терапії Українського медичного університету ім. акад. О. О. Богомольця // Агарт. 1995. № 2; Макаренко І. М., Полякова І. М. Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця (1841–2001) / За ред. Є. Г. Гончарука. Київ, 2001; Передерій В. Г., Шипулин В. П. Настоящие врачи: из истории кафедры факультетской терапии № 1 Национального медицинского университета. Киев, 2001; Алфер'єв Сергій Петрович (1816–1884) // Булах С. М., Васильєва С. Г., Долінна Л. Б. Медицина в Україні. Біобібліографічний словник. Київ, 2005; Дзєман М. І. Матеріали щодо становлення традицій клінічного викладання внутрішньої медицини в Університеті святого Володимира (ч. 2) // Практикуючий лікар. 2016. Т. 5. № 3.

П. І. Червяк

Алфьоров, Жорес Іванович (рос. Алфёров, Жорес Иванович; 15.03.1930, м. Вітебськ, тепер Білорусь — 01.03.2019, м. Санкт-Петербург, РФ) — фізик, академік АН СРСР (з 1979), академік РАН (з 1991), член Польської АН (з 1988), Нац. Академії наук США (з 1990), АН Республіки Білорусь (з 1995), України (з 1999), Молдови (з 2000), Азербайджану (з 2004), Нобелівська премія з фізики (2000) та ін. Народився в сім'ї інженера. Родина часто переїздила до різних міст колиш. СРСР у зв'язку з призначеннями на роботу батька. Закінчив 1952 Ленінград. електротех. ін-т [тепер Санкт-Петербург. держ. електротех. ун-т імені В. І. Ульянова (Леніна)]. З 1953 працював у Ленінград. фізико-тех. ін-ті (тепер Федеральна держ. бюджетна установа науки Фізико-тех. ін-т імені А. Ф. Йоффе РАН) молодшим наук. співробітником у лабораторії В. М. Тучкевича. 1961 захистив кандидат., 1970 — доктор. дис. З 1972 — професор, від 1973 — зав. каф. оптоелектроніки Ленінград. електротех. ін-ту. 1987–2003 — директор, 2003–2006 — голова вченої ради Фізико-тех. ін-ту. З 1989 — голова президії Санкт-Петербург. наук. центру РАН, від 2018 — його президент. 1990–2017 — віце-президент РАН. Від 2001 — президент Фонду підтримки освіти та науки. Ректор-організатор Санкт-Петербург. нац. дослідницького Академ. ун-ту РАН (засн. 2002). З 2010 — наук. керівник інновац. центру «Сколково» (м. Москва). А. працював у галузі фізики напівпровідників, квантової та напівпровідникової електроніки, тех. фізики. Автор понад 500 наук. праць, 50 винаходів. Брав участь у створенні перших рад. транзисторів,

фотодіодів і потужних германієвих випрямлячів. Відкрив явище надінжекції в гетероструктурах. Показав, що в гетероструктурах можна принципово інакше управляти світловими та електрон. потоками. Створив напівпровідникові лазери на основі подвійних гетероструктур, реалізував безперерв. режим генерації при кімнатній тем-рі. Дослідженнями А. започатковано новий напрям — фізика гетероструктур, а також оптоелектроніка й електроніка на їх основі. Голова наук. школи. Був гол. редактором, членом редколегії кількох наук. видань. 1989–1991 — нар. депутат СРСР. 1995–2019 — депутат Держ. думи Росії, член комітету з освіти та науки, комітету з науки та наукомістких технологій. З 1999 обирався до Держ. думи за списком КПРФ (членом партії не був). Один із авторів листа академіків РАН президентові РФ проти «клерикалізації» сусп-ва, актив. проникнення церкви в усі сфери життя, зокрема освіту (2007). А. співпрацював з укр. вченими, часто відвідував Україну. 1969 брав участь у налагодженні роботи заводу напівпровідників у м. Світловодську Кіровоград. обл. З 1999 був керівником спільної рос.-укр. програми з фізики наноструктур і наноелектроніки. Підтримував тісні контакти з адміністрацією Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл., зі школою с. Комарівки цього р-ну, неподалік якого під час Другої світової війни загинув його брат М. Альфоров. 2003 А. відкрив у м. Києві філію свого Фонду підтримки освіти та науки. Виплачував із нього стипендії найкращим учням і студентам, зокрема трьом учням Комарів. школи (2016 школу ліквідовано). Був почес. громадянином сіл Комарівки та Хильок і почес. членом педради Комарів. сіл. школи. А. разом із Г. Кремером удостоєний Нобелів. премії з фізики (2000) за розробку напівпровідник. гетероструктур та створення швидких опто- та мікроелектронних компонентів. На базі цих технологій створено швидкі транзистори та лазерні діоди. На його честь названо астероїд 3884 Альфоров. Лауреат Ленінської (1972), Держ. премії СРСР (1984), Премії ім. А. Ф. Иоффе РАН (1996), Демидовської премії (1999), Премії Кіото, Премії В. Вернадського НАН України (2001), міжнар. премії «Глобальна енергія» (2005) та ін. Нагороджений орденами Леніна (1986), Жовтневої революції (1980), Трудового Червоного Прапора (1975), «Знак Пошани» (1959), «За заслуги перед Батьківщиною» (1999, 2000, 2005, 2010), Ф. Скорини (2001, Білорусь), Ярослава Мудрого (2003, Україна), Дружби народів (2009, Білорусь), Олександра Невського (2015), Золотою медаллю ім. О. С. Попова РАН (1999) та ін. відзнаками.

Пр.: Физика и жизнь. Санкт-Петербург, 2001; Двойные гетероструктуры: концепция и применения в физике, электронике и технологии // Успехи физ. наук. 2002. Т. 172. Вып. 9; Власть без мозгов. Кому мешают академики. Москва, 2013; Наука и общество. Санкт-Петербург, 2015.

Лит.: Губарев В. С. Академик Жорес Алферов: Фантастика в зеркале науки // XX век. Исповеди: судьба науки и ученых в России. Москва, 2000; Жорес Алферов — про науку та її місце у суспільстві // Вісник Нац. акад. наук України. 2001. № 7; Великие преобразователи естествознания: Жорес Алферов. Минск, 2004; Иванова Л. Алферов Ж.: «В Україні почуваюся як удома» // Київ. ун-т. Київ, 2013. № 11/12; Зернова Т. В. Академик Алферов: «Развитие человечества идет благодаря смене технологий, а смена технологий рождается научными исследованиями и разработками» // Инновации. 2015. № 3 (197).

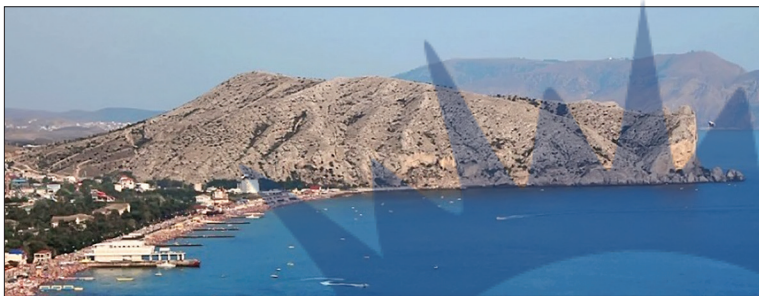
Алхімія (пізньолат. *alchemia*, араб. *خيمياء*, від грец. *χημία* — букв. плавлення чи лиття металу, перетворення речовини) — специфічна область езотеричної філософії; донаук. напрям у розвитку хімії. Особливого поширення А. набула в 3х. Європі в добу розвинутого середньовіччя. Своїм гол. завданням алхіміки вважали перетворення («трансмутацію») неблагород. металів (міді, свинцю) на благородні (золото, срібло) за допомогою уявної речовини — «філософського каменю», а також створення «еліксиру життя», що дає людині безсмертя. Легендар. засновником вважається *Гермес Трисмегіст*. А. сформувалася в епоху пізн. античності в александрійській культур. традиції як форма ритуального герметичного мистецтва. Після падіння Римської імперії (476 н. е.) центр алхім. досліджень перемістився на араб. Схід, а після захоплення Піренейського півострова династією Омейядів у 8 ст. А. проникла до Європи. Серед мислителів-алхіміків, які залишили слід в історії середньовіч. культури. в період із 9 до 15 ст.: Раймунд Луллій (1235–1315; «Заповіт, що викладає у двох книгах загальне хімічне мистецтво»), Арнольд із Вілланови (1235–1313; «Про отрути»), Альберт Великий («Про метали і мінерали»); Р. Бекон («Могутність алхімії», «Дзеркало алхімії») — один із перших середньовіч. мислителів, який проголосив дослід. єдиним критерієм істин. знання. Емпірич. А. торувала шлях цілеспрямованим наук. експериментам. У процесі дослідницьк. пошуку алхіміки здійснили низку відкриттів: вивчили властивості різн. речовин, хім. і фізич. способи впливу на них; отримали різн. сплави й хім. сполуки, кислоти, луги, мінеральні фарби; створили й удосконалили прилади та установки для дослідів (перегінний куб, хім. печі, апарати для фільтрації й дистиляції). А. 14–16 ст. ще далі тісніше пов'язана з завданнями практич. металургії, гірничої справи, медицини. Серед алхіміків цього періоду найпомітніший — *Парацельс*. Він відкинув частину окульт. складників А. (див. *Окультизм*) і зосередився на проведенні фіз. і хім. експериментів, а також вивченні властивостей людського тіла. Процеси, що перебігають в орг-мі, Парацельс вважав хімічними; активно застосовував хім. речовини й мінерали в медицині. Занепад А. почався в 16 ст. Однак навіть у 17–18 ст. окр. вчені поділяли алхім. погляди.

Лит.: Eliade M. The Forge and the Crucible: The Origins and Structure of Alchemy. 2nd ed. Chicago; London, 1978; Рабинович В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры. Москва, 1979; Гермес Трисмегист и герметическая традиция Востока и Запада. Киев; Москва, 1998; Ютен С. Повседневная жизнь алхимиков в средние века / Пер. с фр. Москва, 2005; Родигін К. М. Феномен алхімії і трансформація його оцінок в академічному дискурсі // Вісник Донец. нац. ун-ту. Сер.: Гуманіт. науки. 2014. № 1–2; Шепанський В. «Герметичне мистецтво» алхімії в культурному ландшафті православних слов'ян XVI–XVII ст.: алхімічний аналіз граверів «Чистота аки Девіца» // Схід. 2018. № 2.

М. О. Рудь

Алчак, Алчак-Кая — мис і гора на Південному березі Криму поблизу м. Судак. Мис, що є продовженням гір. масиву, виступає в Судачську бухту та розділяє її. Сх. частина має власну назву — Капсельська бухта. Висота — 156 м, протяжність — бл. 1000 м. Схили стрімкі, вершина виположена, плоска. А. утворена з рифових вап-

няк, відкладів із прожилками *кальцитів*. Тра-в'ян. степ. рослинність та поодинокі кущі ялівцю трапляються лише на певних ділянках. На зх. схилі підвищення розташовані *штольні* та *шурфи*, що залишилися після добування кальцитів.

Алчак

На пд. схилі — грот Еолова арфа, що утворився в результаті *вивітрювання*. Археол. дослідження виявили біля підніжжя стоянку епохи бронзи (див. *Бронзовий вік*), 1959 там знайдено монети, датовані 3 ст. до н. е., часу *Боспорського царства*. Навколо підніжжя гори прокладено турист. *стежку*. З 1988 мис А. має статус заповід. *урочища*.

Літ.: Атлас Автономна Республіка Крим / Гол. ред. М. В. Багров, Л. Г. Руденко. Сімферополь; Київ, 2003; Байцар А. Л. Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Львів, 2007; Малі міста України. Автономна Республіка Крим / Уклад.: Д. О. Мироненко, С. М. Кайнова, О. В. Углова. Київ, 2017.

Алчєвськ (з 1895 — Юр'ївка, з 1903 — Алчевське, з 1926 — Ворошиловське, з 1932 — Ворошиловськ, 1961–1991 — Комунарськ) — місто обл. підпорядкування *Луганської області*, Україна. Місто розташоване на *Донбасі*, за 45 км від м. *Луганська*, неподалік зх. кордону Луган. обл. Засноване 1895 як робітн. поселення Юр'ївка в складі Луганського пов. *Катеринославської губ.*, як заводське селище Донецько-Юр'їв. металург. з-ду (тепер — Алчев. металург. комбінат). Об'єд-

Алчєвськ із висоти

нало селища Василівка, Жилівка, Новоселівка. 1902 — статус міста. 1903 дістало назву Алчевське на честь укр. підприємця, засновника міста й Донецько-Юр'їв. металург. з-ду (тепер — Алчев. металург. комбінат) О. *Алчевського*. Після заснування заводу в А. було відкрито заводську школу на 700 учнів, 1907 — двокласне народне училище, 1910 — земську школу та приватне

Алмазно-Юр'ївське середнє уч-ще. Після встановлення рад. влади (26.12.1919) Донецько-Юр'їв. металург. з-д був націоналізований, а згодом тимчасово законсервований (1923–1926), що призвело до зменшення к-сті населення. 1929 завершено буд-во коксохім. з-ду. Статус міста обл. підпорядкування та назву А. набуло 1932, після чого розпочалася його активна розбудова, з'явилися водопровід, каналізація, електричне освітлення. З 12.07.1942 по 02.09.1943 тривала нім. окупація А. Після *Другої світової війни* в А. побудовано хлібокомбінат, молокозавод, швейну та галантерейну ф-ки, з-д товарів нар. споживання, запущено 1-й у Луган. обл. тролейбус. 1991 за результатами міськ. референдуму місто назвали А. У січні 2006 в А. сталася аварія на об'єктах ЖКГ, унаслідок чого бл. 60 тис. жителів залишилися без централізованого опалення. У період ліквідації аварії в місті була оголошена надзвичайна ситуація державного рівня. 2014 місто окуповане рос. військами, перебуває під контролем т. з. ЛНР. Заг. кількість нас. — 109,236 тис. осіб (2017, оцінка), густота нас. — 2185 осіб/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (51,6 %), росіяни (44,6 %), білоруси (1,1 %), ін. (2,7%). Розподіл населення в А. за рід. мовою: рос. (83,58 %), укр. (15,26 %), білорус. (0,14 %), вірм. (0,12 %). У 2001 в місті мешкало 54,998 тис. чоловіків і 64,195 тис. жінок. Серед. вік чоловіків — 36,4 р., жінок — 41,6 р. Природ. і мех. приріст населення — від'ємний. Клімат в А. помірно континентальний, серед. т-ри січня — -7 °С, липня — +21 °С, середньоріч. кількість опадів — 450–500 мм на рік. На поч. 21 ст. (до початку *Антитерористичної операції на Сході України*) в А. функціонували металург. комбінат (зупинено на поч. 2017) і коксохім. з-д. Залізн. станція А. (наз. Станція Комунарськ Донецької з-ці) зараз функціонує лише як станція приміськ. сполучення та для вантаж. потягів. Потяги далекого прямування скасовано через проведення Антитерорист. операції. Станом на 2014 в А. діяли Донбаський держ. тех. ун-т, металург. і торг.-кулінар. ліцеї, вище профес. уч-ще, індустр. технікум, 7 загальноосвітн. шкіл, 3 навч.-вихов. комплекси, 1 приват. школа, 2 серед. і спец. школи, 4 гімназії, міжшкіл. навч.-виробн. комбінат, 2 муз., художня, 2 спорт. школи, центр дитячої та юнацької творчості, центри науково-тех. та еколого-натураліст. творчості учн. молоді, дитячо-юнацький центр туризму, екскурсій та краєзнавства, 25 дитячих дошк. закладів. Багатофункціон. стадіон «Сталь» уміщує 9,2 тис. глядачів, до 2014 був домаш. ареною футбольного клубу «Сталь».

Літ.: Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. Львів, 1992; Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк, 2008; Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр. Донецьк, 2012; Малі міста України. Луганська область / Уклад.: Д. О. Мироненко, С. М. Кайнова, О. В. Углова. Київ, 2017.

Ю. О. Кисельов

Алчєвська, Христіна Данилівна (уроджена Журавльова; 16.04.1841, м. Борзна Чернігівської губ., тепер Україна — 15.08.1920, м. Харків, тепер Україна) — педагог, організаторка нар. освіти. Дружина О. *Алчевського*. Мати Х. О. *Алчевської*, Г. *Алчевського* та І. *Алчевського*. Народилася в сім'ї викладача. Батько за походженням — укра-

їнець; мати — румунка. Освіту здобула самотужки. Засновниця *Харківської жіночої недільної школи* (10.06.1862), яка до 1870 функціонувала нелегально. З 1879 — куратор збудованої власним коштом однокласної земської школи в с. Олексіївці Катеринослав. губ. (тепер Луган. обл.). Приділяла значну увагу позаклас. роботі, популяризувала укр. мову та л-ру. З 1869 — член Харків. т-ва поширення грамотності серед народу. Одна з перших організаторок в Україні приватної жін. недільної освіти. Досягнення школи 1889–1890 А. було представлено на всесвіт. виставках, зокрема Брюссел., Чиказ., двох Празьких. Здобула визнання за пед. працю на Міжнар. конгресі приватної ініціативи у Франції (1889). У 1905 обрана віце-президентом Міжнар. ліги освіти. Листувалася з М. Драгомановим, І. Франком, В. Короленком та ін. Пропагувала найкращі надбання укр. письменства. Автор праць «Історія відкриття школи в с. Олексіївка Михайлівської волості» (1881), «Сільські нариси» (1894), «Півроку із життя недільної школи» (1895), «Передумане й пережите» (1912). Керувала виданням навч. посібників: «Програми з усіх предметів навчання в недільній школі для дорослих і неповнолітніх учнів», «Що читати народу» (в 3 т.).

Пр.: История открытия школы в с. Алексеевке Михайловской волости. Харьков, 1881; Что читать народу: в 3 т. Санкт-Петербург, 1884–1906; Программы по всем предметам обучения в воскресной школе для взрослых и малолетних учащихся. Харьков, 1885; Полгода из жизни воскресной школы. Санкт-Петербург, 1895; Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. Москва, 1912; Полувековой юбилей (1862–1912). Москва, 1912.

Лит.: Бондар Л. Христина Алчевська — організатор освітньої справи в Україні // Рідна шк. 2002. № 2; Ковалець Л. Х. Д. Алчевська та її школа // Початкова шк. 2002. № 3; Просвітницько-педагогічна діяльність Х. Д. Алчевської // Харків — моя мала Батьківщина / Заг. ред. І. Ф. Прокопенко. Харків, 2003; Коляда Н. Христина Алчевська. На освітянській ниві // Українки в історії / За ред. С. Андрусів, Ю. Багаліки, М. Богачевської-Хомяк та ін. Київ, 2004; Новальська Т. Українські просвітяни про вивчення «читача з народу»: Творчі доробки Х. Алчевської, Б. Грінченка // Бібл. вісник. 2004. № 3; Родина просвітників і гуманістів: Алчевські // Кушнарів Є. 100 кроків Харківською землею. Харків, 2004; Сухомлинська О. Алчевська Христина Данилівна // Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. / За ред. О. Сухомлинської. Київ, 2005. Кн. 1: XIX ст.; Олексієнко О. Х. Д. Алчевська як носій національних освітніх ідей // Наук. записки Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Іст. 2008. Вип. 14; Шарненкова Т. Христина Алчевська та її внесок у розвиток освіти дорослих // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. 2013. Вип. 6.

А. А. Марушків

Алчевська, Христина Олексіївна (криптоніми, псевдоніми: Х. А., А-евська, Дівчина Христя, Невідома Христина, Христинич, Христинич Христя, Харков'янка, Степова, Степова Х., Тітка Христя та ін; 16.03.1882, м. Харків, тепер Україна — 27.10.1931, м. Харків, тепер Україна) — письменниця, перекладачка, педагог. Дочка Х. Д. Алчевської та О. Алчевського. Освіту здобула в Харків. першій жін. гімназії, на Учительських курсах (м. Париж), у Харків. худ. школі. Працювала вчителькою франц. та укр. мов у гімназії в м. Харкові. Друкувалася у виданнях «Хлібороб», «Рідний край», «Громадська думка»,

Алчевська Христина Данилівна

Алчевська Христина Олексіївна

Алчевський Григорій Олексійович

«Літературно-науковий вісник», за рад. влади — «Комунарка України», «Червоний шлях», «Всесвіт», «Зоря». Активно підтримувала настрої революційно налаштованої патріотичної укр. молоді. Була членом Укр. т-ва драматургів і композиторів. Автор зб. поезій «Туга за сонцем» (1907), «Сонце з-за хмар» (1910), «Пісня життя» (1910), «Вишневий цвіт» (1912), «Моему краю» (1914), «Пробудження» (1917) та ін., у яких переважали тенденції раннього укр. модернізму. Написала драматичні поеми «Луїза Мішель» (1926), «26 комісарів» (1931), зб. «Clematis» (1922), «На сході сонця» (1925), «Килина» (1928) та ін., у яких ідеологічні акценти межують із вселюдо. мотивами й настроями. Автор лір. прозових мініатюр. Українською перекладала твори П.-Ж. Беранже, Ж. Верна, Вольтера, В. Гюго, П. Корнеля, Я. Полонського, О. Пушкіна, О. Толстого та ін.; французькою — П. Тичини, І. Франка, Т. Шевченка. А. належать літ.-критичні статті про творчість М. Арцибашева, В. Винниченка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Т. Шевченка та ін.

Тв.: Пісні серця і просторів. Харків, 1914; Луїза Мішель. Харків, 1930; Clematis. Нью-Йорк, 1964; Твори. Київ, 1990.

Лит.: Франко І. Поезії Христі Алчевської «Туга за сонцем» // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ, 1982. Т. 37; Бурмака В. «Яблуко від яблуні...»: До 110-річчя від дня народження Христини Олексіївни Алчевської // Березіль. 1992. № 3–4; Наумов С. «Мене не викреслити при всьому бажанні з історії ніяк» // Слово і час. 1995. № 8; Сороч українських поетес. Львів, 2002; Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х років. Київ, 2015.

Р. В. Мовчан

Алчевський, Григорій Олексійович (1866, м. Харків, тепер Україна — 1920, м. Москва, тепер РФ) — композитор, піаніст, педагог-вокаліст. Брат І. Алчевського та Х. Алчевської. Закінчив 1887 матем. ф-т Харків. ун-ту (тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), згодом Москов. консерваторію (з контрапункту навчався в С. Танєєва, з інструментування — у І. Мопільтова-Іванова). Був у дружніх стосунках із діячами рос. муз. культури О. Гольденвейзером та О. Скребініним. Жив у м. Харкові. Організатор приват. оркестру балалаєчників. Автор муз. картини для симф. оркестру «Альоша Попович» (уперше виконано 1904 у м. Харкові, диригент І. Слатін), симфонії (1 ч.), камерно-вокал. творів, серед яких — 7 романсів на вірші Т. Шевченка («Чого мені тяжко»), Лесі Українки, І. Франка («Безмежне поле»), Х. Алчевської (зокрема «Душа — се конвалія ніжна»; усі — у репертуарі І. Алчевського); обробок укр. нар. пісень, посібника з вокалу «Таблиці дихання для співаків та їх застосування до розвитку основних якостей голосу» (1908, 1928, 1930) та ін. Серед учнів — І. Алчевський.

Тв.: Театр і музика. Оперний театр // Южный край. 1903. 14 окт.; Театр і музика. Оперний театр: «Фауст» Ш. Гуно // Юж. край. 1903. 18 окт. Таблицы дихания для певцов и их применение к развитию основных качеств голоса. Москва, 1908.

Лит.: Ивановский П., Милославский К. Иван Алчевский. Москва, 1972; Иван Алчевский. Спогади. Матеріали. Листування / Вступ. ст., упоряд. і прим. І. Лисенка, К. Милославського. Київ, 1980; Алчевські // Мистецтво України. Біографічний довідник. Київ, 1997; Гордійчук М. Алчевський Г. О. // Українська музична енциклопедія: в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Клепач Т. Життя заради світла і добра: сторінками життєпису родини Алчевських // Дивослово.

2014. № 6; Полякова Ю. Родина Алчевських у театральному просторі Харкова // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Іст. України. Українознав.: іст. та філос. науки. 2016. Вип. 23; Доля сім'ї — в долі країни: історія родини Алчевських / Уклад. З. Гранкіна. Київ, 2017; Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики. Харків, 2017.

Алчевський, Іван Олексійович (27.12.1876, м. Харків, тепер Україна — 10.05.1917, м. Баку, тепер Азербайджан, поховано в м. Харкові) — співак (лірико-драм. тенор) і муз.-громад. діяч. Виховувався в літ.-мистецькій сім'ї; брат Х. О. Алчевської та Г. О. Алчевського. Навчався гри на скрипці в Харків. муз. уч-щі Російського муз. т-ва, співу — у свого брата (з 1893), разом із ним брав участь у регулярних домашніх вечорах-концертах, які організовували В. Сокальський, І. Слатін, ін. діячі культури м. Харкова. 1901 закінчив Харків. ун-т (тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). 01.10.1901 дебютував на сцені Марїнського театру в м. Санкт-Петербурзі (партія індійського

Алчевський Іван Олексійович

Алчевський Олексій Кирилович

гостя в опері «Садко» М. Римського-Корсакова) і став його солістом. Водночас брав уроки сценіч. майстерності в співака О. Палечка. Згодом удосконалював вокал. освіту за кордоном (1902–1904 — у м. Парижі в Я. Решке, 1905–1906 — у м. Брюсселі у Ф. Литвин). 1905–1906 — соліст театру «Де ла Монне» (м. Брюссель), 1906 (влітку) — «Ковент-Гарден» (м. Лондон), 1906–1907 — «Манхеттен опера хауз» (м. Нью-Йорк), 1907–1908, 1915–1916 — Опері С. Зіміна в м. Москві, 1908, 1910, 1912–1914 — «Гранд-Опера» (м. Париж), 1909 — «Монте-Карло» (Монако), 1910–1912 — Великого театру (м. Москва). Гастролю-

вав у багатьох містах Російської імперії (Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Тбілісі, Баку та ін.), Зх. Європи та Америки. В оперному репертуарі А. — 47 партій, серед них: Андрій («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Петро («Наталка Полтавка» М. Лисенка), кобзар Стан («Кобзар» рум. композитора Г. Бенак-Феррарі, написано 1909 спеціально для А.), Германн («Пікова дама» П. Чайковського), Дон Жуан («Кам'яний гість» О. Даргомижського), Шуйський («Борис Годунов» М. Мусоргського), Зигфрід («Перстень Нібелунгів» Р. Вагнера), Альфред («Травіата» Дж. Верді) та ін. Співав також баритонові партії (Демон в однойм. опері А. Рубінштейна). У концер. репертуарі — камерно-вокал. твори рос. і зарубіж. композиторів, романси М. Лисенка, Я. Степового, Г. Алчевського та ін. А. був організатором і першим головою (1910–1912) укр. літ.-мистецького т-ва «Кобзар» у м. Москві, силами якого було, зокрема, поставлено опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка (1912) та «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1915), де він виконував провідні тенорові партії. Після 1912 до кінця життя А. постійно брав участь у роботі цього т-ва, поєднуючи концертні виступи з читанням доповідей про укр. музику.

Лит.: Ивановский П., Милославский К. Иван Алчевский. Москва, 1972; Иван Алчевский. Спогади. Матеріали. Листування / Вступ. ст., упоряд. і прим. І. Лисенка, К. Милославського. Київ, 1980; Полякова Ю. Родина Алчевських у театральному просторі Харкова // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Іст. України. Українознав.: іст. та філос. науки. 2016. Вип. 23; Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики. Харків, 2017.

Алчевський, Олексій Кирилович (1835, м. Суми, тепер Україна — 20.05.1901, м. Харків, тепер Україна) — промисловець, фінансист, громад. діяч, меценат. Чоловік Х. Д. Алчевської, батько Х. О. Алчевської, Г. Алчевського та І. Алчевського. Походив із родини дрібного торговця. Навчався в Сум. повіт. реальному уч-щі. 1862 разом із родиною переїхав до м. Харкова. 1866 став ініціатором створення Харків. т-ва взаємного кредиту. 1868 заснував Харків. торг. банк, а в 1871 — Харків. земельний банк (першу іпотечну кредит. установу в Рос. імперії). Очолював біржовий комітет м. Харкова. 1879 заснував Олексіївське гірничопром. т-во, якому належали родовища кам'яного вугілля в Катеринославі. Фінансував діяльність недільної школи для дівчат, якою опікувалася його дружина. 16.12.1894 отримав звання комерції радника, прирівняне до статських чинів 8 класу, що давало йому право на особисте дворянство. У 1895 організував Донецько-Юр'ївське металург. т-во, розгорнув буд-во металург. заводу та робітн. селища біля станції Юр'ївка. Узяв участь у розбудові металург. вир-ва в м. Маріуполі. У 1898 в садибі Алчевських у м. Харкові, поблизу недільної школи Х. Д. Алчевської, встановлено перший у світі пам'ятник Т. Шевченку коштом А. Унаслідок екон. кризи 1900–1903 у Рос. імперії попит на продукцію металург. заводів зник. З метою збереження вир-ва та робочих місць А. організував приховане фінансування металург. підприємств із джерел Харків. торг. банку та Харків. земельного банку. Через тривалу кризу вони опинилися на межі банкрутства. А. наклав на себе руки

через ризик банкрутства після відмови міністра фінансів Рос. імперії С. Вітте дозволити додатковий випуск облігацій. Після самогубства А. уряд виділив необхідні для збереження підприємств кошти й держ. замовлення. Заснований ним металург. комбінат працював до 2015. З 2015 частина виробн. потужностей цього підприємства працює на неконтрольованій держ. владою України тер. окремих районів Донецької та Луган. областей. На честь А. названо м. Алчевськ. Йому встановлено пам'ятники на гол. площі міста та в м. Харкові. У 2005 Нац. банк України випустив монету номіналом дві гривні із серії «Видатні особистості України», присвячену 170-річчю від дня народження А.

Лит.: Ямковой А. Жизнь и деятельность семьи Алчевских: Документально-краеведческий очерк, посвященный 170-летию со дня рождения А. К. Алчевского. Алчевск, 2004; Казакевич О. Родина Алчевских в украинському національному русі // Укр. іст. зб. Київ, 2006. Вип. 9; Постаї. Нариси про видатних людей Донбасу. Донецьк, 2011; Клепач Т. Життя заради світла і добра: сторінками життєпису родини Алчевських // Дивослово. 2014. № 6.

О. М. Казакевич

Аль (اَلْ) — означений артикль в арабській мові. Позначає конкретність предмета або явища. Якщо артикль А. стосується іменника й узгодженого з ним означення (зокрема, у формі прикметника), він уживається як перед іменником, так і перед прикметником. В укр. мові зазвичай використовується як *частка* в транслітерованих араб. іменах і назвах. Наприклад, *аль-Язиджі*, *Аль-Акса* (мечеть), *Аль-Азгар* (ун-т) тощо. В араб. мові артикль А. не є окремим словом і не відокремлюється від слова, що йде за ним. Перед низкою літер (*та, са, даль, заль, ра, зай, сін, шін, сад, дад, та, за, лям, нун*) артикль А. асимілюється (див. *Асиміляція фонетична*) — замість звука [l] вимовляється перший звук позначуваного слова. Наприклад, ім'я Абд ар-Рахман (не аль-Рахман), ас-Сааді (не аль-Сааді) тощо. У давно запозичених *арабізмах* (слова «алгебра», «алхімія», «алкоголь» тощо) в укр. мові артикль А. зазвичай сприймається як частина *кореня* [див. *Корінь (мовознавство)*].

Аль-Азгар університет (араб. الأزهر الشريف) — мусульман. ун-т у м. Каїрі (Єгипет), комплекс мусульман. і світських навч. та науково-дослід. закладів. Засн. 988 за часів династії Фатимідів при мечеті Азгар. Відтоді важливий центр вивчення мусульман. права, богослов'я, а також араб. мови. Ун-том офіційно наз. від 1961, у 1960-ті націоналізований. З 1962 до навчання допущені жінки. На початок 21 ст. — найбільший заклад вищої освіти на Араб. Сході. У складі ун-ту — *медресе*, де вчать хлопчики 12–17 р., а також 9 ф-тів: основ релігії, шаріатський, літ., адм. справ і торгівлі, політех., с.-г., мед., пед. та жіночий. Світські ф-ти доступні тільки після здобуття базової реліг. освіти. У складі жіночого ф-ту всі викладачі — лише жінки. На ньому готують спеціалістів 5 напрямів: араб. мова, іслам. культура, мед., гуманітар., політехнічний. В ун-ті діє триступенева система навчання (бакалаврат, магістратура, аспірантура); 100-бальна шкала оцінювання впроваджена за взірцем зх. закладів освіти. При ун-ті діють також Вищий ін-т досліджень з арабістики та ісламу, Вищий ін-т мови

та перекладу. Ун-т має бібліотеку з унікальними рукопис. та друк. виданнями, видає свої журнали та програми. А.-А. у. — міжнар. центр підготовки спеціалістів, насамперед іслам. богословів. У ньому навчаються студенти з понад 100 країн. Ун-т має філіали («місії») у багатьох країнах світу. В А.-А. у. дотримуються поміркованих іслам. поглядів, намагаються підтримувати зв'язки з

Аль-Азгар університет

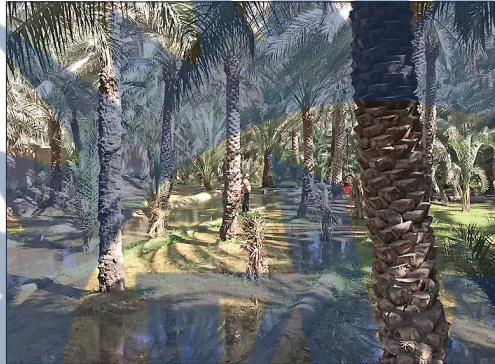
мусульманами всіх країн, налагоджувати діалог між представниками різних релігій. Серед випускників ун-ту — політики (серед них Х. Бумедьєн, колиш. президент Алжиру; Б. Раббані, колиш. президент Афганістану; А. Вахід, колиш. президент Індонезії та ін.), письменники, реліг. діячі. А.-А. у. досліджував укр. вчений А. Кримський, зокрема в працях «Школа, письменство й освіта в турецько-арабських краях за передреволюційної доби на грані XIX–XX вв.» і «Старий схоластичний мусульманський університет у Каїрі» (обидві — 1928).

Лит.: Крымский А. Все мусульманский университет при мечети 'Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность // Древности вост. Труды Вост. ком. Мос. археол. об-ва. 1903. Т. 2. Вып. 3; Крымский А., Боголюбовский О. До історії вищої освіти у арабів та дещо про арабську Академію наук. Київ, 1928; Abu al-Ayun M. Al-Azhar. A Short Historical Survey. Cairo, 1949; Dubovoy S. Al-Azhar // International Dictionary of University Histories. Chicago; London, 1998; Василюк О. Д. Каїрський університет Аль-Азгар у дослідженнях Агатангела Кримського // Сходознавство. 2014. № 65–66; Saat N. Tradition and Islamic Learning: Singapore Students in the Al-Azhar University. Singapore, 2018.

А. А. Марушкевич

Аль-Айна культурні об'єкти: Хафіт, Хілі, Бідаа-Бінт-Сауд та оази (араб. مواقع العين الثقافية: حفيت, هيلي, يدع بنت سعود ومناطق الواحات) — низка культ. пам'яток у м. Аль-Айні та на його околицях, в еміраті Абу-Дабі (ОАЕ); об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 2011). Поява міста датується 4 тис. до н. е. Назву Аль-Айн (Ель-Айн) з араб. можна перекласти як «весна», «місто садів», «вода». До А.-А. к. о. зараховують будівлі, що свідчать про життя осілих народів у пустелі з найдавніших часів, а також залишки багатьох доіст. культур: колодязі, кам'яні гробниці округл. форми (бл. 2500 до н. е.), глинобитні споруди (вежі, палаци, адм. будівлі, житл. приміщення) тощо. В А.-А. к. о. виділяють 4 групи пам'яток: а) оази; б) пам'ятки району Хілі; в) пам'ятки неподалік г. Джебель Хафіт; г) археол. об'єкт Бідаа-Бінталь-Азіз. Аль-Айн — місто-оаза, відда-

лене від мор. узбережжя, розташоване в пустелі Руб-аль-Халі за 150 км на Сх. від м. Абу-Дабі. Унікальність Аль-Айну насамперед — у кліматі: тут 7 оаз, 6 з яких входять до списку Світ. спадщини ЮНЕСКО, а також цілючі мінер. джерела. Найбільша оаза — Аль-Айн (пл. бл. 120 га), розташована в центрі міста; тут ростуть 140 тис. фінік. пальм. Гори впливають на формування сприятливого мікроклімату. Більшість пам'яток, що представлені в археол. парку Аль-Хілі, датуються періодом 2500–2000 до н. е., належать до

Аль-Айна культурні
об'єкти

культури Умман-Нар (назва походить від назви острова pobl. м. Абу-Дабі, де були виявлені сліди цієї розвиненої цивілізації). Гол. пам'ятка, розташована в парку, — Велика гробниця Хілі (бл. 3 тис., діаметр — до 12 м). Гробницю використовували для поховання місц. жителів. Має 2 входи, прикрашені різьбл. зображеннями людей та тварин. У Хілі збереглася одна з найдавніших іригац. систем — *афладж* (заліз. вік). Геологічну та іст. цінність має г. Джебель Хафит (вис. 1249 м), у передгір'ях якої знаходяться давні поховання (3 тис. до н. е.). Археол. об'єкт Бідаа-Бінталь-Азіз розташ. на відстані 15 км на Пн. від м. Аль-Айн. Це могили бронз. віку, зрошувальні системи та будівлі заліз. віку. Об'єкт є важливим свідченням еволюції місц. культур від примітив. форм господарювання до осіл. способу життя. Він органічно інтегрував природ. і культ. ландшафт, а також автентич. традиції та культуру.

Лит.: Engineering and Technology in the Classical World / Ed. by J. P. Oleson. New York, 2008; Утко Е., Шумихина О. Сокровища человечества. 981 памятник Всемирного наследия ЮНЕСКО. 2-е изд. Москва, 2013.

І. В. Шлихта

Альба (прованс. alba, букв. — світанок) — поет. жанр *літератури куртуазної*, поширений у 11–12 ст. Це моноримна, строфічна, з ямбічними стопами пісня *трубадурів* з обов'язковим рефреном, де повторюється слово «світанок» або «зоря». Поряд із *монологами* А. були притаманні *діалоги*, присвячені таємному нічному побаченню лицаря (поета) у саду або в замковій садибі з дамою серця, дружиною сеньйора, чи неминучому розлученню закоханих на світанку, про що віщує ранкова зоря, пташиний спів або сигнал сурми з вежі замку тощо. Відомими провансал. авторами А. були Г. де Борнейль, У. де ла Баккаларія, Б. де Борн та ін. У Німеччині А. під назвою «тагелід» (нім. das Tagelied, букв. — денна пісня) поширювалася завдяки Д. фон Айсту, В. фон Ешенбаху. Проте під впливом мей-

стерзангу (бюргер. пісні *мейстерзингерів*) А. поступово перетворилася на об'єкт пародіювання. В. Шекспір у драмі «Ромео і Джульєтта» використав А. (сцена на балконі) як елемент композиції. Новітні поети до цього жанру звертаються рідко. Так, Г. Аполлінер увів поезію «Альба, співана колись на Вербну» до циклу «Пісня нелюбого».

Лит.: Рихло П. Альба // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці, 2001; Поезія трубадурів // Література західноєвропейського середньовіччя / За ред. Н. Висоцької. Вінниця, 2003; Черная С. Эстетический идеал поэзии трубадуров // Зарубіжна літ-ра. 2005. № 46; Бандровська О. Образ жінки в системі куртуазного етикету провансальських трубадурів // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Іноз. мови. 2012. Вип. 20 (1); Яременко Н., Коломієць Н. Куртуазна література Середньовіччя і трансформація її ідей у добу Відродження // Наук. вісник Миколаїв. держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського. Сер.: Філол. науки. 2014. Вип. 4.13.

Ю. І. Ковалів

Альбатросові (*Diomedeidae*) — родина птахів ряду *буревісниковидних*. Відомо 4 роди, за різними джерелами, від 13 до 24 видів. Довжина тіла — до 1 м, маса — до 10 кг. За розмахом крил (у деяких представників може бути понад 3,7 м) є найбільшими серед літаючих птахів. Оперення здебільшого біле з чорним. Особливості будови крил ускладнюють активний махальний політ, але сприяють ширянню. Звідси перевага похилого планерування, що зумовлює поширення А. у високих широтах (а не в штильний екваторіальній зоні). Більшість А. мешкає в пд. півкулі — від *Антарктиди* до *Австралії*, Пд. Африки та Пд. Америки; три види — на Пн. *Тихого океану*, один вид — на *Галапагоських островах*. А. добре плавають і пірнають, легко переміщуються на велику відстань, навіть під час шторму. Гніздяться колоніями на островах. У кладці 1 яйце. Молоді птахи набувають вигляду дорослих особин на 4–5-й рік життя. Живляться ри-

Альбатрос (*Diomedea epomophora*)

бою, головоногими молюсками, ракоподібними, іноді зоопланктоном і рештками тварин. Популяції цих птахів поступово скорочуються, усі види, без винятку, перебувають під загрозою зникнення. Спочатку моряки винищували А. заради розваги, згодом вони стали об'єктом полювання (довгі рульові та махові пера птахів використовували як прикрасу для дамських капелюшків). На зменшення популяції впливають неспецифічні антропогенні чинники: збіднення *трофічної бази* внаслідок надмірного промислового вилову риби й кальмарів; забруднення Світового океану.

Лит.: Жизнь животных : в 6 т. / Под ред. проф. Н. А. Гладкова, А. В. Михеева. Москва, 1970. Т. 5: Птицы; Brooke M. Albatrosses And Petrels Across The World. Oxford, 2004; Van Dooren T. Flight Ways: Life and Loss at the Edge of Extinction. New York, 2016.

С. В. Межжерін

Альбв́акс, Морі́с (Хальбв́акс, Гальбв́акс, Альбв́аш; Halbwachs, Maurice; 11.03.1877, м. Реймс, тепер регіон Гранд Ест, Франція — 16.03.1945, концтабір Бухенвальд, тепер земля Тюрингія, Німеччина) — філософ, соціолог, соц. психолог; один із провідних представників франц. соціол. школи Е. Дюркгейма. Заклав теор. основи сучас. студій пам'яті (англ. memory studies). Походив із сім'ї викладача з Ельзасу. Закінчив Вищу нормальну школу (1901; м. Париж). Здобув ступінь *агреже* філософії (1901), доктора права [1909; дисертація «Експропріація і ціна земельних ділянок у Парижі (1880–1900)»] і літератури (1912). Викладав у ліцеях міст Константини (Алжир; 1901–1902), Монпельє (1902), Реймса (1908–1909), Тура (1909–1914), Нансі (1914–1918); в Ун-ті м. Кана (тепер Ун-т м. Кан, Нижня Нормандія; 1918–1919). Обіймаючи посаду ст. викладача (1904) у Геттінгенському ун-ті (поблизу м. Ганновера), А. у складі нім.-франц. комісії каталогізував рукописи Г. В. Лейбніца. Паралельно цікавився соціологією та соц. психологією. На формування світогляду А. вплинули зустрічі з фундатором франц. соціол. школи Ф. Сіміаном (1873–1935) і А. Бергсоном. Після повернення 1905 до Франції А. почав працювати в журн. «Соціологічний щорічник» («L'Année sociologique»), навколо якого формувалася соціол. школа Е. Дюркгейма. У роки Першої світової війни працював у Міністерстві озброєння (1915–1917). Після закінчення війни — проф. кафедри соціології у Страсбур. ун-ті (1919–1935). Викладання переривалося навч. поїздками на Бл. Схід, роботою в Консерваторії мист-в і ремесел (м. Париж); у жовтні — грудні 1930 — запрошений професор Чиказького ун-ту (США). Від 1935 А. — у Париз. ун-ті, викладав соціологію; співпрацював із М. Моссом. У травні 1944 обраний зав. кафедри колектив. психології в Колеж де Франс. Президент Франц. соціол. т-ва (з 1938), віце-президент Психол. т-ва (з 1943). Займався політ. діяльністю. Прихильник соціаліст. ідей Ж. Жореса. У роки Другої світової війни А. брав участь у Русі Опору. У липні 1944 А. заарештований гестапо. Депортований до концтрац. табору Бухенвальд, де захворів на дизентерію та помер. А. надавав перевагу емпірі. методам у соціології, реанімував використання в дослідженнях кількіс. і статистич. методів, розвинув дослідження соц. демографії та природничої географії. Його доктор. дисертація ґрунтувалася на спостереженні факт. дійсності, що було новацією для науки у Франції. Серед перших вагомих праць А. — «Робітничий клас і рівні життя» (1913), згодом доопрацьована й опублікована під назвою «Еволюція потреб трудящих класів» (1933). Міркування про соц. стратифікацію узагальнено в праці «Соціальна морфологія» (1938). Розуміння класу в А. відрізнялося від марксист. тим, що він, по-перше, виділяв соц. класи відповідно до стилів споживання, а не до власності на засоби вир-ва; по-друге, заперечував можливість існування «класу-в-собі» в марксист. сенсі. Клас (як і будь-яка ін. спільність) для А. — це

завжди тільки «клас-для-себе», феномен сусп. свідомості, який може існувати в соціол. сенсі за умови, що всі його члени поділяють відповідні «колективні уявлення». Отже, щоби стати членом класу (або ін. соц. спільноти) індивід повинен пройти певну «меморіальну соціалізацію» — набути спогадів, які об'єднують групу. А. відомий передусім як фундатор теорії колектив. пам'яті. На його переконання, пам'ять — не лише психофізіол., а й соц. функція. Сутність феномену колектив. пам'яті витлумачив двоїсто: і як сукупність соц. оформлених індивід. спогадів, і як позаіндивід. феномен, що складається з функціонуючих поза індивідуумом «потоків» і «форм». Теор. пошук А. асоційований з ідеями Е. Дюркгейма про те, що індивід. прояв особистості зумовлений соц. контекстом. Аналогічно А. стверджував: колективна свідомість домінує над індивідуальною, а реконструкція спогадів індивіда зумовлена соц. контекстом. Розглядав пам'ять як часткове й вибіркове відтворення минулого, межі якого задає соц. група (точніше групи), до яких належить індивід. Тому минуле ніколи не є статичним, незмінним. Реконструкція минулого завжди опосередкована соц. значущими значеннями та смислами сьогодення. Поза впливом «соц. рамок», напр. у стані сну, люд. розум не здатен відтворити жодного зв'язного меморіального наративу. Саме соц. середовище впорядковує або форматує та «унормовує» спогади в часі та просторі. Це середовище є важливим джерелом і власне спогадів, і понять, якими їх виражають. Водночас А. вважав, що індивід ніколи не входить у сусп-во безпосередньо. Сусп-во складається з класів та ін. соц. груп — саме за їх посередництва індивід стає членом сусп-ва. Праця «Соціальні рамки пам'яті» (1925) започаткувала новий наук. напрям — соціол. дослідження пам'яті. А. аналізував функціонування колектив. пам'яті сім'ї, конфесії, соц. класу. Гол. положення праці — про зв'язок індивід. та колектив. пам'яті, зовн. вплив групи на індивід. пам'ять тощо. Дослідник стверджує, що колектив. пам'ять функціонує в межах соціального. Будь-який спогад пов'язаний із конкрет. обставинами соц. життя та здійснюється за допомогою відповід. соц. засобів. Поняття «рамки пам'яті» є наріжним для соціології пам'яті А. «Рамки пам'яті» утримують і закріплюють усе значуще для ідентифікації соц. спільноти, витісняючи в забуття марні або шкідливі спогади. Важливий внесок А. в розвиток студій пам'яті — положення про необхідну локалізацію колектив. пам'яті в певних «місцях», що стають опор. точками регуляр. ритуальної *комеморації*. У книзі «Євангельська топографія Святої землі» (1941) проаналізовано просторову локалізацію пам'яті христ. громади та паломн. практики, які трансформувалися під впливом змін христ. доктрини й конфес. самоідентифікації. Дослідження пов'язане з розвідками Е. Дюркгейма комеморатив. ритуалів. А. працював над проблемою колектив. пам'яті впродовж усього життя. Смерть завадила йому опублікувати нову книгу, що підбивала підсумок студій, виконаних після 1925. Статті, які залишилися, зібрано й опубліковано в збірнику «Колективна пам'ять» (1950). А. обґрунтував зв'язок між соц. групою та колектив. пам'яттю. Висновок про те, що кожна група формує пам'ять про власне минуле, підтримуючи самоідентичність, є осново-

Альбв́акс Морі́с

положним для студій пам'яті. Актуальним є положення про локалізацію колектив. пам'яті, напр., резонансним став проєкт видання «Місця пам'яті», здійснений на межі 1980–1990-х у Франції під керівництвом історика П. Нора (Франція) Праці А. здобули широке визнання наприкінці 20 — на поч. 21 ст. Їх перекладено багатьма європ. мовами. Ідеї А. розвивали філософи, соціологи, історики, зокрема А. Ассманн, Я. Асманн, П. Рікер та ін.

Пр.: La classe ouvrière et les niveaux de vie. Recherches sur la hiérarchie des besoins dans les sociétés industrielles contemporaines. Paris, 1913; Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1925; Les causes du suicide. Paris, 1930; L'Evolution des besoins dans les classes ouvrières. Paris, 1933; Esquisse d'une psychologie des classes sociales. Paris, 1938; Morphologie sociale. Paris, 1938; La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective. Paris, 1941; La mémoire collective. Paris, 1950; Les cadres sociaux de la mémoire. Paris, 1952; Р о с п е р е к л. — Социальные классы и морфология. Москва; Санкт-Петербург, 2000; Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41); Социальные рамки памяти. Москва, 2007.

Лит.: Olick J. K. Collective Memory: The Two Culture // Sociological Theory. 1999. Vol. 17. № 3; Каради В. Морис Альбвас: биографический очерк // Альбвас М. Социальные классы и морфология / Пер. с фр. Москва; Санкт-Петербург, 2000; Kontexte und Kulturen des Erinnerns, Maurice Halbwachs und das Paradigma des kollektiven Gedächtnisses / Ed. by G. Echterhoff, M. Saar. Konstanz, 2002; Montigny G. Maurice Halbwachs: Vie, œuvre, concepts. Paris, 2005; Wetzel D. Maurice Halbwachs. Konstanz, 2009; Романовская Е. В. Морис Хальбвас: культурные аспекты памяти // Известия Саратов. ун-та. Новая сер. Сер. Филос. Психол. Пед. 2010. Т. 10. № 3; Apfelbaum E. Halbwachs and the Social Properties of Memory // Schwarz B. Memory: Histories, Theories, Debates. New York, 2010; Васильев О. Альбвас Морис // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ, 2013; Хутка С. В., Полтавчук Т. Г. Соціальна пам'ять: основні підходи до концептуалізації // Методологія, теорія та практика соц. аналізу сучас. сусп-ва. 2014. № 20; Namer G. Halbwachs et la mémoire sociale. Paris, 2014; Ковальська-Павелко І. М. Історична і соціальна пам'ять: спільне і особливе // Проблеми політ. іст. України. 2018. Вип. 13.

А. М. Киридон

Альбе́до (пізньюлат. albedo — білизна, від albus — білий) — фотометрич. величина, яка характеризує розсіювальну або відбивну здатність поверхонь. У широкому розумінні А. — відношення потоку відбитого (розсіяного) випромінювання до потоку, що падає. Розрізняють істинне А. (ламбертове) та видиме. Істинне А. — відношення потоку, розсіяного плоским елементом поверхні в усіх напрямках, до потоку, що падає на нього. Видиме А. — відношення яскравості плоского елементу поверхні, освітленої паралельним пучком променів, до яскравості перпендикулярної до променів абсолютно білої поверхні, істинне А. якої дорівнює 1. Поряд з інтегральним А. для всього потоку випромінювання розрізняють також А. монохроматичне та А. в різних областях спектру (інфрачервоної, видимий, ультрафіолетовий; див. Спектр випромінювання). Поняття А. широко використовується для світлотех. розрахунків і в астрофізиці. В астрономії користуються поняттями геометричності та сферичності А. Геометричним називають відношення сферич. яскравості плане-

ти в повній фазі до яскравості ідеально розсіювальної поверхні, що відбиває все світло (поверхня Ламберта) й розташована на тій самій відстані від Сонця, що і планета за умови нормального падіння світла. Сферичне А. — це відношення потоку випромінювання, відбитого сферою в усіх напрямках, до потоку, що падає на сферу у вигляді рівнобіж. пучка променів. З теорії перенесення випромінювання використовують також поняття одинич. А. — відношення числа розсіяних у всіх напрямках фотонів до числа тих, що падають.

Лит.: Мартынов Д. Я. Курс общей астрофизики. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 1988; Корсунь А. О., Лісіна Л. Р., Пілюгін Л. С. та ін. Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Александров Ю. В., Шевченко В. Г. Астрофизика. Харків, 2016.

Л. А. Косяченко

Альбедометр (від альбе́до і грец. μετρέω — вимірювати) — фотометрич. прилад для вимірювання істин. альбе́до різних речовин. Лаборатор. варіант ґрунтується на принципі інтегровального фотометра кульового, оскільки вимірюється потік світловий, що розсіюється досліджує. зразком у всіх напрямках. Для вимірювання альбе́до поверхні Землі за природних умов використовується А., що складається з двох піранометрів. Приймальна поверхня одного з них повернута вниз, до землі, та реєструє розсіяний потік, а в ін. — до неба й розсіює потік освітлення.

Лит.: Примак І. Д., Гамалій І. П., Демидась Г. І. Агрометеорологія. Вінниця, 2016.

Л. А. Косяченко

Альбедометр

Альбе́ніс, Ісаак Мануель Франсіско [повне прізвище та ім'я — Альбеніс-і-Паскуаль, Ісаак Мануель Франсіско (ісп. Albéniz y Pascual, Isaac Manuel Francisco); 29.05.1860, м. Кампродон, тепер провінція Жирона, Каталонія, Іспанія — 18.05.1909, м. Камбо-ле-Бен, тепер регіон Нова Аквітанія, Франція, похований у м. Барселоні, Каталонія, Іспанія] — композитор, піаніст. Засновник нової іспан. музики, представник напрямку Ренасім'єнто (рух національного музичного відродження в Іспанії). Навчався музики в старшій сестри, разом із якою з 4 років виступав як піаніст. Перша п'єса, написана А., — «Військовий марш» (1868; опубл. у м. Парижі). Юнаком А. об'їхав із концертами Іспанію, Пд. Америку (Аргентину, Уругвай, Бразилію, Кубу), країни Європи. Брав уроки в піаністів і композиторів: у Ф. Педреля в м. Мадрид, А. Мармонтеля в м. Парижі, С. Ядассона і К. Рейнеке в м. Лейпцигу, Л. Брассена та Ф. Геварта в м. Брюсселі, Ф. Ліста в м. Будапешті. Під впливом Ф. Ліста А. освоїв гру на органі. Від 1880 А. почав виконувати публічно власні твори — п'єси для ф-но. 1893 поселився в м. Парижі, де налагодив творчі контакти з К. Дебюссі, Г. Форє, В. д'Енді, вивчав композицію в П. Дюка. У 1890-х успішно гастролював у багатьох країнах Європи та Латинської Америки. У творчості А. фольклор. елементи поєднуються з романтич. традиціями та новаторством імпресіонізму. Його твори вирізняються тех. майстерністю, барвистістю, мають іспан. (переважно андалуз.) нац. колорит. Розвивав жанр фортеп. циклів, а також створював опери та оркестр. п'єси. Його творчість надалі надихала іспан. композиторів (Е. Гра-

Альбеніс Ісаак Мануель Франсіско

надоса, М. де Фальї, Х. Турини та ін.). Серед творів А. — опери: «Магічний опал» («The magic opal»; 1893), «Генрі Кліффорд» («Henry Clifford»; 1895), «Пепіта Хіменес» («Pepita Jiménez»; 1896), трилогія «Король Артур» («Le roi Arthus»; 1896–1906, не завершена); *сарсуела* «Святий Антоній Флоридський» («San Antonio de la Florida»; 1894); *рапсодія* для оркестру «Каталонія» (1899); понад 250 п'єс для фортепіано, зокрема цикли «Іспанська сюїта» (1886), «Іспанські наспіви» (1897), «Спогади про подорожі» (1886–1887), «Іберія» (1905–1909), 6 іспан. танців та ін. Писав також етюд, концерт, вальси; вокал. твори — романси, пісні, балади тощо.

Лит.: Мартынов И. И. История зарубежной музыки первой половины XX века. Москва, 1963; Альбенис Исаак // Краткий биографический словарь зарубежных композиторов / Сост. М. Ю. Миркин. Москва, 1969; Вайсборд М. А. Альбенис Исаак // Музыкальная энциклопедия : в 6 т. / Гл. ред. Ю. В. Келдыш. Москва, 1973. Т. 1; Мартынов И. И. Музыка Испании. Москва, 1977; Друскин М. Музыкальная культура Испании // История зарубежной музыки : в 5 вып. Москва, 1980. Вып. 4; Романова А. В. Проблема исполнительской организации художественного времени в произведениях фольклорно-вариантного склада (на примере цикла И. Альбениса «Иберия») // Южно-Российский музыкальный альманах. 2010. № 1 (6).

Н. М. Кушка

Альбер I [Albert I; повне прізвище та ім'я — Грімальді, Альбер-Оноре-Шарль (франц. Grimaldi, Albert Honoré Charles); 13.11.1848, м. Париж, Франція — 26.06.1922, м. Париж, Франція] — держ. і політ. діяч, 10-й спадкоєм. князь Монако (1889–1922) з династії Грімальді, океанограф, натураліст, член Британської АН (з 1909), почесний член Петербурзької АН (з 1910). Закінчив приват. катол. Колеж Станіслав (1864) у м. Парижі та семінарію в Ла-Шапель-Сен-Меман, передмісті м. Орлеана (1864–1865). Служив (1865–1868) штурманом військ. флоту Іспанії, під час Франко-німецької війни воював у складі франц. військово-мор. сил. Став князем Монако 10.09.1889. За правління А. I в князівстві прийнято конституцію (1911). Був пафистом, популяризував свої переконання на міжнар. арені. Зокрема, заснував у Монако Міжнар. ін-т миру, який мав виконувати функції арбітраж. суду з конфлікт. міжнар. проблем. Напередодні Першої світової війни неодноразово закликав нім. імператора Вільгельма II не починати бойових дій. Після поч. війни Монако оголосило про свій нейтралітет, але факт. виступало на боці Антанти (надалі свої курорти для лікування солдатів союзників). Сприяв розвитку океанографії, якою зацікавився ще в юнацькі роки. Особисто брав участь у 28 експедиціях в Атлантичному океані, Північному Льодовитому океані та Середземному морі. Під час експедиції на влас. дослідн. яхті (1896) відкрив відмілину біля Азорських островів, яку назвав на честь судна Банкоу «Принцеси Аліси». Здійснив 4 наук. круїзи (1898–1907) на Шпіцберген, створив низку приладів для вивчення процесів у світ. океані. Заснував Океаногр. музей Монако (1889), яким із 1957 керував Ж.-І. Кусто, та океаногр. ін-т (1906) при ньому. В океанаріумі музею представлено живі екземпляри бл. 4000 видів риб і 200 видів безхребетних. Цікавився також проблемами походження людини, фінансував (1900–

і) археол. дослідження *гrotів* на Пд. Франції та Пн. Італії, де знайдено люд. кістяки верх. палеоліту (гримальдійська культура). Заснував Ін-т палеонтології людини при паризькому Музеї природничої історії. За часів правління А. I засновано автоперегони вздовж Лазур. берега — ралі Монте-Карло (1911–1912), яке відвідувало багато прихильників автоспорту. Вони витрачали гроші в казино Монте-Карло, що сприяло екон. незалежності Монако. За сприяння А. I розквітнув опер. театр Монте-Карло, у якому 1911–1929 виступала створена там трупа Рос. балету під керівництвом С. Дягілева. Започаткував філателіст. колекцію княз. родини, що нині експонують у музеї, створеному 1950 князем Монако Реньє III (1923–2005). Нагороджений медалями Л. Агассіса Нац. АН США (1918) і Дж. В. Каллума Амер. геогр. т-ва (1921). На його честь частину тер. о-ва 3х. Шпіцберген названо Землею А. I (Норвегія). Князем Монако (1949–2005) Реньє III (1923–2005) разом із Міжнар. асоціацією фіз. наук про океани засновано медаль князя А. I, якою щорічно нагороджують за знач. наук. доробок у галузі фіз. та хім. океанології.

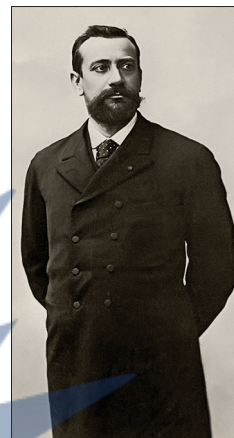
Тв.: La carrière d'un navigateur. Albert I, Prince of Monaco. Paris, 1902; Souverains océanographes. Lisbonne, 1992. (у співавт.); La Guerre allemande et la conscience universelle. Paris, 1919.

Лит.: Ulino M. L'Età Barocca dei Grimaldi di Monaco nell'oro Marchesato di Campagna. Napoli, 2008; Lauritzen P. R. Albert I Land // Norsk Fjelleksikon. Arendal, 2010; Edwards A. The Grimaldis of Monaco: Centuries of Scandal, Years of Grace. Guilford, 2017; Tollu B., Arnaud P., Taillemitte E. Une histoire métallique des régions polaires: musée imaginaire. Charenton-le-Pont; Meung-sur-Loire, 2017.

А. С. Івченко

Альберік де Труафонтен, Обрі де Труа-Фонтен (лат. Albericus Trium Fontanum; франц. Albéric de Trois-Fontaines, Aubry de Trois-Fontaines; бл. 1227–1241 — після 1252) — чернець, хроніст із цистерціанського абатства Трьох Джерел у провінції Шампані (епархія м. Шалон-ан-Шампань, тепер регіон Гранд-Ест, Франція). Отримав своє прізвище від назви монастиря. Імовірно народився в місцевості неподалік м. Льежа (тепер Бельгія). Автор хроніки, що охоплювала події від створення світу до 1241 і є важливим джерелом з історії середньовіч. Європи. Доповнював свою працю в 1251–1252, але не завершив. У хроніці розповідає історію християн. країн Європи від її сходу (Прибалтика, Пруссія, Угорщина) до заходу (Іспанія). У цьому творі під 1205 є згадка про похід Романа Мстиславича, «короля Русі на ім'я Роман» (rex Russie, Romanus nomine), через терени Польщі до Саксонії, але «брати — князі Польщі Лешко та Конрад над річкою Віслою за велінням Господа його розбили й убили всіх, хто його супроводжував, або розігнали їх, або знищили». Цю ж інформацію згадано й 1227.

Лит.: Hennebert F. Albéric de Trois-Fontaines // Biographie nationale de Belgique : in 44 t. Bruxelles, 1866. Т. 1; Schmidt-Chazan M. Aubry de Trois-Fontaines, un historien entre la France et l'Empire // Annales de l'Est. 1984. № 36 (3); Назаренко А. В. Генрих I и Анна Ярославна // Библиков М. Б., Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н. и др. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 1999; Chazan M. L'usage de la compilation dans les chroniques de Ro-

Альбер I

bert d'Auxerre, Aubri de Trois-Fontaines et Jean de Saint-Victor // Journal des Savants. 1999. № 1; Smirnova V., Beaulieu M. de, Berlioz J. The Art of Cistercian Persuasion in the Middle Ages and Beyond: Caesarius of Heisterbach's Dialogue on Miracles and its Reception. Leiden; Boston, 2015.

Є. М. Луняк

Альберт, Ньянца — озеро на Сх. Центр. Африки, одне з Великих Африканських озер. Координати оз. А.: 1° 00'–2° 20' пн. ш.; 30° 20'–31° 30' сх. д. А. розташоване на кордоні Республіки Уганда (зх. берег, назва — оз. Ньянца) і Демократичної Республіки Конго (сх. та пн. узбережжя, назва — оз. Мобуту-Сесе-Секо на честь держ. діяча Мобуту Сесе Секо). А. лежить у крайній пн. частині рифтової долини Альбертін, зх. відгалуження Східно-Африканського рифту Сх.-Африк. зони розломів. Розташоване на вис. 615 м над рів. м., є частиною склад. системи водойм верхів'я р. Нілу. Відкрили А. (1864) європейські мандрівники й дослідники з Великої Британії С. В. Бейкер (1821–1893) та Ф. Бейкер (1841–1916), які наз. озеро на честь чоловіка брит. королеви Вікторії — Альберта Саксен-Кобург-Готського (1819–1861). А. — озеро тектон. походження на грабені, що є пн. відрізком Зх. рифту. Це одна з його найдав. ділянок, утвор. в сер. третинного періоду та третинної системи бл. 20 млн р. тому. Тоді виник і прообраз сучас. озера. На ран. етапах розвитку грабен був не таким глибоким, а водойма в ньому — мілководнішою, проте значно більшою за площею. Надалі тектон. рухи підняли краї грабена й поглибили озер. улоговину, внаслідок чого водойма зменшилася за розміром. В А. впадають річки Семлікі (стік оз. Едуард із Пд. Зх.) і Вікторія-Ніл (стік оз. Вікторія через оз. Кьоба з Пд. Сх.). З А. витікає р. Альберт-Ніл — один із витоків р. Нілу. Живлення озера відбувається завдяки стоку з бас. (24,9 км³, 84 %) та атмосфер. опадів (4,6 км³, 16%), витік з озера, за експерт. оцінками, становить бл. 22 км³, випаровування — 7,5 км³, середньоріч. коливання рівня озера — до 0,5 м, т-ра поверхн. вод — до 30 °С. Береги озера слабо розчленовані, перев. гористі, здебільшого круті, іноді майже стрімкі, з рівнин. ділянками трав'ян. савани й рідколісся дерев зонтичного типу та локальними чагарник. заростями; дно плоске, мулисте. У заростях очерету болот. дельт річок Вікторія-Ніл і Семлікі багато птахів, зокрема вінценос. журавель. Серед водоплавних — чаплі, баклани, качки, рибалочки. Часто трапляються крокодили, бегемоти, гіпопотиами. Стабільність т-р верх. (бл. +30 °С) і ниж. шарів води (+26 °С) сприяє для іхтіофлори та іхтіофауни. У фітопланктоні А. домінують синьо-зелені та діатомові водорості, є дінофлагеляти. У зоопланктоні виявлено домінування веслоногих раків, які становлять бл. 90 % біомаси. Численні десятиногі та гіллястовусі ракоподібні, личинки комарів з роду Коретра. А. багате на рибу — понад 40 видів, зокрема нільський окунь, звич. тигр. риба, представники родин Кларієві, Мормірові, Коропові та ін. (7 — ендеміків). А. забезпечує щонайменше 25 % нац. вир-ва риби в Уганді. З кінця 20 ст. риб. ловля активно почала розвиватися і в Демократичній Республіці Конго. Оsn. порти — Бутіаба (Уганда) і Касенї, Маажі Порт (Дем. Республіка Конго). На поч. 2000-х у глибин. пластах А. виявлено перспект. родовища нафти, що сприяло поступ. відродженню

регіону. На схилах прилеглих гір і скель є гарячі мінер. джерела. На уганд. березі функціонують

Альберт. Паромна переправа

сол. промисли Кібіров. Знач. частина узбережжя А. на території Уганди охороняється як заповідна і входить до складу Нац. парку Мерчисон-Фолс. Турист. інфраструктуру на уганд. березі А. представлено невеликими готелями, а найчастіше будиночками, що імітують місц. хатини.

Лит.: Morgan W. T. W. East Africa: It's Peoples and Resources. London; New York, 1972; Дмитревский Ю. Д., Олейников И. Н. Озёра Африки. Ленинград, 1979; Beadle L. C. Lakes Albert (Mobutu) and Turkana (Rudolf), the Ethiopian Rift Lakes and Lake Tsana // The Inland Waters of Tropical Africa. London; New York, 1981; Chaillé-Long C. Central Africa: Naked Truths of Naked People. An Account of Expeditions to the Lake Victoria Nyanza and the Makraka Niam-Niam, West of the Bahr-El-Abiad (White Nile). Victoria, 2016; Baker S. Albert N'yanza, Great Basin of the Nile and Explorations of the Nile Sources : in 2 vol. Norderstedt, 2019.

А. С. Івченко, А. А. Лашевська

Альберт I (франц. Albert Ier; нідерланд. Albert I; 08.04.1875, м. Брюссель, Бельгія — 17.02.1934, с. Марш-ле-Дам, Бельгія) — держ. діяч, король Бельгії (з 1909), представник Саксен-Кобург-Готської (до 1920) та Бельгійської (з 1920) династій. Початкову й серед. освіту здобував приватно. 1892 закінчив Королів. військ. школу в м. Брюсселі. 1900 одружився з герцогинею Єлизаветою Баварською (династія Віттельсбахів). Коронований 23.12.1909. Розпочав правління зі здійснення реформ. Уперше в бельг. історії виголосив присягу не лише французькою, а й нідерланд. мовою (це сприяло піднесенню його авторитету серед фламанд. населення). Запровадив заг. військ. обов'язок та обов'язкову шкільну освіту для дітей віком до 14 р. Відмовився від прав особист. володіння Бельг. Конго. Унаслідок цього відбулося перетворення Бельг. Конго на володіння Бельгії як держави. Під час Першої світової війни А. I прийняв командування бельг. армією. Нім. сили, які на бельг. ділянці фронту переважали бельгійські в кілька разів, окупували більшу частину тер. Бельгії, окрім невеликого плацдарму на Пд. Зх. країни. Роль А. I в обороні Бельгії посприяла зростанню його популярності після завершення війни. 1919 за згодою А. I було реформовано виборчу систему — вік виборців зменшено з 25 до 21 р., скасовано майновий ценз, запроваджено рівне виборче право за схемою «одна людина — один голос» (з 1893 частина виборців мали два або три голоси

Альберт I

залежно від майнового стану). Активне виборче право отримали жінки — вдови та матері загиблих військових. Після завершення війни діяльність А. І була спрямована на забезпечення відновлення госп-ва країни, зокрема із залученням репарац. виплат Німеччини. 1920 перейменував Саксен-Кобург-Готську династію, представником якої був, на Бельгійську династію (цей крок повторював перейменування Ганноверської династії у Великій Британії на Віндзорську в 1917). Як прихильник збереження природи, А. І заснував перший на тер. Африки біосфер. заповідник — Нац. парк Альберта в Белг. Конго (тепер — Нац. парк Вірунга, Дем. Республіка Конго). 1930 за його участі розпочато буд-во суднохід. каналу з м. Льежа до м. Антверпена (Альберт-канал), важливої транспорт. артерії (офіц. відкритий 1946). А. І цікавився розвитком техніки, спортом і природнич. науками, сприяв проведенню в м. Антверпені *літніх Олімпійських ігор 1920*, активно займався *альпінізмом*. Загинув унаслідок нещас. випадку під час сходження на скелю біля с. Марш-де-Дам. Похований у королів. склепі в соборі Нотр-Дам-де-Лакен у м. Брюсселі.

Лім.: D'Ydewalle Ch. Albert, King of the Belgians. London, 1935; Сухий О. М. Історія Бельгії. Львів, 2005; Galet É. J. Albert, King of the Belgians, in the Great War: His Military Activities and Experiences Set Down with His Approval. Whitefish, 2013; Veranneman de Watervliet J.-M. Belgium in the Great War. Yorkshire, 2018.

Альберт II (франц. Albert II^{er}; нідерланд. Albert II; 06.06.1934, замок Стойенберг, м. Лакен регіону Брюссель, тепер у межах м. Брюсселя, Бельгія) — держ. діяч, король Бельгії (1993–2013). Представник Бельг. династії. Син короля *Леопольда III* і королеви Астрід, молодший брат короля *Бодуена I*, онук короля *Альберта I*. Від народження отримав титул принца Льезького. Під час *Другої світової війни*, після окупації Бельгії нацист. Німеччиною, 10.05.1940 бельг. королів. родина виїхала до Франції, потім до Іспанії, 02.08.1940 повернулася до Бельгії. 1944 (з початком висадки військ союзників у Нормандії) королів. родину депортовано до м. Гіршштайн (Німеччина), згодом до м. Штробль-ам-Вольфгангзе (Австрія). 07.05.1945 амер. армія звільнила королів. родину. Відтоді до липня 1950 члени родини мешкали неподалік м. Женеви в с. Прені-Шамбісі (Швейцарія). Упродовж цього часу майбут. король А. II навчався в коледжі м. Женеви. Королів. родина повернулася до Бельгії 22.07.1950. У 1951 розпочав службу в Бельг. військ.-морських силах. З 1953 — аспірант (відповідник звання мічмана), 1954 — енсін, 1957 — лейтенант, 1959 — капітан фрегата, 1964 — капітан корабля, з 1971 — адмірал флотилії. 02.07.1959 одружився з донною Паолою Руффо ді Калабрія, донькою герцога Фулко Руффо ді Калабрія. 1954–1992 очолював ген. раду Заг. фонду заощаджень і пенсій, 1958–1993 — Бельг. Червоний хрест. 1958 став почес. президентом Олімп. міжфедерального комітету Бельгії та отримав постійне невикористане місце в сенаті Бельгії, яке посідав до коронації 1993 (до конституц. реформи 2014 повноліт. діти бельг. монархів мали право бути кооптованими до сенату без виборів). 1962–1993 — почес. голова Бельг. агентства зовн. торгівлі. 1969 Рада Європи запросила його очолити Європ. конференцію міні-

Альберт II

Альберт Великий. Фреска Томи Моденського (Тревизо, Італія, 1352)

стрів із захисту культ. та архіт. спадщини. 1993 після смерті старшого брата Бодуена I (бездітний) успадкував королів. престол. Був коронований 09.08.1993 як Альберт II. Підтримав конституц. реформу 1993 (діє з 1994), якою було остаточно затверджено перехід до федерального устрою замість унітарного. Підтримував політику мультикультурності, зокрема вивчення громадянами трьох мов, поширених у Бельгії (франц., фламанд. та нім.), і засуджував будь-які форми *расизму* та *ксенофобії*. Прихильник ідеї політ. й економ. об'єднання Європи, заміни бельг. *франка* на *євро* та створення в майбутньому спільних збройних сил *Європейського Союзу*. Зрікся престолу 21.07.2013 на користь свого старшого сина Філіппа (тепер — король Бельгії *Філіпп I*). Відтоді носить титул «Його величність король Альберт», яким замінено поперед. титул «Його величність, король Бельгії», переданий Філіппові I.

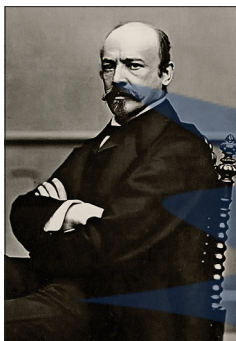
Лім.: Gérard J. Albert II et sa famille. Bruxelles, 1993; Le Roy V. Le règne d'Albert II. Mariembourg, 2013; Wijngaert M. Albert II: de biografe: zijn leven, zijn betekenis. Gent, 2013; Weber A. Albert II: le roi & l'homme. Bruxelles, 2014.

Альберт Великий, Святий Альберт [лат. Albertus Magnus; при нар. Альберт фон Больштадт (нім. Albert von Bollstadt); бл. 1193, м. Лауїнген, Німеччина — 15.11.1280, м. Кельн, Німеччина] — середньовічний католич. теолог, *чернець-домініканець*, реформатор католич. богослов'я, природознавець, алхімік та астролог, філософ, наставник *Томи Аквінського*. Походив із родини графів Больштадт у м. Лауїнген (Швабія, Німеччина). Освіту отримав у *Падуанському університеті* (Італія). У м. Падуї вступив (1223) до ордену домініканців. По завершенні навчання склав чернечі обітничі. Викладав у домініканських школах Німеччини (1228–1240); *Паризькому університеті* (1245–1248), де отримав ступінь магістра теології та очолив кафедру богослов'я в м. Кельні (1248–1252). У 1260–1262 — єпископ м. Регенсбурга. Наприкінці життя повернувся до монастиря в м. Кельні. Останні роки провів у молитві та духов. наставництві, працюючи над наук. й теолог. творами. А. В. відомий як богослов-реформатор, освітятин, учений-енциклопедист, винахідник. Знався на математиці, фізиці, хімії, механіці, логіці, етиці, метафізиці, теології. Винайшов *логарифми*. Одним із перших поцінував духов. спадщину араб. та давньогрец. культури. Коментував тексти *Арістотеля*. Реформував католицьке богослов'я на основі *арістотелізму*. Найвідом. праці: «Сума теології», «Книга про причини і про властивості елементів», «Про алхімію» та ін. За всеосяжні знання сучасники найменували його Великим і присвоїли титул *Doctor universalis*. Канонізований *Католицькою церквою* в 1931, зарахований до Вчителів Церкви Папою *Пієм XI*. День пам'яті святого — 15 листопада.

Пр.: Рос. перекл. — Альберт Великий. Малый алхимический свод. Санкт-Петербург, 2011.

Лім.: Вертеловский А. Средневековая мистика и отношение её к католицизму. Харьков, 1888; Соколов В. В. Средневековая философия. Москва, 1979; Поло де Бонье М. А. Средневековая Франция. Москва, 2014; Хамитов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Київ, 2016.

Г. О. Остапчук

Альберт Йозеф

Альберт, Йозеф (Albert, Joseph; 05.03.1825, м. Мюнхен, Німеччина — 05.05.1886, м. Мюнхен, Німеччина) — фотограф та винахідник. Вивчав будівельне мист-во в Мюнхен. політех. уч-щі та академії, опанував фізику та хімію. Згодом захопився *фотографією* та 1850 заснував фотостудію в м. Аугсбурзі (пізніше перенесена до м. Мюнхена). 1857 призначений придворним фотографом Баварського королів. дому. Розробив перший фотомех. спосіб друкування з використанням скляних пластин. Розвинув чорно-білу та кольорову фототипію — один із різновидів прямого *друку плоского*; на його честь фототипію називають також альбертотипією. Відкрив друкарню та вид-во, де працювало 50 працівників. Упроваджував у вир-во інновації: його фотостудія була обладнана соняч. камерою винахідника Я. Вотлі (1823–1873; Швейцарія, Німеччина). У творчій спадщині А. вагомимісцемісцє посідають роботи портрет. жанру, серед них — світлини членів бавар. королів. родини та близьких до них осіб (найчисленніші — фото короля Людвіга II). Фотографував бавар. замки, сцени театрал. постановок, напр., мюнхен. прем'єри опери «Трістан та Ізольда» Р. Вагнера (1865). Винахідницькі ідеї А. прислужилися відтворенню малюнків, *гравюр*, картин, написаних *фарбами олійними*. За внесок у розвиток технології і майстерні фотороботи А. отримав нагороди: медаль Міжнар. виставки фотогр. зображень у м. Лондоні (1862), Велику золоту медаль Мист-ва й науки Франца Йозефа I (1864), бронзову медаль на Всесвіт. виставці в м. Парижі (1867); медаль Франц. т-ва фотографів (1870); Лицар. хрест австр. ордена Франца Йозефа (1874) та ін.

Лит: Zelevansky L. Joseph Albert and His Sponsors // History of Photography. 1988. Vol. 12; Häußler F. Fotografie in Augsburg 1839 bis 1900. Augsburg, 2004; Левашов В. Лекции по истории фотографии. 2-е изд. Москва, 2014; Joseph S. Belgian Photographic Literature. Leuven, 2015.

С. І. Горєвалов

Альберта (англ. Alberta, франц. Alberta) — провінція, адм.-тер. одиниця Канади.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташована на Зх. Канади, має внутрішньоконтинент. поло-

ження. Більша частина кордону А. проходить чітко по меридіанах і паралелях. На Пн. по 60 паралелі — з Пн. тер., на Пд. по 49 паралелі — зі шт. Монтана (США), на Зх. по 120 меридіану — з Британської Колумбією, крім пд.-зх. частини, де проходить Великий вододіл між Атлантичним океаном та Тихим океаном у Скелястих горах. На Сх. від пров. Саскачеван А. відокремлює 110 меридіан. Територія А. — 661,848 км² Протяжність з Пн. на Пд. — 1223 км, із Зх. на Сх. — 660 км.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Адміністративно А. поділена лише на адм. одиниці муніцип. рівня (міста, села тощо). Адм. центр — м. Едмонтон.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Провінція названа на честь Луїзи Кароліни Альберти (1848–1939, Велика Британія), яка мала титул герцогині Аргайлл та була дружиною генерал-губернатора Канади Дж. Кембелла (1845–1914, Велика Британія). До моменту колонізації на тер. А. проживало автохтон. нас. — корін. *індіанці*. У 17 ст. тут виникли поселення франц. та брит. колоністів, що займалися хутр. промислом. З 1882 сучас. тер. провінції входила до Пн.-Зх. тер. як округ А., а 1905 набула статусу окр. провінції.

ПРИРОДА. Більша частина тер. А. — припіднята *рівнина*, місцями погорбована чи розчленована річк. долинами з найнижчою відміткою в пн.-сх. частині 152 м (долина р. Невільничої). На Пд. Зх. А. — передгір'я та система Скелястих гір

Альберта. Сніговий баран

з найвищою точкою г. Колумбія (3747 м) на кордоні з Брит. Колумбією. *Хребти гірські* розділені долинами, межа лісу до 1500 м, вище альп. луки та льодовики. Сер. вис. на Пн. — 650–850 м над рів. м., на Пд. — 1000–1200 м. У провінції виявлено знач. поклади *корисних копалин горючих*. В А. розташовано 95 % нафт. запасів Канади, більшість — у нафтонос. *Пісках* Пн. Альберти. Відкрито газ. родовища Боу Айленд (1909), Тернер-Валлі (1913), а також розвідано родовище *нафти* Форт-Норман (у 1920-х) та ін. Найбільші нафт. родовища — Пембіна (1953, запаси оцінюють у 239 млн т нафти, 25 млрд м³ газу природного та 11 млн т конденсату), Редуотер (1948, бл. 110 млн т нафти) та Ледюк (район Прері, 1947, бл. 50 млн т нафти). Відкритість для аркт. повітр. мас. знач. протяжність (понад 1200 км) з Пн. на Пд. та бар'єр Скелястих гір на Зх. створюють умови для відмінностей у межах субарктичного на Пн. та помірного в центр. та пд. частинах А. типу клімату. Середньомісяч. січн. т-ра коливається від –24 °С на Пн. до –8 °С у пд. районах, липн. від +21 °С до +30 °С. Місц. вітер чинюк, що

Альберта. Озеро Мореїн (Національний парк «Банф»)

дме протягом року з гір, є причиною швидкого підвищення т-ри в зх. частині А.. Найбільша амплітуда т-р (від +38 °С влітку до -35 °С і нижче взимку) характерна для пд.-сх. частини, де влітку трапляються засухи. Центр. та пд. райони А. влітку є місцем формування торнадо (див. *Смерч*) та гроз. дощів. Середньоріч. кількість опадів коливається від 300 мм на Пд. Сх. до 450 мм на Пн. та 600 мм на заході. Ґрунт. покрив змінюється від сірих ліс. ґрунтів на Пн. до *ґрунтів каштанових та чорноземів* з потуж. гумус. (див. *Гумус*) шаром у центрі та на півдні. Провінція має густу гідрол. мережу, річки повноводні протягом року, за винятком водойм Пд. Сх. провінції. Більшість річок належать до бас. *Північного Льодовитого океану*, за винятком Пд., де річки течуть у пд.-сх. напрямку. Найдовша (1538 км) р. Атабаска та найбільша за пл. бас. р. Піс зливаються та утворюють велику прісновод. *дельту* разом з р. Невільничою поблизу оз. *Атабаски*, далі води річок під назвою *Маккензі* течуть до пн. узбережжя. Річки *Північний Саскачеван* з притокою *Бразеу*, Пд. *Саскачеван* з притоками *Олд Ман*, *Боу* та *Ред Дір* протікають у центр. та пд. частині провінції через *прерії*. Найбільші озера: Атабаска (7898 км²), частина якого належить до пров. Саскачеван, *мілковод.* оз. *Клер*, глб. до 2 м (1436 км²) у дельті Піс — Атабаска, *Мале Невільниче* (1168 км²), *Бістшо* (413 км²) та ін. Поряд з озерами *Сільван* (42 км²)

нів. У річках та озерах водяться *щуки звичайні, судаки, сиги, форелі, паля американська, осетрові, земноводні, амфібії*. На рівнин. преріях поширені *бізони, вилороги, степові гризуни, койоти, плазуни*. Рослин. покрив сформований ранньоцвітими видами *крокусів, анемон, вітряниць*, також *термопсисами, шипшиною колючою* (її квітка є символом провінції), *буркуном, шавлією, полином, видами Айстрових, складноцвітих та злаковими угрупованнями*. Ін. представники фауни: *лосі, барибали, бобри, бабаки, зайці, рисі*. В А. розташовані два з *Парків Канадських Скелястих гір*, що належать до пам'яток *Світової спадщини ЮНЕСКО*. У нац. парках *Банф* (6641 км²) та *Джаспер* (10878 км²) перебувають під охороною екосистеми гірських лісів та альп. лук, а також льодовики та витoki річок (*Атабаски, Північного Саскачевана*). Поширені такі види ссавців: *олени* (чорнохвостий, білохвостий, *вапіті, карібу*), *лосі, снігові барани, гірські кози* (або кози Скелястих гір), *дикобрази, рисі, бобри, лисиці, куніці, видри річкові, норки, койоти, ведмеді, гризлі, барибали, дикі кішки, росوماхи, гірський підвид вовка сірого, сивий бабак, дикі кішки, росوماхи*. У середовищі ліс. та гір. ландшафтів водяться *орлан білоголовий, беркут, пугач віргінський* (він є символом провінції), *білохвоста куріпка, омелюхи* та птахи з родини *Тетерукових*. На Пн. А. домінують бореальні хвойні (глицеві) ліси (назва *тайги* в Пн. Америці), у

Альберта. Прапор

Альберта. Герб

Альберта. Вид на столицю

та Луїза Лейк (0,8 км²) розташовані центри рекреації. Важл. значення у формуванні гідрол. мережі належить льодовикам у Скелястих горах, що живлять річки провінції. Рослин. угруповання лісів сформ. хвойними (глиц.) породами: *со́сни, ялини, модрина*, у пд. частині та передгір. районах домінують залісн. ділянки з лист. породами *осики, тополі, верби, берези*. Водойми пн. та центр. частини А. є середовищем мешкання водоплав. птахів — *качок, гусей, лебедів, пеліка-*

центр. частині — ділянки *осик. лісостепу*, південніше ділянки *степів прерій*, що використовують як пасовища та землі для вирощування зернових. Пд. Сх. посушливіший і має *бедленди* (землі, що непридат. для с.-г. використання). Охорона природи в А. передбачає різ. типи природоохорон. тер., зокрема й закритих для відвідування. У *Динозаврів провінційного парку* (створений у 1955, з 1979 природ. пам'ятка — об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО) охороняють ви-

коп. види рослин та тварин, а також екосистеми прерій, глин. кам'ян. бедленди та лок. *ареали* поширення рослини *тополі* трикутнолистої, або канадської, середовище проживання тварин. *Міжнародний парк миру Вотертон-Лейкс-Глейшер*, в якому охороні підлягають льодовики, льодовик. форми рельєфу, гір. екосистеми, 1995 занесено Світової спадщини ЮНЕСКО. У 1983

Альберта. Законодавчі збори

як природ. пам'ятку до списку Світової спадщини ЮНЕСКО включено *Вуд-Баффало національний парк*, відомий як Парк диких бізонів, який є однією з найбільших (44,8 тис. кв. км) природоохорон. тер. Канади. Тут охороняють популяції зубрів та екосистеми бореальних лісів, а також болота, заболоч. ділянки та озера, що є важливим середовищем мешкання, місцем гніздування та пунктом міграції багатьох видів птахів усього амер. континенту.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. — 4,67 млн. осіб (2016, перепис), бл. 10 % від заг. кількості нас. Канади. Густота нас. — 6,3 особи на км². Склад нас. за етніч. групами: англійці (27,2 %), німці (20,9 %), канадці (20,5 %), шотландці (20,3 %),

ірландці (16,6 %), французи (11,9 %), українці (10,2 %), голландці (5,3 %), поляки (5,2 %), північноамер. індіанці (5,2 %), норвежці (4,4 %), китайці (4,2 % ; кожна людина могла вибрати якомога більше етніч. груп). В А. 350 тис. жителів має укр. коріння. За реліг. групами (2011, оцінка): християни — римо-католики, прихожани Об'єднаної церкви Канади — протестантської церкви (див. *Протестантизм*), англіканської церкви, лютерани (див. *Лютеранство*), баптисти (див. *Баптизм*), церкви візантійських обрядів, мормони (див. *Мормонізм*), гутеріти (див. *Анабаптизм*), менонітів тощо (усього 60 %), нерелігійні (31,6 %); мусульмани (близько 3 %), належать до інших релігій — сикхи (див. *Сикхізм*), буддисти (див. *Буддизм*), індіюсти (див. *Індуїзм*) тощо (5 %). Рідні мови жителів А. (2016, перепис): англ. (79,99 %), китайська (3,02 %), нім. (2,62 %), франц. (1,90 %), пенджабі (1,13 %), тагальська (0,92 %), укр. (0,91 %) тощо. У 2016 серед провінцій Канади в А. була найменша частка пенсіонерів (12,3 %) та одна з найвищих частка дітей (19,2 %). Тенденція до збільшення густоти нас. провінції є стабільною як за рахунок народжуваності, так і за рахунок міграції. Бл. 81 % нас. проживає в містах та лише прибл. 19 % — у сільській місцевості. У центр. частині А. розташований адм. ц. провінції м. Едмонтон з населенням власне міста 932 тис. осіб та метрополітар. тер. 1,3 млн осіб (перепис, 2016). За 290 км на Пд. найбільше місто провінції та третє за кількістю населення місто Канади *Калгарі* (1,2 млн. осіб, перепис, 2016). У межах смуги шир. бл. 400 км (відомої як Едмонтсько-Калгар. коридор) проживає бл. 72 % усіх мешканців А. Третє за величиною місто Ред-Дір розташоване між Едмонтоном та Калгарі, населення понад 100 тис. осіб (2016, перепис). Рівень урбанізації 81 % (2016, перепис).

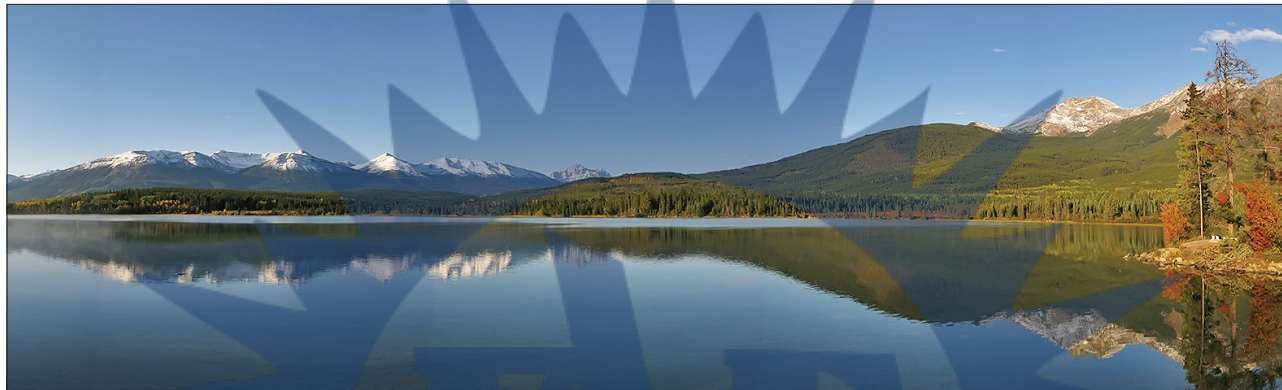
ГОСПОДАРСТВО. А. має другу за величиною економіку в Канаді після Онтаріо, тут виробля-

Альберта. Луїза Лейк

ють 15,3 % нац. ВВП (2017). Рівень безробіття — 6,5 %. Електроенергетика А. базується на нафті, вугіллі, а також вітровій та гідроенергії, біомасі. Освоєння нафт. родовищ (відомих як нафтонос. піски Атабаски) зробили нафтовидобуток та нафтопереробку базовою галуззю економіки провінції та визначили її спеціалізацію в економіці Канади. Важлива роль належить видобутку

добув. пром-сті та забезпечив доступ А. до нових ринків збуту. У провінції діють Ун-т А. (з 1908) з Канад. ін-том укр. студій (з 1976), Ун-т Калгарі (самост. статус з 1966), Технол. ін-т Пн. А. та Технол. ін-т Пд. А. (з 1916), Летбридж. ун-т (1967), понад 10 приват університетів. Серед науково-дослід. установ — Ін-т штуч. інтелекту А., Ін-т моніторингу біорізноманіття А., Науково-

Альберта. У парку Джаспер

кам'ян. вугілля. Добувають буд. матеріали — пісок, вапняк та гравій, а також галіт (кам'яну сіль), самород. сірку. Лісозаготівля та вир-во пиломатеріалів є важливою виробн. галуззю. Розвинені харч.пром-сть, сучас. види машинобудування, телекомунікації. У сучас. структурі с.-г. вир-ва домінує вирощування великої рогатої худоби, вир-во яловичини, а також вирощування пшениці (зокрема, сорту дурум), ячменю, ріпаку (каноли), сочевиці та ін. культур, на Пн. — пром. рибицтво. Розвинене товар. бджільництво. Водночас розвивається невинороб. сфера, бл. 50 % зайнятих працює у сфері послуг, фін., телекомунікац., турист. секторі, освіті, торгівлі. Щороку міста Едмонтон і Калгарі приймають по 4 млн відвідувачів кожне. Туристи приїждять із різних міст Канади, США, ін. країн. Розвинена інфраструктура для катання на ковзанах та для керлінгу, лижні курорти, маршрути сплавання річками, пішохідного туризму та різноманітні рекреації. Цікаві місця А.: у м. Едмонтоні та навколо — один з найбільших торгово-розважал. центрів у Пн Америці «Вест Едмонтон Волл» («West Edmonton Wall») з аквапарком «Ворд Вотер Парк» («Word Water Park»); Зимовий ботаніч. сад Муттард, в якому понад 700 видів рослин; численні музеї. Транспорт. система представлена автом., залізн., повітр. (міжнар. аеропорти в Калгарі та Едмонтоні) та трубопровод. транспортом. До 1964 частиною великої судноплав. мережі була р. Атабаска. Система автомагістралей об'єднана Трансканадським шосе, що в межах А. має дві гілки — пн. Йеллоугед, яка починається з одноймен. перевалу в Скелястих горах і далі на Сх. через центр пров. Едмонтон об'єднується з рештою канад. провінцій. Півден. гілка проходить через Нац. парк Банф та одноймен. містечко, через мегаполіс Калгарі та невелике м. Медисин-Гет далі на Сх. до Атланти. узбережжя й зливається з пн. гілкою поблизу Вінніпега. Буд-во Канад. тихоокеан. зал. (з 1881) відіграло важливу роль у розвитку госп-ва А., особливо можливості транспортування с.-г. продукції. У 1950 Едмонтон було з'єднано трубопроводом, який поліпшив позиції

дослід. ін-т «Альберта Пріон» та ін. Нашарування різ. культур корін. та прибулого нас. відображено в пам'ятках та подіях. Парк Хед-Смейт-Ін-Баффало-Джамп — збережене урвище в Скелястих горах, де полювали на бізонів індіанці, — з 1981 є пам'яткою Світової спадщини ЮНЕСКО. Функціонують музеї: Форт Едмонтон парк, один з найбільших іст. музеїв Канади (з 1974), Королів. Тіррелівський музей палеонтології в місті Драмгеллері (з 1985). Худ. галерея А. у м. Едмонтоні (засн. 1924) містить 6 тис. експонатів. Функціонують Центр. театр А. (м. Ред-Дір), Театр Калгарі, Театр Марти Коем (обидва — м. Калгарі). СПОРТ. У Калгарі проходили Зимові Олімпійські ігри 1988. У м. Едмонтоні тренуються хокей-

Альберта. Копальні, нафтозавод в нафтових пісках Атабаски

ні команди «Калгарі Флеймс» та «Едмонтон Ойлерс» («Едмонтонські нафтовики»), профес. команда з канад. футболу «Едмонтон Ескімос». УКРАЇНІКА. Перші емігранти з України поселилися на тер. А. наприкінці 19 ст. Це були вихідці з Галичини та Буковини, здебільшого землероби. Вони заснували поселення Борщів, Бучач, Згода, Нью Київ та ін. Найбільше українців мешкає у містах Едмонтоні (144 620 осіб), Калгарі (76 240 осіб), Ред Дір (7 010 осіб) та ін. (2006, перепис). Щорічне свято українців А. — 7 вересня.

Першими установами, збудованими в укр. поселеннях, були церкви. Більшість українців А. належить до Укр. католицької церкви. Першими орг-ціями укр. громади були культ.-освіт. т-ва, хорів і театр. колективи. В А. існували двомовні укр.-англ. школи, 1913 вони були заборонені. 1959 укр. мова дозволена в школах А., 1974 укр.-англ. двомовна освіта знову запроваджена у початк. школі, а згодом — у середній. У 1957 на відділенні слов'ян. студій ун-ту А. відкрито укр. курси. 1976 при ун-ті засновано Канад. ін-т укр. студій, 1989 створено каф. укр. культури та етнографії. На тер. А. розташовані етнокульт. му-

Альберта. Збір урожаю в Музеї українського села

зей просто неба «Калина Кантрі», *Село спадщини української культури*, місто Вергевіль з пам'ятником писанці, поселення Гледон з пам'ятником ковбасі та село Мандер з пам'ятником варенику, а також місто Колд Лейк, в околицях якого розташовані українські церкви. У м. Едмонтоні діє *Альберти українсько-канадський музей*.

Лит.: Potrebienko H. No Streets of Gold: A Social History of Ukrainians in Alberta. Vancouver, 1977; Йопик Г. А. Українсько-канадський архів-музей Альберти: Пам'ятки українських піонерів Альберти. Едмонтон, 1982; Holt F. Alberta: a History in Photographs. 3rd ed. Victoria, 2009; Benton-Short L., Short J., Mayda Ch. A Regional Geography of the United States and Canada: Toward a Sustainable Future. 2nd ed. Lanham, 2018.

Альберти українсько-канадський архів-музей, УКАМА (англ. Ukrainian Canadian Archives and Museum of Alberta, UKAMA) — громад. культурол. установа, яка популяризує укр. історію та культуру (зокрема в Канаді), збирає архів. і музейні колекції, пов'язані з культ. і громад. життям українців пров. *Альберти* (Канада). Розташована в м. Едмонтоні (пров. Альберта, Канада). Ідея створення УКАМА як місця збереження документ. свідчень про життя перших укр. переселенців у Канаді належить підприємцеві та громад. діячеві Г. Йопику з м. Едмонтона. Перші архів. документи та експонати зібрано в 2-й пол. 1960-х зусиллями родини Г. та С. Йопиків, їхнім власним коштом. Статут архіву-музею ухвалив уряд провінції Альберти 31.10.1972. Основу фондів УКАМА склала колекція родини Йопиків, до якої долучили надходження з ін. приват. зібрань. 27.10.1974 архів-музей відкрито для широкого кола відвідувачів. Фонди УКАМА складаються з архів. та музейного зібрань і бібліотеки. Архів. колекція включає зібрання документів укр. орг-цій, що діяли в Альберті (Асоціації укр. піонерів Альберти, відділу *Наукового товариства імені Тараса Шевченка* (акронім: НТШ) у Зх. Канаді, едмон. відділу *Конгресу українців Канади*, Сусп. служби українців Канади, Клубу укр. професіоналістів і підприємців в Ед-

монтоні, Укр. муз. т-ва в Альберті, Батьків. к-ту сприяння укр. освіті в Альберті), та приват. осіб (політика, першого члена парламенту Канади укр. походження М. Лучковича, опер. співака М. *Голинського*, худ. Ю. *Буцманюка*, колиш. в'язні нацист. концтабору *Освенцім* у роки *Другої світової війни* І. Лаголи). Колекція фотодокументів (понад 5 тис. одиниць зберігання) відображає життя перших укр. переселенців в Альберті, діяльність громад. орг-цій протягом 20 ст., участь українців у канад. армії в роки Другої світ. війни тощо. Тут зберігається також колекція муз. творів укр. композиторів. Колекція укр. часописів (понад 300 назв) містить видання, які публікувалися в Альберті та ін. канад. провінціях, а також США, Австралії, Аргентині, Бразилії, Китаї, США, європ. країнах. У складі колекції — раритет. видання: укр. газети з Маньчжурії 1930-х, *Карпатської України* 1938–1939, часописи періоду Другої світ. війни. Музейна колекція УКАМА різноманітна: одяг із Зх. України 1-ї пол. 20 ст., вишивки, скрині, кераміка, муз. інструменти, різьба, військ. форма, портрети письменників, композиторів, церк. начиння тощо. Про освоєння українцями канад. тер. розповідають с.-г. знаряддя праці й речі перших укр. поселенців у Альберті. Б-ка архіву-музею налічує понад 40 тис. томів видань про укр. історію, культуру, л-ру. Тут зберігаються, зокрема, рідкіс. видання, що друкувалися в Зх. Україні на поч. 20 ст. та в міжвоєн. час, л-ра про історію укр. поселень поза межами України, театр. л-ра та книжки для дітей, англ. мов. наук. видання з україністики. УКАМА проводить мист. та документ. виставки на іст. теми (про українців у Канаді, про минуле України тощо).

Лит.: Йопик Г. Українсько-канадський архів-музей Альберти: пам'ятки українських піонерів Альберти. Едмонтон, 1982; Макар О. Українсько-канадський архів-музей Альберти в Едмонтоні (УКАМА) // Західноканад. збірник. 1998. Т. 37. Ч. 3; Матяш І. Архівна та рукописна україніка: Зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до Національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади) // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2007. № 1; Матяш І., Романовський Р., Ковтун М. та ін. Архівна україніка в Канаді. Київ, 2010.

І. Б. Матяш

Альберті, Леон-Баттіста (італ. Alberti, Leone Battista; 18.02.1404, м. Генуя, тепер обл. Лігурія, Італія — 25.04.1472, м. Рим, тепер Італія) — архітектор, учений, письменник, представник раннього *Відродження*. Писав лат. та італ. мовами. Походив зі знатної родини політ. вигнанців з Флоренції. Навчався спершу в м. Падуї, потім (1421–1428) у *Болонському університеті*, де 1428 отримав ступінь доктора каноніч. права. З 1428 періодично мешкав у м. Флоренції, де став учнем Ф. *Брунеллескі*, родоначальника архіт. стилістики раннього Відродження. Досліджував архіт. пам'ятки антич. Риму (1432–1434). Упродовж 1432–1464 був службовцем папської курії в м. Римі та паралельно займався теорією архітектури, живопису, скульптури, музики, криптографії, математики, літ. творчістю та архітект. практикою. До споруд А. належать: палаццо Ручеллаї (1446–1451), лоджія Ручеллаї (1460), фасад церкви Санта Марія Новелла (1458–1478), капелла Ручеллаї при церкві Сан Панкратіо (1457–1467), всі — у м. Флоренції; церкви Сан

Себастьяно (1460) та Сант-Андреа (1472), обидві — у м. Мантуї; церква Сан Франческо (1450–1461) у м. Ріміні. В архіт. практиці проявив себе як новатор і знавець античності, створивши численні зразки для наслідування: на фасаді палаццо Ручеллаї вперше застосував ордерну стіну; на гол. фасаді церкви Санта Марія Новелла опрацював принцип вирішення зх. фасадів катол. базилік, що потім застосовувався у світі до кінця 18 ст. (два яруси, центр. фронтон, парні волюти обох як пластич. поєднувальні елементи); у церкві Сант-Андреа в м. Мантуї композиція фасаду вирішена за принципом рим.

Альберті, Леон-Баттіста. Фасад церкви Санта-Марія Новелла

тріумфальної арки з застосуванням т. з. великого ордеру. Автор «принципу Альберті»: арки не повинні безпосередньо спиратися на капітелі колон, бо це суперечить смислу конструкцій антич. архітектурного ордеру. Як глибокий знавець архіт. спадщини антич. Риму й водночас архітектор-новатор А. справив вирішальний вплив на формування архіт. стилістики високого Ренесансу й теорії архітектури. Під впливом антич. праці Вітрувія «10 книг про архітектуру» створив перший і найвпливовіший архіт. трактат доби Відродження «10 книг про зодчество» («De re aedificatoria libri decem»; бл. 1450). Автор теор. трактатів: «Про живопис» («De pictura»; 1439–1441), «Про статую» («De statua»; 1462). Був прихильником розвитку прози нар. італ. мовою. Серед літ. творів А.: комедія «Філодокс» («Philodoxeos»; 1424, опубл. 1500), сатир. роман-трактат «Мом» («Momus»; 1450, опубл. 1520), збірка байок і алегорій «Застільні бесіди» («Inter-soenales», 1438, опубл. 1890), присвячені проблемам етики й виховання трактати «Про родину» («Della famiglia»; кн. 1–3, 1433–37; кн. 4, 1441; опубл. 1844), «Понтифік» («Pontifex»; 1437, опубл. в 1890), «Теоджені» (бл. 1440, опубл. наприкінці 15 ст.) тощо.

Пр.: De re aedificatoria libri decem. Argentorati, 1541; Десять книг о зодчестве : в 2 т. / Пер. с лат. В. Зубова. Москва, 1935–1937.

Лит.: Всеобщая история архитектуры : в 12 т. Москва, 1967. Т. 5: Архитектура Западной Европы XV–XVI веков. Эпоха Возрождения; Николаев И. Профессия архитектора. Москва, 1984; Зубов В. Архитектурная теория Альберти. Санкт-Петербург, 2001; Norwich J. J. Great Architecture of the World. New York, 2003; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006.

В. В. Вечерський

Альберті Рафаель

Альберті, Рафаель [ісп. Alberti, Rafael; повне прізвище та ім'я — Альберті Мерелло, Рафаель (Alberti Merello, Rafael); 16.12.1902, м. Ель-Пуерто-де-Санта-Марія, провінція Кадіс, Іспанія — 28.10.1999, м. Ель-Пуерто-де-Санта-Марія, провінція Кадіс, Іспанія] — письменник, художник, поет, доктор ун-тів міст Тулузи (з 1982), Кадіса (з 1985), Валенсії (з 1995). Писав ісп. мовою. Освіту здобув у 1912–1917 в езуїт. колегії Сан-Луїс-Гонзага. У віці 15 р. переїхав до м. Мадрида, де навчався живопису. Товаришував із Ф. Гарсія Лоркою, Л. Бунюелем, С. Далі. У 1930-ті активно займався політ. діяльністю. 1931 вступив до Ком. партії Іспанії, 1936 — до громад. орг-ції «Альянс інтелектуалів-антифашистів для захисту культури». 1933–1934 заснував і очолював журнал «Октябрь» («Octubre»). Під час громадян. війни 1936–1939 разом із більшістю діячів культури протистояв франкізму. 1939 вимушено залишив Іспанію та переїхав до Франції, 1940 — до Аргентини. 1963–1977 жив в Італії, після чого повернувся на батьківщину. 1922 перші вірші А. опубл. у журн. «Орізонте» («Horizonte»). Перша збірка віршів «Моряк на суходолі» («Marinero en tierra», 1924), у якій відчутні мотиви андалуз. фольклору, була відзначена Нац. премією Іспанії (1925). У цій і наступ. збірках «Кохана» («La amante», 1926) та «Зоря левкою» («El Alba del albanil», 1927) А. використав прийом поєднання фантастичного та реального. З 2-ї пол. 1920-х захоплювався метафор. поезією бароко, використовуючи у творах ускладнені аналогії та асоціативні образи: збірки поезій «Міцна кладка» («Cai y canto», 1927–1929), «Проповіді та помешкання» («Sermones y moradas», 1929–1930). Гол. твором цього періоду стала сюрреаліст. поема «Про янголів» («Sobre los Angeles», 1929). Період творчості 1930-х насичений героїко-патріотич. мотивами, якими автор відгукується на події громадян. війни, напр., у зб. «Гасла» («Consignas», 1934) та ін. Для повоєн. лірики характерна політ. і громадян. тематика: збірки «Між гвоздикую та шпагою» («Entre el clavel y la espada», 1939–1941), «Балади та пісні річки Парана» («Baladas y canciones del Parana», 1953–1954) та ін. У 1942 А. написав книгу спогадів «Загублений гай» («La arboleda perdida»). Створив серії літографій «10 римських сонетів» (1964), «Корида» (1970), «Ліризм алфавіту» (1972), серію літографій та малюнків «Очі Пікассо» (1985). 1985 у м. Мадриді організовано виставку «4 пори року», що налічувала 12 малюнків та поем А., які описують кожну пору року. У 1997 опубл. альбом «Увесь Альберті», який уміщує всі роботи художника. 1964 А. побував в Україні, узяв участь у роботі Міжнар. форуму діячів культури, присвяченого 150-річчю з дня народження Т. Шевченка, у м. Каневі виголосив «Слово на Тарасовій горі». 1965 упорядкував збірку своїх творів для видання в Україні. Окр. вірші А. переклали М. Рильський, Л. Дмитерко, І. Вигран, В. Харитонов, О. Буценко, С. Борщевський, О. Криштальська. А. — лауреат Міжнар. Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» (1965), Нац. театр. премії (1981), Премії М. де Сервантеса (1983).

Тв.: Solo la mar. Madrid, 1994; Obra completa : in 6 vol. Barcelona, 2003–2010; П о с п е р е к л. — Ночь войны в музее Прадо. Москва, 1960; Стихи. Москва, 1966; Затерянная роща. Воспоминания. Москва, 1968; «Я верю в поэзию, живущую в памяти...» // Иностран. лит. 1977. № 2; Избранное. Москва, 1977; У к р п е р е к л. — Поезії. Київ,

1969; [Вірші] // Всесвіт. 1965. № 9; 1970. № 12; 1984. № 4; 1986. № 8; Поранений. «Згадай мене, подруга мила...» // Пульсуючі струни: Антологія іспанської та латиноамериканської лірики XVI–XX століть / Пер. з ісп. О. Кришталської. Луцьк, 2010.

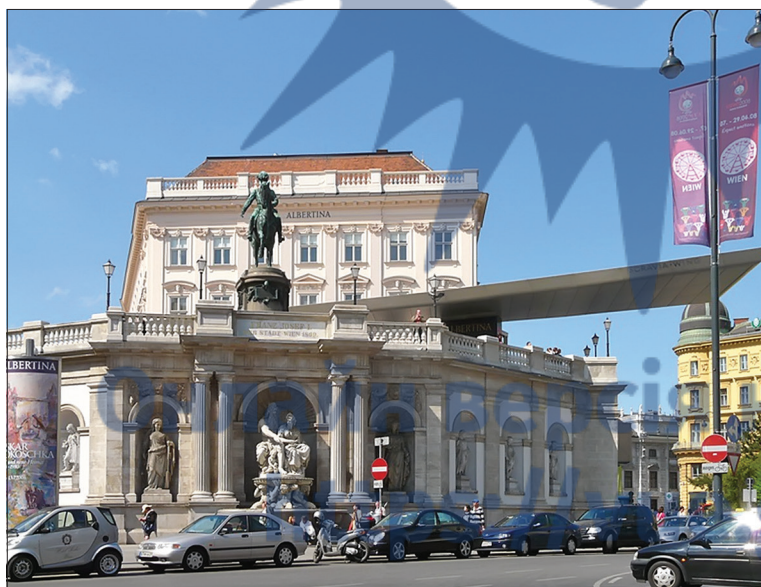
Лит.: Слуцкий Б. Высокая эстрада Рафаэля Альберти // Иностр. лит. 1967. № 8; Тертерян И. Испытание историей. Очерки испанской литературы XX века. Москва, 1973; Плавский З. Испанская литература XIX–XX веков. Москва, 1982; Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник : у 2 т. Тернопіль, 2005. Т. 1: А–К; Macías R. U. Poética cinematográfica de Rafael Alberti. Sevilla, 2006; Lavergne L. Espaces et rythmes en poésie: six visages de la poésie hispanophone du XXe siècle: Ruben Darío, Juan Ramón Jiménez, Rafael Alberti, Vicente Aleixandre, Pere Gimferrer, Leopoldo María Panero. Paris, 2014; Spang K. Pintar con palabras: sobre la pintura de Rafael Alberti. New York, 2017.

Альбертіна (нім. Albertina) — худ. музей у м. Відні (Австрія). Основою зібрання є колекція графіки герцога Альберта фон Саксен-Тешена (1738–1822), чие ім'я носить музей. Малюнки, з яких почалася колекція, герцог Альберт фон Саксен-Тешен отримав 04.07.1776 з м. Венеції. Колекція збільшувалася завдяки надходженням малюнків *Леонардо да Вінчі* («Ескіз чоловічої голови до картини “Таємна вечеря”» — тонов. папір, туш, перо, сріб. олівець, 1495), *Мікеланджело Буонарроті* (мал. «Копія з фігури Мазаччо»), Дж. Б. П'яцетти (мал. «Автопортрет у 52 роки», 1735), К. *Лоррена*. Н. *Пуссена*, *Рафаеля*. 1796 герцог отримав з Імператор. 6-ки Австрії (тепер Австр. нац. 6-ка) роботи А. *Дюрера*: «Автопортрет» (срібний олівець, 1484), «Краєвид Інсбрука» (акварель, 1495), «Заєць» (акварель, гуаш, 1502), «Великий шмат дерну» (акварель, гуаш, 1503), «Голова апостола» (туш, 1508) і «Руки людини, що молиться» (туш, 1508), «Етюд голови дев'яностотирічного чоловіка» (тонов.

дам' в данського купця й художника К. ван Амстела герцог придбав колекцію малюнків голланд. художників. Після смерті герцога Альберта колекція творів європ. мист-ва 15 — поч. 19 ст. налічувала 14 тис. малюнків і 200 тис. гравюр. З 1802 збір. музею розміщується в палаці, побудов. у неоклас. стилі. Від сер. 18 ст. палац служив резиденцією губернаторів Австр. Нідерландів (тепер Бельгія). 1794 імп. Франц II подарував палац герцогу Альберту фон Саксен-Тешену та його дружині. Герцог замовив реконструкцію палацу арх. Л. Монтойєру. Повтор. реконструкцію у стилі *ампір* було проведено 1822–1825 арх. Й. Корнхаузелем, скульптором Й. Клібером і дизайнером Й. Данхаузером для ерцгерцога Карла, прийомного сина Альберта. Утретє модернізацію палацу в стилі *історизму* проведено наприкінці 19 ст. для ерцгерцога Альбрехта — старшого сина Карла. 1919 палац і колекцію було націоналізовано. Після націоналізації музей поповнився сотнею робіт із колекції С. Меллера; творами П. *Сезанна*, Ж.-О.-Д. *Енгра*, Ж.-Б. К. *Коро*, Е. *Делакруа*, Е. *Мане*, Е. *Дега* і П.-О. *Ренуара*. Під час Другої світової війни колекцію було вивезено до Верх. Австрії, де сховано в шахтах. 1948–1952 тривала перебудова палацу, який зазнав суттєвих конструктив. і декор. змін. До 2003 музей називався «Графічне зібрання Альбертіна» (нім. «Graphische Sammlung Albertina»). Нове відкриття музею, після черг. реконструкції, відбулося 2003. До нового відкриття назву музею було змінено на «А.». У 20 ст. зібрання розширилося завдяки придбанням колекцій імпресіоністів, експресіоністів, сюрреалістів, картин художників рос. і укр. авангарду. Архітектором Г. Голлейном по-новому було оформлено вхід до А. У 2007 музею передано колекцію понад 300 картин подружжя Р. і Г. Батлінер (Ліхтенштейн), а також скульптури 19–20 ст. Колекція репрезентувала осн. стилі модерніст. мист-ва: *імпресіонізм* (Е. Дега, П.-О. Ренуар, А. Сіслей, К. Моне, А. Тулуз-Лотрек, П. Сезанн), *фовізм* (А. Матіс, М. Вламінк, А. Дерен, Ж. Брак, Р. Делоне), *експресіонізм* (картини Е. Мунка, Е. Нольде, В. Кандінського, А. Модільяні, П. Клее, О. Кокошки, скульптура К. Бранкузі), *сюрреалізм* (Р. Магріт), абстракт. сюрреалізм (Х. Міро-і-Ферра), *кубізм* (П. Пікассо, Х. Гріс). Окр. складником колекції є живопис рос. і укр. авангарду: М. *Шагал*, М. *Ларіонов*, Н. *Гончарова*, О. *Екстер*, А. *Лентулов*, К. *Малевич* та ін. На 2019 колекція нараховує бл. 1 млн творів образотв. мист-ва. У збір. представлені живопис і скульптура, граф. твори, фотографії, креслення та малюнки архітект. споруд. Тут є твори всіх напрямів сучас. мист-ва. Музей А. — найбільше у світі збір. графіки. Загалом у зібранні бл. 50 тис. малюнків та акварелей, близько 100 тис. фотографій, понад 50 тис. архітект. креслень, ескізів, планів і бл. 900 тис. гравюр. У приміщенні музею 20 відреставр. кімнат (приймальні, зали, салони) у стилі *класицизму* з вишуканими меблями, люстрами тощо.

Лит.: Юрєнева Т. Ю. Художественные музеи Западной Европы. История и коллекции. Москва, 2007; Benedik C. The History of the Albertina — How a Palace Turned into a Museum // Monet to Picasso. Masterworks from the Albertina. The Batliner Collection. Vienna, 2012; Олтмен Д. Вена / Пер. с англ. Т. Новиковой. Москва, 2014; Benedik C., Schröder K. Die Gründung der Albertina — Herzog Albert und seine Zeit. Ostfildern, 2014.

О. М. Гончарова

Альбертіна

папір, підсвічування білим, 1521); згодом — малюнки П. П. *Рубенса*: «Портрет сина художника Ніколааса» (італ. олівець, 1620), «Ескіз до портрета камеристки» (вугілля, 1623), «Портрет Ніколааса, сина Рубенса» (кольор. крейда, 1625–1626); *Рембрандта* й А. ван Дейка. Бл. 1800 у м. Амстер-

Альбертінум (нім. Albertinum) — худ. музей м. Дрездена (Німеччина). Включає дві колекції, що належать до Держ. худ. зібрань м. Дрездена: Збір. скульптури (нім. Skulpturensammlung) та Галерею нових майстрів (нім. Galerie Neue Meister). Приміщення музею — колишній королів. цейгауз, побудов. 1559–1563 у стилі неоренесансу за проектом К. Фойгта фон Вірандта й перебудов. 1884–1887 арх. К.-А. Канцлером відповідно до нового призначення — розміщення в ньому збір. скульптури саксон. курфюрстів. Під час реконструкції збережено ренесансну стилістику екстер'єру. Назву «А.» музей отримав на честь короля Саксонії Альберта (правив 1873–1902), мецената й замовника реконструкції. У 1945 збір. скульптури вивезено до СРСР, а згодом (до 1958) повернуто до Німеччини. 2006 А. закрито на реставр. роботи (через пошкодження внаслідок повені 2002). Для проведення реконструкції оголошено конкурс (взяло участь 90 архітекторів). Переможцем став берлін. арх. Ф. Штаб із проектом «Ковчег для мистецтва». 19.07.2010 А. відкрито після реконструкції, площа збільшилась у 4 рази (додалось два надбудов. поверхи для фондосховища та реставр. майстерень); внутр. двір перетворили на *атріум*. В А. експонується мист-во Нової та Новітньої доби. Колекція класич. скульптури доступна для ознайомлення у 2 публ. фондосховищах музею, одне з яких повністю відведене *Античності*. Витоки колекції А. сягають 1560 — засн. *кунсткамери*, з якої розпочалося збір. творів образотв. та декор.-прикладн. мист-ва курфюрстів Саксонії. 1587 першими скульпт. творами в колекції стали дрібні витвори з бронзи флорент. майстрів. Створення власне *гліпнотеки* розпочалося з придбання 1723–1726 саксон. курфюрстом Августом II у короля Пруссії Фрідріха Вільгельма I антич. скульптур («бранденбур. зібрання»). 1728 придбано кілька антич. статуй в італ. кн. Кіджи (зокрема, дві рим. копії оригіналів Поліклета й одна — *Праксителя*) та в кардинала Альбані («Зевс» школи Фідія та ін.). 1736 у спадкоємців принца Євгенія Савойського курфюрстом Августом III (сином *Августа II Сильного*) куплено жін. статую з давньорим. міста Геркуланума (див. *Помпеї, Геркуланум і Торре-Аннунціата*) — «Велику геркуланянку», мармур. рим. копію з оригіналу Праксителя (бл. 330–310 до н. е.) і «Малу геркуланянку», мармур. рим. копію з оригіналу (поч. 3 ст. до н. е.). 1782 придбано гіпс. зліпки з творів давньогрец. і рим. мист-ва із зібрання, що належало художнику А. Р. Менгсу. У сер. 19 ст. збір. поповнилося середньовіч. нім., італ. і фламанд. дерев'ян. та кам'яною скульптурою, франц. дрібною бронз. пластикою 18 ст. і творами єгипетсько-сирійського мист-ва. 1902 придбано скульптуру «Менада» *Скопаса* — зменшену рим. мармур. копію з антич. оригіналу (бл. 350 до н. е.). До А. надійшли також скульптури Е. Ж. Далу, А. А. О. Дюбуа, О. Родена (усі — Франція), К. Менье (Бельгія) та ін. Згодом додалися роботи скульпторів Е. Барлаха, В. Лембрука, Г. Маркса, Г. Кольбе (усі — Німеччина). У 1924 королів. колекції частково націоналізовано. Багато скульптур А. вилучили нацисти в 1937 у рамках кампанії «Дегенеративне мист-во». Спалено 1004 картини і 3825 малюнків, акварелей і гравюр, зокрема з м. Дрездена, решту вилучених творів мист-ва (бл. 13 тис.) продано на аукціонах. Після Другої світової війни відбулася оста-

точ. націоналізація худ. колекцій, постановою уряду Землі Саксонія від 11.01.1951 встановлювалось, що дрезден. зібрання є власністю народу. У колекції А. чимало перлин *античного мистецтва*: «Голова Афіни», мармур. рим. копія з бронз. оригіналу Мірона «Афіна і Марсій» (460–445 до н. е.); «Голова Діадумена», мармур. рим. копія з оригіналу Поліклета (бл. 420 до н. е.); «Голова юнака з Перинфу», мармур. рим. копія оригіналу іонійського скульптора Піфагора Регійського (сер. 5 ст. до н. е.); «Дрезденський хлопчик», мармур. рим. копія з бронз. оригіналу роботи Поліклета (430 до н. е.) та ін. *Ренесанс* представлений скульптурою Дж. Джамболоні «Німфа і Сатир» (1575–1580) та ін. Концепція оновленого А. — співіснування класич. й сучас. мист-ва. Цю ідею візуалізують скульптури «Хро-

Альбертінум

нос» (17 ст.) Б. Пермозера й «Єгиптянин» (2009) У. Рукріма. В експозиції скульптури: «Медитація» та автор. копія «Мислителя» О. Родена, «Танцівниця» Е. Дега, «Нова Саломея» М. Клінгера, «Вантажник» К. Менье, «Укліна» В. Лембрука, «Сфінкс» Н. Тадеуша та ін. У Галереї нових майстрів експозиція побудована за хронол. принципом. Вона починається з *романтизму* — картин засновника цього стилю в образотв. мист-ві К. Д. Фрідріха («Хрест у горах», «Двое, що споглядають місяць», «Дольмен під снігом»), а також Л. Ріхтера, К. Г. Каруса. Далі — *імпресіонізм*, представлений роботами франц. (К. Моне, Е. Дега, П. Гогена) і нім. (М. Лібермана, М. Слефогга) майстрів. *Експресіонізм* репрезентують твори Е. Л. Кірхнера, О. Дікса, П. Клее, О. Кокошкі, дрезден. *сецесіон* — картини К. Лозе і Б. Кречмара. Усього в Галереї зберігається бл. 300 картин. Архітектура й концепція презентації мист-ва А. є зразком для ін. музеїв.

Літ.: Зейдевитц Р., Зейдевитц М. Дрезденская галерея. Москва, 1965; Винкельман И. История искусства древности. Малые сочинения / Пер. с нем. И. Бабанова. Москва, 2000; Блаватский В. Греческая скульптура. Москва, 2008; Das neue Albertinum: Kunst von der Romantik bis zur Gegenwart. München, 2010; Мельник Д. Дрезден. Сокровищница Саксонии. Москва, 2014; Wagner H. Albertinum. Art from Romanticism to the Present — Museumsführer Albertinum Dresden. Köln, 2018.

О. М. Гончарова

Альбі, єпископське місто (франц. Cité épiscopale d'Albi) — архіт. ансамбль іст. центру в м. Альбі (Франція), об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 2010). Перше поселення датується *бронзовим віком*. Із приходом римлян у *Галлію* (50-ті до н. е.) поселення отримало назву *Civitas Albigensium* (Albige). Містечко не мало стратегіч. значення для римлян, тому під час розкопок не виявлено решток рим. споруд. 843 місто потрапило під контроль короля *Карла II Лисого*. 1040 тут збудовано Старий міст, зведено міські квартали. Альбі — батьківщина реліг. вчення катаризму (див. *Альбігойці*), яке *Католицька церква* вважала єретичним. Перший хрест. похід проти катарів проголошений III Латеранським собором 1179. Через незначну кількість учасників похід виявився невдалим і 1181 був завершений. З ініціативи папи *Інокентія III* 1209–1229 відбувся другий хрест. похід, у результаті якого знищено майже 1 млн осіб. У період *Альбігойських воєн* місто було майже повністю зруйноване. Після хрест. походу зведено собор Сент-Сесіль як символ перемоги *католицизму* над *єрессю*. 1678 у Палаці Бербі розташувалась єпископ. резиденція. 1790 місто отримало статус *префектури* департаменту Тарн. Під захистом ЮНЕСКО перебувають: Кафедральний собор святої Сесилії (Cathédrale Sainte-Cécile; 13–14 ст.), Палац Бербі (Palais de la Berbie; 13–15 ст.), Колегіальна церква Сен-Сальві (Collégiale Saint-Salvi; 11–18 ст.), Старий міст (Pont-Vieux) через річку Тарн (11 ст.). Центр. пам'ятка міста — готичний собор Сент-Сесіль, буд-во якого тривало 1282–1480. Особливістю собору є різкий контраст скромного зовн. й розкішного внутр. оздоблення. Стіни собору прикрашені картинами та *фресками*, на яких домінує синій колір. На *склепінні* зображені святі та сцени зі *Старого Завіту*. На хорах виставлено 270 статуй, що датуються епохою пізнього *середньовіччя*. У 18 ст. спеціально для собору споруджено орган, який зберігся до 21 ст. Залишилася також 78-метрова *дзвіниця*. 1535 до пд. *фасаду* прибудовано балдахін у стилі «полум'яної готики». Сент-Сесіль — найбільший собор у світі, зведений із цегли. Колишній палац єпископів Альбі — палац Бербі — вважається одним із найкраще збережених замків Франції. Назва походить від прованс. слова *Bisbio* — «єпископ». Від 1922 у палаці розташований Музей А. де Тулуз-Лотрека (найбільша колекція картин художника — понад тисячу робіт). Церква Сен-Сальві (11–12 ст.) відома тим, що до початку *Великої Французької революції* тут зберігався прах єпископа Сальві (помер 584), який був першим єпископом міста. Старий міст спочатку був облицьований цеглою та стояв на високих *арках*, у 14 ст. його укріпили й оснастили розвідним мостом. А. е. м. є цілісним і гармонійним комплексом пам'яток і кварталів, що не зазнали суттєвих змін упродовж століть.

Лит.: René N. Les Cathares. Culture, art, loisirs. Paris, 1972; Le Midi Pyrénéen. Paris, 1977; Мадоль Ж. Альбігойська драма і судьби Франції / Пер. с фр. Г. Ф. Цибулько. Санкт-Петербург, 2000; Осокин Н. А. История альбигойцев и их времени. Москва, 2003; Блаженный Иоанн. Катары: Церковь любви. Грааль против Рима. Москва, 2006; Блюм Ж. Ренн-ле-Шато. Вестготы, катары, тамплиеры: секрет еретиков / Пер. с фр. А. Ю. Карачинского, И. А. Эгипти. Санкт-Петербург, 2007; Иванов А. М. Катары. Тамплиеры. Масоны. Москва, 2009; Романова О.

Альбі, єпископське місто

«Пісня про хрестовий похід на альбігойців»: ідейна структура // Літературознавчі обрії. Праці мол. учених. 2010. Вип. 17; Утко Е., Шумихина О. Сокровища человечества. 981 памятник Всемирного наследия ЮНЕСКО. 2-е изд. Москва, 2013; Allair R. Petite histoire d'Albi à travers les siècles. Cressé, 2016.

І. В. Шліхта

Альбігойські війни, хрестові походи проти альбігойців (франц. Croisade contre les albigeois) — низка збройних походів (1209–1229) франц. лицарів-хрестоносців проти прихильників *єреси* катарів у Лангедоку. Велися спочатку військами феодалів Пн. Франції за підтримки міжнар. сил (1209–1226), потім — королів. військами (1226–1229). Початком А. в. стало оголошення в 1209 Папою Римським *Інокентієм III* хрестов. походу проти *альбігойців*. А. в. поділяються на кілька періодів. Упродовж першого (1209–1215) хрестоносці захопили значні території, що контролювали альбігойці. Частина міст регіону (Безьє, Бран, Лавор, Мінерв, Терм, Тулуза) було взято після тривалої облоги. Деякі міста (Альбі, Кастр, Монреаль та ін.) узяті без облоги або після короткочас. опору. Перший етап війни супроводжувався числен. репресіями проти альбігойців. Зокрема, після захоплен-

Альбігойські війни. Залишки замку Керібус

ня м. Безьє вбито всіх його мешканців (20 тис. осіб). В окр. захоплених містах (м. Мінерв та ін.) катарам дозволяли повернутися до *католицизму* через покаяння. Ця стадія війни завершилася початком збройн. опору під командуванням графа Тулузи Раймунда VI (після його смерті в 1222 — його сина графа Тулузи Раймунда VII). Чільну роль в опорі відіграли місц. дворяни —

прихильники вчення катарів, яких хрестоносці вигнали з їхніх земель (файдити, від окситанського *faidits* — вигнанці). У боротьбі проти франц. хрестоносців брали участь як представники місц. дворянства, так і населення захоплених військами хрестоносців міст. Другий період тривав 1217–1219. У 1217 м. Тулуза без бою здався Раймунду VI. До 1225 значна частина Лангедоку знову опинилася під контролем альбігойців. 1225 Раймунда VII офіційно відлучено від церкви. Третій період (1226–1229) розпочався в червні 1226, коли до походів проти альбігойців долучилися королів. війська Людовика VIII. Відтоді хід бойових дій змінився. За кілька місяців значна частина Лангедоку опинилася під контролем франц. військ. У листопаді 1226 Людовик VIII помер. Його син Людовик IX був малолітнім (12 р.), тому командувачем сил хрестоносців став Юмбер де Боже. 1228–1228 тривали бойові дії. Сили хрестоносців помітно переважали, однак остаточної перемоги їхні війська не досягли. Попри невдачу облогу хрестоносцями м. Тулузи 1228, війська альбігойців були нездатні продовжувати опір. Раймунд VII змушений пройти обряд покаяння та повернення до католицизму, після чого 1229 уклав мирну угоду з королем Франції Людовиком IX (Угода в Мо). Згідно з умовами цієї угоди, він визнавав сюзеренітет франц. короля, відмовлявся від влади над Провансом, погодився на діяльність інквізиції на підвлад. йому землях, фінансував підконтрольний Католицькій церкві Тулузький ун-т і зобов'язувався віддати свою єдину дочку Жанну Тулузьку за брата Людовика IX Альфонса де Пуатьє (що об'єднувало королів. династію Капетингів із тулуз. графською династією). Шлюб укладено 1234 або 1241. Оскільки він був бездітним, після смерті Альфонса де Пуатьє та Жанни Тулузької, Графство Тулузи 1271 було приєднано до земель франц. корони. Після укладення мирної угоди хрестові походи проти альбігойців офіційно припинилися. Католич. церква вела боротьбу проти них за допомогою інквізиції. Згідно з Угодою в Мо, Раймунд VII зобов'язувався боротися проти ересі. Однак інквізиція розпочала боротьбу з альбігойцями лише 1233 (без суттєвої підтримки з його боку). Після ліквідації останніх осередків катарів у Графстві Тулузи боротьба проти франц. корони тривала в межах Графства Руссільон. Провідну роль відіграли файдити Олів'є де Термес (припинив боротьбу 1247), Раймунд II Тренкавель (припинив боротьбу 1244) і Чаберт де Барбейра. Попри формальне повернення до католицизму Чаберта де Барбейра 1247, його замок Керібюс до 1255 лишався місцем переховування катарів. Із втратою замку організований опір катарів припинився. А. в. були єдиними хрестовими походами, що відбувалися на тер. християн. країни. Загальна кількість загиблих під час війн і страчених інквізицією невідома. Унаслідок альбігойських хрестових походів король Франції об'єднав пд. землі країни, збільшив тер. своїх володінь, а вплив Католич. церкви посилювався.

Лит.: Cathares, Catharism // Favier J. Dictionnaire de la France médiévale. Paris, 1993; Sumption J. The Albigensian Crusade. London, 2000; Ольденбург З. Костер Монсегюра. История альбигойских крестовых походов / Пер. с фр. Санкт-Петербург, 2001; Weis R. The Yellow Cross: the Story of the Last Cathars 1290–1329. London, 2001; Biget J. L. Albigensien // Dictionnaire du Moyen Âge. Paris, 2002; Поргубен-

ник А. Альбігойський хрестовий похід 1209–1229 рр. та викорінювання катаризму у Лангедоку // Питання стародав. та середньовіч. іст., археол. й етнол. 2015. Т. 1.

Альбігойці (франц. *albigens*) — еретичний рух доби середньовіччя (12–13 ст.) у Зх. Європі, переважно в Пд. Франції та Пн. Італії, прихильники якого виступали проти догматів Католицької церкви, церк. землеволодіння та десятини, закликали повернутися до первіс. християнства. Центром руху було м. Альбі та регіон навколо нього (звідси й назва). Термін «А.» вперше з'явився в «Хроніці» письменника та історика Ж. дю Брейля (12 ст.). А. наз. катарів Пд. Франції, в Італії подібний рух мав назву Патарія. Історики широко вживали термін до 1960, відтоді частіше використовують назву «катари». Ухвалення на III Латеранському соборі (1179) церк. законів, спрямованих проти А., поклало початок діяльності середньовічної інквізиції. Під час Альбігойських воєн (хрестових походів проти А.) прихильники ересі були розгромлені та знищені. У 14 ст. рух А. ліквідовано. А. сповідували релігію дуалістич. типу, витоки якої сягають маніхейства. Вірували в існування двох надприрод. начал: доброго (Бог — творець духовного) і злого (диявол — творець матеріального). За їх вченням, світ, як і тіло людини (у якому міститься душа) — матеріальні, отже, створені дияволом. А. вірили в реінкарнацію; вважали Ісуса Христа

Альбігойці. Папа Римський Інокентій III відлучає від церкви альбігойців (ліворуч) та винищення альбігойців хрестоносцями (праворуч)

лише одним із пророків (а не Сином Божим) і не поклонялися йому. Не сприймали *хрест* як святиню, оскільки той став знаряддям страсти; не визнавали сім *таїнств* Католич. церкви (зокрема хрещення водою, тому замінили його висвяченням). Стверджували, що молитися можна просто неба чи в будь-якому помешканні, тому храми не потрібні. Заперечували вчення про майбутній Страшний Суд, існування *пекла* та *раю*. Не визнавали церк. ієрархії, влади церкви й держави. У своїх твердженнях апелювали до *Нового Завіту*, оскільки *Старий Завіт* вважали творінням диявола. Забороняли кляти, участь у війнах, смертну кару. Серед А. були «досконалі» та пересічні віряни. «Досконалі» проходили обряди дух. хрещення, яке наділяло правом проповідувати нову релігію, та публ. сповідання гріхів; дотримувалися обітниць цнотливості; були вегетаріанцями; не могли вбивати; мусили казати лише правду. Вірянам дозволяли одружуватися та мати власність. На чолі А. стояли *єпископи*, яких обирали з-поміж «досконалих» і *дияконів*.

Лит.: La Chanson de la Croisade Albigoise. Lettres Gothiques. Paris, 1997; Мадоль Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции. Санкт-Петербург, 2000; Осокин Н. А. История

альбигойцев и их времени. Москва, 2000; Niel F. Albigois et cathares. Paris, 2010; Buffetaut Y. Les cathares et la croisade contre les Albigois. Louviers, 2015.

О. І. Предко

Альбінізм (від лат. *albus* — білий) — спадково зумовлена повна або часткова втрата *пигментів*, що визначають темне або яскраве забарвлення покривів чи окремих органів тіла людини, тварин і рослин. У результаті забарвлені частини орг-му (в нормі) набувають білого чи блідо-жовтого кольору або стають прозорими. А. буває тотальним (знебарвлення покривів усього тіла); неповним (знебарвлення за ступенем прояву має обмежений характер); частковим (пигменту позбавлені окр. органи або частини тіла). У комах-альбіносів змінюється колір кутикули та очей; у хребетних (риб, амфібій, рептилій, птахів і ссавців) — шкіри, луски, оперення, волосся, райдужної та пигментної оболонки очей; у рослин стають білими зазвичай зелене стебло й листки, яскраво забарвл. квітки тощо. У природ. популяціях альбіноси вкрай рідкісні. Здебільшого трапляється частковий А. Повний А. властивий людині, культ. рослинам, domestikованим (див. *Доместикація*) тваринам або тим, яких розводять у штуч. умовах. Це пов'язано з *інбридингом* під час *селекції* та можливістю підтримувати життєздатний стан дефектних особин у спец. умовах. А. спричиняють *мутації*, у результаті яких повністю або частково пригнічується синтез ферментів, що відповідають за синтез пигментів. Оскільки А. має чітко визначену генет. природу, його ознаки у тварин виявляються з моменту появи на світ. За своєю суттю А. — явище, протилежне *меланізму*. У тварин у разі А. блокується синтез *меланіну* — полімерної сполуки, що має чорне або коричневе забарвлення. Пигмент захищає орг-м від дії УФ-випромінювання. У тілі людини меланін виробляється в спец. клітинах шкіри — *меланоцитах* і накопичується в шкірі, волоссі та райдужній оболонці очей. Причиною нездатності клітин до вир-ва меланіну є група мутацій здебільшого рецесивної природи, які призводять до інактивації тирозинази — ферменту, відповідального за синтез меланіну. За генет. природою А. людини буває двох гол. типів: очно-шкірний та очний. Очно-шкірний А. має аутомно-рецесивну природу та спричиняється мутаціями в різних *аутосомах*. Характерними ознаками найважчих випадків, коли меланін не виробляється взагалі, є біле волосся та шкіра, блакитна напівпрозора райдужка ока. У разі ін. мутацій фермент не інактивується повністю, його активність знижена і меланін утворюється обмежено. У таких індивідів колір шкіри може навіть наблизитися до звичайного. Очний А. також зумовлений дією рецесивного гена в гомозигот. стані, який, однак, локалізований в Х-хромосомі. У результаті майже завжди цей тип А. властивий особин чол. статі. Фенотиповий ефект від дії цього гена сто-сується тільки очей, при цьому знижується гострота зору. Шкіра в таких людей трохи світліша, ніж у родичів. А. належить до генет. хвороб. Це захворювання було відоме ще в Давній Греції та Давньому Римі. Люди, у шкірі яких повністю відсутній меланін, не здатні засмагати, навіть за нетривал. перебування на сонці отримують опіки, що може стати причиною раку шкіри. Очі альбіносів не захищені від яскрав. соняч. світла,

Альбінізм. Собака альбінос

тому з часом у них можливі значні розлади зору. В Україні, як і в більшості країн світу, одна людина-альбінос трапляється на 10–20 тис. новонароджених. В афр. країнах, на Пд. від екватора, частота народження альбіносів значно вища (напр., у Танзанії співвідношення 1 до 1400). Частота генів, які спричиняють А., також підвищена й у деяких ін. народів, що мешкають у троп. місцевості. Це явище не залежить від фізіол. особливостей місц. населення, його причина, вочевидь, полягає в генет. процесах, пов'язаних з іст. особливостями етногенезу.

Лит.: Матвієнко С. В., Коссака Б. Й. Основи генетики. Львів, 2017; Federico J., Krishnamurthy K. Albinism. Treasure Island, 2018; Kumarasinghe P. Pigmentary Skin Disorders. Cham, 2018.

С. В. Межжерін

Альбіновська-Мінкевич, Софія Юліанівна (18.11.1886, м. Клагенфурт, тепер Клагенфурт-ам-Вертерзе, земля Каринтія, Австрія — 30.06.1972, м. Львів, тепер Україна) — художниця, живописець, графік, майстер *натюрморту*. 1901–1906 А.-М. навчалася в худ. студіях м. Відня: 1901 — у приват. школі австр. художника Г. Штрельова, 1902–1906 — у приват. школі австр. майстрів Ф. Гогенберга і Ф. Крюї. Своїми вчителями з фаху вважала художників Г. Гогенберга, К. Мозера (Австрія), Ф. Юмбера (Франція). 1906–1909 студіювала в Академії Коларосі, а згодом — у Нац. вищій школі красних мист-в (обидві — м. Париж). Подорожувала, відвідала Велику Британію, Бельгію, Нідерланди та Італію. 1909 повернулася до м. Відня, де продовжила навчання в Школі ужиткового й декор. мист-ва. 1912, крім живопису, займалася ще й математикою, водночас навчаючись у Цісарсько-королів. політех. школі в м. Львові (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*) та Львів. ліцеї (тепер *Львівський національний університет імені І. Франка*). 1926 відвідала Сицилію. Під враженням від мандрівки написала низку

Альбіновська-Мінкевич Софія Юліанівна. Автопортрет у жовтій шалі, 1913

робіт, які демонструвалися на худ. виставках у м. Львові. Картини А.-М. виставлялися 1903 у м. Відні, 1904 — у м. Львові. Брала участь у виставках у містах Празі (1910), Кракові (з 1911), Варшаві (після 1920), Лодзі (1926), Познані (1929), Бидгощі (1930), Парижі (1937), Нью-Йорку (1939). До Другої світ. війни А.-М. мала персональні виставки в містах Львові (1929; 1939), Варшаві (1934), Кракові (1938). 1917–1939 — голова Спілки польських художників, 1922–1939 — заст. гол. Львів. т-ва прихильників образотвор. мист-ва. З 1939 — член Спілки художників УРСР. Після Другої світ. війни картини А.-М. експонувалися на всесоюз. і республ. виставках. 1956 мала персон. виставку в м. Львові. 1972 у Львів. картин. галереї (тепер *Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького*) організовано посмерт. виставку художниці. Писала олією та пастеллю натюрморти, пейзажі, інтер'єри, жанрові композиції та портрети, зокрема твори на укр. тематику, з 1920-х — здебільшого композиції з квітів. Твори А.-М. вирізняються вишуканістю композиції та приглушеним колоритом; написані в постмодерніст. стилі. Для створення зображень використовувала кольорові цятки. У графіці віддавала перевагу *літографії*. Серед творів: картини «Бретонка», «Рибалка» (обидві — 1908), «Жіночий портрет» (1909), «Автопортрет у жовтій шалі» (1913), «Інтер'єр» (1932), «Троянди» (1920); «Червоні троянди» (1955), «Натюрморт із трояндою та книгою» (1960), «Морозний день» (1963), «Гладіолуси та виноград» (1961), «Старий фарфор» (1967); цикли замальовок і літографій «Краєвиди з Парижа» (1907–1909), «Краєвиди з Британії» (1909), «Краєвиди з Гданська» (1923), «Краєвиди Сицилії» (1926) та ін. Твори А.-М. зберігаються у Львів. нац. галереї мист-в ім. Б. Возницького, Нац. музеї у Львові ім. А. Шептицького, Івано-Франків. худ. музеї, приват. колекціях.

Лит.: Софія Юліанівна Альбінівська. Каталог виставки. Львів, 1956. № 1–77; Słownik Artystów Polskich u obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy : in 10 t. Warszawa, 1971. Т. 1; Словник художників України. Київ, 1973; Мистецтво Львова першої половини ХХ століття: Каталог виставки (14 квіт. — 24 серп. 1994, м. Львів). Львів, 1996; Дорош А. Альбінівська-Мінкевич Софія // Енциклопедія Львова : в 4 т. / За ред. А. Козицького, І. Підкови. Львів, 2007. Т. 1.

Л. В. Іваницька

Альбіноні, Томасо Джованні (італ. Albinoni, Tomaso Giovanni; 08.06.1671, м. Венеція, тепер Італія — 17.01.1751, м. Венеція, тепер Італія) — композитор, представник музики *бароко*. Походив із замож. родини венец. торговця й виробника гральних карт. Навчався гри на скрипці, співу, композиції. Імена вчителів невідомі, дослідники припускають, що одним із них міг бути композитор Дж. Легренці (1626–1690; Італія). Твори підписував до 1709 як «музикант-скрипаль, венеційський amator» (італ. «Musico di violino dilettante Venete»). Писав здебільшого світську музику. 1700 був скрипалем у герцога Мантуї Фернандо Карло, якому присвятив кілька творів. Після смерті батька А. (1709) родинне підприємство відійшло в спадок молодшим братам. Відтоді А. займався творчістю як професіонал, відкрив у м. Венеції свою співацьку школу. Постійно жив у м. Венеції, але мандрував, зокрема до м. Флоренції (1703 і 1722) та ін. міст, де

ставили його опери. У жовтні — листопаді 1722 перебував у Баварії (тепер Німеччина) на запрошення курфюрста Максиміліана II Еммануїла, який доручив йому написати та виконати в м. Мюнхені оперу до весілля курпринца Карла Альберта. Після 1740 повністю присвятив себе співац. школі. Останні 2 р. життя був прикутий до ліжка. А. — автор понад 50 опер і кантат: «Ценобія» (1694), «Тигран» (1697), «Родриго» (1702), «Покинута Дідона» (1725) та ін., а також понад 150 інструмент. творів (сонати, концерти тощо). Був одним із перших композиторів, хто писав концерти на 3 частини (Алегро — Адажіо — Алегро), одним із перших авторів концертів для *гобою*. Музика А. була добре знайома в 2-й пол. 17 ст. На теми, взяті з його сонати з опусу 1 (1694), Й. С. Бах написав 4 фуги для *клавіра*, а Й. Г. Вальтер (1684–1748; Німеччина) переклав для органу 2 концерти А. для струнних і *клавесину* з опусу 2 (1700). Значна частина спадщини А. була втрачена під час бомбардування м. Дрездена військ.-повітр. силами США та Великої Британії (1944–1945), через що постраждала Саксон. держ. бібліотека. Найвідомішим твором А. вважають «Адажіо» («Адажіо соль мінор для струнних і органу на основі двох тем і басової лінії»), хоча він стосується А. опосередковано (створений у 1940-ті музикознавцем Р. Джадзотто, який використав кілька тактів з ориг. рукопису).

Лит.: Giazotto R. Tomaso Albinoni. «Musico di violino dilettante veneto» (1671–1750). Milano, 1945; Talbot M. Albinoni: The Professional Dilettante // The Musical Times. 1971. Vol. 112. № 1540; Музыкальная энциклопедия : в 6 т. Москва, 1973. Т. 3; Rossi F. Catalogo Tematico delle composizioni di Tomaso Albinoni : in 2 t. Padova, 2002; Serenata and Festa Teatrale in 18th Century Europe / Ed. by I. Yordanova, P. Maione. Vienna, 2018.

Альбінос (від лат. albus — білий) — див. у ст. *Альбінізм*.

Альбіон — давня назва *Британських островів*. Термін «А.» широко використовували стародав. греки (Ἀλβίων) та римляни (Albio, Albionis). Імовірно, слово має кельтське походження (кельт. albainn — гірський острів, гори). Аналогічно, ранньосередньовіч. назви Шотландії «Албанія» («Albania»), «Олбані» («Albanu») утворено від гельського alba — гори. Інша версія етимології слова — від лат. albus — білий. Прихильники цієї гіпотези вважають, що її утворено через білий колір скель британ. берега протоки *Па-де-Кале* (сучасні Білі скелі Дувра). Назва А. вжита у праці давньогрец. вченого Клавдія *Птолемея* «По-сібник із географії» («Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις»; кн. 2, розділ 2). Англі. королі Етельстан та його племінник Едгар називали себе «rex et primicerius totius Albionis regni» (лат. — король і глава всьо-

Альбіноні Томасо Джованні

Альбіон. Білі скелі Дувра

го королівства Альбїон). У наш час термін епізодично вживається як поет. назва о-вів *Великої Британії*, а також у перифразі «Туманний Альбїон» (англ. «The Foggy Albion»), що пов'язано з морським туманом, який часто вкриває низин. частини о-вів Великої Британії.

Лит.: Ayto J., Crofton I. Brewer's Britain & Ireland: The History, Culture, Folklore and Etymology of 7500 Places in These Islands. London, 2005; Historia Ecclesie Abendonensis: The History of the Church of Abingdon // The History of the Church of Abingdon / Ed. and trans. by J. Hudson. Oxford; New York, 2007; Ackroyd P. The History of England : in 5 vol. London, 2012–2018.

О. М. Маклюк

Альбіорікс (лат. Albiorix) — проградний нерегуляр. супутник (див. *Супутники планет*) *Сатурна*. Відкритий 12.12.2000 М. Дж. Холманом (нар. 1967, США) і Т. Б. Спаром (нар. 1970, США). Отримав тимчасове позначення S/2000 S 11, відомий також як Сатурн 26. 30-й за віддаленістю від планети природ. супутник Сатурна. Назв. 2003 на честь одного з божеств кельт. міфології — *гіганта*, якого вважали *царем* світу (ін. назви Тоутатіс, Тевтат). Велика піввісь орбіти А. дорівнює 16 182 000 км, *період обертання* — 784,226 доби, нахил орбіти — 38° до площини *екліптики* (33,08° до *екватора* Сатурна), *ексцентриситет* орбіти — 0,477. Діам. бл. 32 км. Розмір встановлено опосередковано з фотометр. даних (див. *Фотометрія*) про *альбедо* та видиму зоряну величину. Масу А. оцінюють у $2,1 \times 10^{16}$ кг, сфер. альбедо його поверхні — 0,04. Супутники Сатурна А., Бефінд, Ерріпо й Тарвос утворюють кельт. групу (нахили орбіт супутників цієї групи ~ 34°, ексцентриситети орбіт у діапазоні 0,4–0,5).

Лит.: Nesvorný D., Alvarellos J., Dones L. et al. Levison Orbital and Collisional Evolution of the Irregular Satellites // The Astronomical Journal. 2003. Vol. 126; Nesvorný D., Beaugé C., Dones L. Collisional Origin of Families of Irregular Satellites // The Astronomical Journal. 2004. Vol. 127; Schenk P. M., Clark R. N., Howett C. J. et al. Enceladus and the Icy Moons of Saturn. Tucson, 2018.

О. Г. Шевчук

Альбіт (від лат. albus — білий), $\text{Na}[\text{AlSi}_3\text{O}_8]$ — мінерал класу силікатів, група *шпатів польових*, кінцевий член ізоморфного ряду *плагіоклазів* (№ 0–10): $\text{Na}[\text{AlSi}_3\text{O}_8]$ — $\text{Ca}[\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_8]$. Уперше описано 1815 Ю. Г. Ганом та Є. Я. Берцеліусом. Хім. склад (масові частки, %) чистого А.: Na_2O — 11,82; Al_2O_3 — 19,44; SiO_2 — 68,74. Домішки: йони K^+ , Ca^{2+} , Fe^{3+} , Rb^+ , Mg^{2+} . Мол. м. 262,24. Тугоплавкий, плавиться за т-ри 1100–1120 °С, забарвлене полум'я в жовтий колір. Густ. — 2,63 кг/м³. Структура триклінна (С 1). Морфологія *кристалів* розмаїта (переважно залежить від рН середовища мінералоутворення). Зазвичай А. має білий колір, але через мех. домішки трапляються рожеві, червоні, зелені, фіолетові кристали та зерна. Кристали А. наділені ясною спайністю по 2-му (010) і 3-му (001) *пінакоїду*. Злам нерівний. Твердість 6 (за *Мооса шкалою твердості мінералів*). Блиск скляний на гранях досконалих кристалів і спайних уламків, на зернистих агрегатах — матовий, масний. У шліфах прозорий, безбарвний. Дисперсія оптич. осей $r < v$ слабка. Показники заломлення: $n_\alpha = 1,528$ – $1,533$, $n_\beta = 1,532$ – $1,537$, $n_\gamma = 1,538$ – $1,540$. Макс. подв. променезаломлення $\delta = 0,010$. Тип — двовісний (+), кут 2V: вимір. — 45°, розрах. — 76°–82°. Різ-

новиди А.: периклін — видовжений уздовж осі b [010] кристали, здвійниковані за перикліновим законом; клевеландит — пластинчасті за (010) кристали. Відповідно до стану впорядкованості виокремлюють структур. різновиди: високий А. і низький А. Високий А. — А. з неврегульов. структурою, стійкий за т-ри понад 800 °С. Низький А. — А., стійкий за т-ри нижче 700 °С, має впорядковану структуру. Висока форма може бути отримана з низької форми внаслідок нагрівання вище 750 °С. За подальшого нагрівання понад 1050 °С кристал. симетрія змінюється від триклінної до моноклінної; утворюється мональбіт. Перистеріт — напівпрозорий А., якому властива ірізація (поверхня змінює колір залежно від кута спостереження або кута освітлення) або іноді адуляризація (блакитно-біле мерехтіння або відлив). Ін. назва цього різновиду А. — біломоріт. Також виокремлюють: А. галіїстий (штуч. А., у якому *Алюміній* ізоморфно замінено *Галієм*); А. германієстий (штуч. А., у якому *Силіцій (кремній)* замінено *Германієм*); А. двійниковий (здовоєні кристали А.); А. калієстий (різновид А. з умістом $\text{K}[\text{AlSi}_3\text{O}_8]$ понад 10%). Високий А. у природі трапляється дуже рідко. Натомість низький А. — досить поширений мінерал у гранітах і лужних гір. породах, особливо в їхніх пегматитах, гідротерм. жилах, у порожнинах різ. порід; як метаморфічне новоутворення — у *гнейсах* і кристал. *сланцях*; як *мінерал аутигенний* — в осад. породах; як Na-фаза в пертитих K-Na-шпатів польових, що зазнали розпаду. Низький А. виявлено у вулканічних аналогах кислих інтрузивних порід — *онгонітах* (онгонових реалітах. Родовища А. є в *Карелії* (Хізовара, Піртима та ін.), на *Кольському півострові* (Карнасурт, Ловозеро та ін.), в Австралії, Австрії, Білорусі, Індії, Італії, Кенії, Німеччині, Польщі, Франції, Швейцарії, Японії тощо. Геол. утворення з А. є в різ. структурах України. А. поширений у Приазов'ї (Волноваський р-н), є в межах *Українського щита*. Особл. випадком є метапегматити України (Кіровоград. блок), які виникли внаслідок інтенс. метасомат. перетворення кварц-сподуменових *пегматитів*, заміщ. кварц-петаліт-альбітовим агрегатом. Використовують у виробництві *кераміки*, зокрема літєвої. Для виготовлення прикрас частіше використовують зразки А. з оптич. ефектом, які зазвичай обробляють *шліфуванням* у формі плоских кабошнів. У наук. дослідженнях застосовують для визначення ступеня *метаморфізму*. Популярний колекц. камінь.

Лит.: Минералы. Справочник : в 5 т. Москва, 2003. Т. 5: Каркасные силикаты. Вып. 1: Силикаты с разорванными каркасами. Полевые шпаты / Гл. ред. Г. Б. Бокій, Б. Е. Боруцкий; Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004. Т. 1; Кривдік С. Г. Апофенітові альбіти України // Геол. та рудотвор. 2017. Вып. 38.

В. І. Павличин, І. В. Квасниця

Альбіт

Альбіція (*Albizia*) — рід рослин підродини мімозових (*Mimosoideae*) родини *бобових (Fabaceae)*. Пантропічний, налічує бл. 140–150 (за ін. даними, 120–140) видів, поширених у тропіках і субтропіках Азії, Африки (включно з Мадагаскаром), Америки, Австралії. Найближча до України точка природ. *ареалу* — Закавказзя, у природ. флорі якого є один вид: А. ленкоранська (*A. julibrissin*), або А. іранська (її ще називають шовкова акація). Має широку, горизонтальну,

зонтикоподібну крону та запашні рожево-малинові, іноді рожево-білі, *суцвіття*. 1772 А. Дюраззіні (Італія) вперше опублікував опис роду. Він описав рослини, вирощені з насіння, що походило з Азії та було привезене Ф. Альбіцці (Італія) з м. Константинополя до м. Флоренції. Перша класифікація роду (1875) належить Дж. Бен-таму (Велика Британія). А. — це рід малих і великих (до 30 або 60 м заввишки) дерев, часто з коротким стовбуром і широкою розлогою кроною зі щільною або відкритою верхівкою, та кущів (переважно без колючок або шипів). Рослини листопадні, майже вічнозелені. Характерні кольори кори: біло-сірий, світло-коричневий та коричневий, у *A. niopoides* — переважно жовтий. Бічні корені рослин деяких видів розташовані бл. до поверхні ґрунту, що робить їх уразливими

Альбіція (*Albizzia julibrissis*)

при посиленні вітру. Листки двічі перистоскладні, листочки дрібні. Чашечка дзвоникувата, трубчаста або плюскоподібна, 4–5-зубчаста (у культивованих рослин *A. lebbek* — 6-зубчаста), зросла майже до верхівки. Віночок зрослопелюстковий (із 4–5 до половини зрослих пелюсток), у крайових квіток — лінійчастий, у центральних — трубчастий. Квітки диморфні: крайові в головці — тичинкові, центральні — двостатеві; периферійні — сидячі або майже сидячі (з короткою квітконіжкою; переважно білі або жовті, за винятком *A. ленкоранської*). Суцвіття рацемозні (кулеподібні головки). Тичинок — 15–20, довші за оцвітину, зросли на 2/3 ниток у двостатевих квіток і на 1/4 — у тичинкових. Плід — біб, лінійний, сухий, стиснутий, одногніздний. Хромосомні числа $2n = 26, 52$. У природі поширення *A. ленкоранської* охоплює Іран, нагір'я, троп. Африку та Азію. Як декоративне дерево вирощують і в *теплатній зоні* (Інд. Європа, південь Центр. Азії, Кавказ; в Україні — Крим), часто відома під назвою «перська мімоза». Цвіте з квітня по липень, плодоносить із червня по вересень. Є *мезофітом*, але пристосована до сухих місцевостанів і має деяку посухостійкість. Світло- та теплолюбна, до 10-річного віку досягає 9 м заввишки й 14 см у діам. Великі дерева (14–16 м) втрачають риси галузнення і горизонтальність крони. Плодоношення починається в 4–5-річному віці. Добре витримує низькі т-ри (до -20°C), але при цьому можливе підмерзання річних пагонів або пошкодження осіннього приросту. Мало вибаглива до субстрату, у природі зростає на крутих схилах, віддає перевагу алюві-

альним терасам поблизу проточної води, добре розвивається на дренованих потужних суглинках чи на малопотужних скелетних ґрунтах схилів. На вирубках у нижньому гірському поясі здатна утворювати густі вторинні гаї.

Лит.: Прилипко Л. И. Род 462. *Albizzia* Durazz. — Альбіція — Кулабришин // Флора Азербайджана : в 7 т. / Ред. И. И. Карягин. Баку, 1954. Т. 5; Яковлев Г. П. Сем. 91. *Mimosaceae* R. Br. — Мимозовые // Флора европейской части СССР : в 11 т. / Отв. ред. А. А. Федоров. Ленинград, 1987. Т. 6; Rico M. de, Gale S., Maxted N. A Taxonomic Study of *Albizzia* (Leguminosae: Mimosoideae: Ingeae) in Mexico and Central America // *Anales del Jardín Botánico de Madrid*. 2008. № 65 (2); Гродзинський Д. М., Зиман С. М., Мосякін С. Л. та ін. Ілюстрований довідник з морфології квіткових рослин. Київ, 2012.

Л. В. Зав'ялова

Альбіцці (італ. *Albizzi*) — впливовий тосканський рід, який у 14–15 ст. конкурував за владу в м. Флоренції із родом Медічі. Походить із м. Ареццо (Тоскана). На межі 12–13 ст. А. стали одним із найбагатших родів м. Ареццо, отримуючи прибутки від виготовлення тканин і торгівлі ними. На поч. 13 ст. А. відігравали активну роль у флорентійському політ. житті, виступаючи на боці *гвельфів*. Від 1210 впродовж 3 століть представники роду А. часто обіймали високі держ. посади, зокрема посаду гонфалон'єра справедливості (голови уряду Флорентійської республіки). 1357–1372 влада в м. Флоренції належала П. Альбіцці. З 1382 до 1434 представники роду А. контролювали владу у Флорентійській республіці, перешкоджаючи зростанню впливу роду Медічі. Після встановлення влади К. Медічі 1434 вплив А. почав занепадати. Хоч А. конкурували з родом Медічі в боротьбі за владу в місті, під час правління К. Медічі одним із головних його соратників був Л. Альбіцці (1382–1458) — посол К. Медічі до міст Рима, Мілана й Венеції, а в 1442 — гонфалон'єр справедливості. Е. Альбіцці (1543–1634) у 1560-х була коханкою великого герцога Тоскани Козимо I Медічі, народивши йому позашлюб. сина Дж. Медічі (1567–1621) — військ. діяча, дипломата й архітектора. Рід А. остаточно згас у 19 ст.

Лит.: Rado A. Dalla Repubblica fiorentina alla Signoria medicea: Maso degli albizi e il partito oligarchico in Firenze dal 1382 al 1393. Firenze, 1926; Brucker G. Florence: The Golden Age 1138–1737. Berkeley; Los Angeles; London, 1998; Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Пер. з іт. Київ, 2007; Ruggiero G. The Renaissance in Italy: A Social and Cultural History of the Rinascimento. New York, 2014.

Альбов, Микола Михайлович (рос. Альбов, Николай Михайлович; 03.10.1866, с. Павлово, тепер місто Нижегород. обл. РФ — 24.11.1897, м. Ла-Плата, Аргентина) — учений-ботанік (систематик, ботаніко-географ), мандрівник. Освіту здобув у Москов. (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*) (1883–1888) та Новорос. (тепер *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*) (1889–1890) унтах. Ще студентом став членом Новорос. т-ва природодослідників; за завданням проф. Л. А. Рішаві здійснив експедиції на Зх. Кавказ та Абхаз. узбережжям Чорного м. Працював позаштатним лаборантом на каф. ботаніки Новорос. ун-ту, продовжував флорист. дослідження на Кавказі. Автор низки праць, серед них лат. мо-

Альбіцці. Герб

Альбов Микола Михайлович

вою «Матеріали для флори Колхиди» (1895), у якій узагальнив відомості про флору Зх. Закавказзя, та рос. — «Нарис рослинності Колхиди» (1896), де схарактеризував ендемізм і своєрідність абхаз. флори й рослинності, зокрема вапнякового Бзібського хребта. Критично опрацював гербарну колекцію Е. Буассьє в м. Женеві (1893–1894). Описав нові для науки таксони рослин (*Allium gracile* Albov, *A. colchica* Albov, *Bupleurum rischawianum* Albov, *Centaurea adjarica* Albov, *Chaerophyllum borodudini* Albov, *Heracleum calcareum* Albov, *Pyrethrum ponticum* Albov, *Vincetoxicum raddeanum* Albov та ін.). 1895 А. обрано чл.-кор. Ботан. т-ва Женеві. Цього ж року виїхав до Аргентини, де працював ботаніком Музею природознавства в м. Ла-Плата. 1895–1897 досліджував флору Вогняної землі, Патагон. Анд, архіпелагу крайнього півдня Пд. Америки, Монтевідео тощо. Написав оригінальні бот. праці, зокрема, рос. мовою «Досвід порівняльного вивчення флори Вогняної землі. Фіто-географічний етюд» (1903). У роботі «Із закордонних листів (Із Західної Європи та Південної Америки)» (1899) описано враження від експедицій та поїздок до бот. садів К'ю та робота з гербарієм Е. Буассьє тощо. Гербарні збори вченого зберігаються в колекціях у містах Санкт-Петербурзі, Тбілісі, Женеві, Парижі, Ла-Платі. На честь дослідника названо описано рід *Albovia* Schischk (родина *Ariaceae*), 18 видів судинних рослин (зокрема *Alopecurus albobii* Tzvel., *Campanula albobii* Kolak., *Centaurea albobii* Sosn., *Heracleum albobii* Manden., *Koeleria albobii* Domin, *Sorbus albobii* Zinserl. та ін.), названо озеро Альбова, пік Альбова (Кавказ).

Пр.: Описание новых видов растений, найденных в Абхазии в 1889–90 году // Отчёт и Тр. Одес. отд. Рос. об-ва садоводства. 1890; Абхазские папоротники // Записки Новорос. об-ва естествоиспытателей. 1891. Т. 16. Вып. 1; Состояние садоводства в Абхазии // Записки Об-ва сельск. хоз-ва Юж. России. 1892. Вып. 3; Леса Абхазии // Записки Об-ва сельск. хоз-ва Юж. России. 1892. Вып. 4; Ботанико-географические исследования в Западном Закавказье в 1893 году. Наблюдения над флорой известняков // Тр. Кавк. отд. Рус. геогр. об-ва. 1893. Т. 16; Два новых рода для флоры Кавказа: *Ramphicarpa* и *Dioscorea* // Тр. С.-Петерб. бот. сада. 1893. Т. 12. № 9; Результаты ботанических исследований Абхазии // Тр. С.-Петерб. об-ва естествоиспытателей, отд. бот. 1893. Т. 13; Материалы для флоры Колхиды. Тифлис, 1895; Ботанико-географические исследования в западном Закавказье в 1894 году // Тр. Кавк. отд. Рус. геогр. об-ва. 1896. Т. 18; Путешествие в Черноморских горах в 1894 году // Тр. Кавк. отд. Рус. геогр. об-ва. 1896. Т. 18; Из заграничных писем (из Западной Европы и Южной Америки) // Землеведение. 1899. Т. 6. Вып. 1–2; Заметки о флоре Огненной Земли / Пер. с фр. А. Альбовой // Землеведение. 1899. Т. 6. Вып. 1–2; Природа Огненной Земли / Пер. с исп. А. М. Альбовой // Землеведение. 1899. Т. 6. Вып. 1–2; Опыт сравнительного изучения флоры Огненной Земли. Фито-географический этюд // Землеведение. Москва, 1903. Т. 10. 2-е. прил.

Лит.: Липшиц С. Ю. Альбов Николай Михайлович // Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь : в 4 т. / Отв. ред. В. Н. Сукачев. Москва, 1947. Т. 1: А–Б; Очарованный Абхазией. Жизнь и странствия Николая Альбова / Сост.: З. И. Адзинба, Л. Л. Молчанова. Сухум, 2016.

М. В. ШEVERA

Альб'ом (франц. album, від лат. album — біле, біла таблиця, грец. ἄλφος — біла пляма) — 1) Книга або зошит в оправі з чистими аркуша-

ми для малювання, записування віршів, зберігання фотографій, образотворчих карток, марок тощо. Див. також *Альбомна лірика*.

2) Книжкове чи комплектне аркушеве (не скріплене, зібране з кількох видань у теку чи футляр) образотв. видання з пояснювальним текстом або без нього. Розрізняють худ., тех. та фотоальбом. Дизайн А. має такі осн. особливості: здебільшого великий формат видання; переважно горизонт. орієнтація сторінок (т. з. альбомна); якісний крейдов. папір, тверде покриття книж. блоку (палітурка); застосування різних прийомів поліграф. оздоблення (ламінування, вибіркове лакування, тиснення, вклейки), суперобкладинка або футляр тощо.

3) Збірка фортеп. музики чи цикл фортеп. творів. Один із перших зразків — «Альбом для юнацтва» Р. Шумана. Основні типи: дитячий альбом (невеличкий програмні п'єси для юних піаністів — «Дитячий альбом» П. Чайковського, «З дитячого альбому» М. Скорика); художній альбом (замальовки природи, галерея персонажів — «Картинки з виставки» М. Мусоргського, «Естампи» К. Дебюссі); особистий альбом (п'єси, що передають особисті емоції, — «Аркуші з альбому» Е. Гріга тощо).

4) Музична продукція, зібрання муз. композицій та фрагментів, об'єднаних разом і записаних на будь-якому носії (платівці, касеті, компакт-диску, CD, DVD тощо).

Дж.: ДСТУ 3003:2006. Технологія поліграфічних процесів. Терміни та визначення понять. Київ, 2008; ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні види. Терміни та визначення. Київ, 2016.

Лит.: Айзенштадт С. А. Детский альбом П. И. Чайковского. Москва, 2003; Івахова К. Фортепіанний цикл «З дитячого альбому» Мирослава Скорика: стилістичні особливості жанру // Студії мистецтвознав. Київ, 2011. № 3 (35); Бучок Л. «Дитячий альбом» В. Телічка як зразок сучасного інтонаційного образу світу // Пробл. взаємодії мист., пед. та теорії і практики освіти. 2018. Вип. 49.

Т. С. Крайнікова

Альбо́ми Де ля Флі́за — рукописні іст.-етногр. та природознав. альбоми про укр. культуру, які створив упродовж 1848–1857 лікар, капітан мед. служби франц. армії, дослідник-краєзнавець Д.-П. де ля Фліз (1787–1861). Француз за походженням, більшу частину життя, після полону під час *Наполеонівських війн* у листопаді 1812, провів в Україні. Працював ст. лікарем держ. маєтностей у Ніжин. повіті, надвірним радником. Був членом Імператор. академ. мед. Віленського та Київ. т-в, дійсним членом комісії при Імператор. ун-ті Св. Володимира (тепер — *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). А. Де ля Ф. створив 9 альбомів за програмами Комісії для опису губерній Київ. навч. округу (1845) і Рос. геогр. т-ва (1852). Осн. мета — дослідження впливу навколиш. середовища на здоров'я людини. Мали великий формат та обсяг (деякі з них — понад 1000 стор.). Крім числен. оригінал. поліхром. малюнків, містять краєзнав. та етногр. опис Київщини з великою кількістю різноманіт. статистич., геогр., мед., біол. та ін. відомостей. Це одне з перших досліджень культури та побуту з погляду іст.-етногр. районування України. З-поміж А. Де ля Ф. наймістовнішими є «Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи...» (1854), що належав історику О. Лазарев-

ському. Більша частина присвячена докладній статистиці кожного села Київ. округи, з додатком зображень, змальованих із натури (302 акварел. малюнки). Подано відомості про к-сть населення, нар. вбрання, рослини і тварин, опи- си найпоширеніших хвороб (причини, розпо- всюдження), методи лікування місц. засобами. Осн. текст написано рос. і франц. мовами, назви рослин, тварин, комах, грибів — латиною. «Ет-

Альбоми Де ля Фліза.
Краєвид села Нижня Либідь-Деміївка Хотівського товариства Київського повіту — на річці Либідь. З альбому етнографа Домініка П'єра Де ля Фліза «Меди-ко-топографическое описание государственных имуществ Киевского округа»

нографічні описи селян Київської губернії...» (1854) містять перекази, легенди, відомості про пам'ятки старовини й держ. маєтності. Тексти написано рос. та франц. мовами. 35 акварел. малюнків, виконаних Де ля Флізом. А. Де ля Ф. зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, а також у Чернігівському обласному історичному музеї імені Василя Тарновського.

Дж.: Д. П. Де ля Фліз: Альбоми : в 2 т. Київ, 1996–1999. Т. 1; Де ля Фліз Д. П. Похід Наполеона в Росію в 1812 (Щоденник). Київ, 2018.

Лит.: Наулко В. Альбоми Де ля Фліза — джерело істо- рико-краєзнавчих досліджень України // Історичне кра- єзнавство і культура. Київ; Харків, 1997; Наулко В., Стар- ков В. Релігійна тематика в творчій спадщині Де ля Фліза // Вісник Київ. славіст. ун-ту. 2003. Вип. 15.

В. В. Патиш

Альбомна лірика — поет. твори здебільшого amator., салон. характеру, призначені для альбо- му певної особи. З'явилися в ранній середньовіч. франц. поезії у творчості поетів-дилетантів, які писали *мадригали, рондо, балади*. Одна з пам'я- ток А. л. — «Книга ста балад» («*Livre des cent ballades*», 1389), написана давньофранц. мовою. Гол. персонаж твору — молодий дворянин, що готується стати лицарем, веде бесіди про кохан- ня з лицарем і дамою. З Франції жанр А. л. по- ширився на ін. країни Європи. Вірші, які вважа- ють альбомними, є, зокрема, у Дж. Байрона та А. Міцкевича. На теренах Рос. імперії в 19 ст. А. л. писали поети О. Пушкін, М. Лермонтов, К. Батюшков, Є. Баратинський. Тоді ж перекла- дено багато франц. альбом. поезій. Альбом. вірш став незмінним атрибутом дівочих альбомів (з'явилися у 18 ст.), де гості залишали вірші, ав- тографи, малюнки та освідчувалися в коханні. У 19 ст. було модним у такі вірші вставляти сло- ва, написані інозем. мовою, насамперед фран- цузською. В архівах збереглися альбоми дам, які тримали салони (З. Волконської, С. Карамзіної, О. Милукової, П. Осипової, Є. Ростопчиної, А. Смирнової). Одна з пам'яток культури того часу — альбом О. Козлової, дружини поета, пе- рекладача й композитора П. Козлова (1841–1891), що містить зокрема вірш А. Сюлі-Прюдо-

ма «Розбита ваза» («*Le vase brisé*») франц. мовою і в перекладі, акварелі І. Айвазовського, нотні записи — автографи П. Чайковського, Дж. Верді. Уміщені в альбомах поет. твори належали до різних жанрів — мадригали, дружні послання, байки, романси, пісні, моральні сентенції, афо- ризми, вірші, написані з нагоди певної події, тощо. Наприкінці 19 ст. альбом став переходити з родин. середовища в пансіони та жіночі гімна- зії. В альбомах гімназисток — чимало автор. ві- ршів із типовими сюжетами, цитат відомих по- етів (О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, Ф. Тютчева, С. Надсона), фортеп. романсів. У А. л. вживається сентиментальна лексика, зга- дуються гімназичні прізвища. У 1920–1930-х відбуваються зміни статусу власниці альбому — вона стає носієм селян. та посадської фольклор. традиції. У шкіль. альбомах авторка й адресат вір- ша — юна дівчина. В альбомах цитували відомі вірші та романси. Вірші amatorів часто мали сентиментально-наслідувальний характер. Аль- бомна культура існує досі — в альбомах-пісен- никах, афоризмах шкільної хроніки, у творах деяких субкультур. В Україні А. л. у 19 ст. не на- була значного поширення. Але на існування руко- пис. альбомів вказує вел. кількість опубл. вір- шів із позначкою «В альбом...». Зразки А. л. залишили не тільки поети-дилетанти, а й І. Франко («В альбом пані О. М.»), «Ах, коб я був музикантом»), Леся Українка («В інші гори я по- лину...»), «В магазині квіток»), Я. Головацький («В альбом Ізмаїлу Срезневському», «В альбом Вацлаву Ганці»), П. Гулак-Артемівський, Є. Гре- бінка, В. Забіла, О. Афanas'єв-Чужбинський та ін. Серед авторів А. л. 20 ст. дослідники називають поетів, що належали до угруповання «Молода муза» (зокрема В. Пачовського), О. Олеся, О. Телігу, Н. Лівчицьку-Холодну, а серед зразків сучас. творів цього жанру — збірку М. Савки «Квіти цмину» (2006). Українська А. л. по- в'язана з нар. творчістю, зокрема пісенною, поєднує фольклор. і книжкову стилістику. На- скрізна тема віршів — кохання. Висока поезія зверталася до А. л. як до джерела щирості та інтимності.

Лит.: Вацура В. Э. Из альбомной лирики и литератур- ной полемики 1790–1830 гг. // Ежегодник рукописного отдела Пушкинского дома за 1977 год. Ленинград, 1979; Пепина Л. И. Особенности альбомной литературы // Пушкинские чтения. Таллин, 1990; Скорина Л. В. Литера- тура і літературознавство української діаспори. Черкаси, 2005; Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка: хронологія життя і творчості. Луцьк, 2006; Борзенко О. І. Міські проєкції в ранній ліриці Лесі Українки // Актуальні пробл. слов'ян. філол. 2010. Вип. 23. Ч. 2; Кудряшова О. В. Збірка Мар'яни Савки «Квіти цмину» як різновид аль- бомної лірики // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. 2011. Вип. 27.

С. В. Глухова

Альборан — найзахідніше море в складі Серед- земного моря. Походження назви пов'язують з іспан. словом albor — світанок, початок (можли- во, через те, що море А. є початком Середзем. моря). А. обмежено: европ. материк. узбереж- жям Іспанії (на Пн.), афр. материк. узбережжям Марокко та Алжиру (на Пд.), Гібралтарською протокою (на Зх.), через яку А. сполучається з Атлантичним океаном, та умов. межею у від- критій акваторії Середземномор'я, що прохо- дить від мису Гата (пров. Альмерія, Іспанія) до

мису Фегало (вілаєт Оран, Алжир). Пл. моря оцінюють у 53 тис. км², найбільші розміри — 350 × 180 км, серед. глиб. — бл. 1 000 м, макс. — бл. 2 200 м, т-ра поверхн. вод змінюється від 15 °С (узимку) до 24 °С (улітку), солоність сягає 36,5 ‰, припливи щодоб. (заввишки до 0,8 м). Клімат акваторії А. субтроп., з переважанням троп. (улітку) і помір. (узимку) повітр. мас, із характер. знач. сезон. *амплітудами* т-ри повітря й розподілом *атмосферних опадів*. Погода влітку зазвичай жарка, ясна й тиха, узимку — порівняно тепла, вітр. й дощова. Узбережжя моря оточ. вузькою смугою субтроп. долин, над якими височіють гори Кордильєра-Пенібетика в Іспанії (найвища точка — г. Муласен, 3 478 м) та гори Ер-Риф у Марокко (найвища г. Тидигін, 2 456 м). Морем А. пролягла межа Євразійської та Африканських тектон. плит, завдяки чому рельєф дна складний, із кількома внутр. *улоговинами* й підвод. хребтами. Найбільший хребет А. витягнувся з Пд. Зх. на Пн. Сх., виходячи на 15 м над рів. м. у вигляді крихіт. вулкан. острівця Альборан (пл. 0,07 км², підпорядк. ісп. пров. Альмерія) у центрі моря, що розмежовує його басейн на 3 сектори — зх., пд. та сх. Поверх. течії моря А. через переважання пост. зх. вітрів плинуть на Сх., несуть води Атлантичного ок. в Середземне м., а глибші течії — у зворот. напрямку, забезпечуючи циркуляцію мор. води та утворюючи перехід. зону між Атлантикою й Середземномор'ям.

Лит.: Фомин Л. М. Основные черты геологического строения, гидрологического режима и биологии Средиземного моря. Москва, 1965; Zierhoffer A. Ocean Atlantyki i jego morza. Warszawa, 1970; Трацианский А. Н. Природа Средиземноморья. Москва, 1971; Alboran Sea. Beau Bassin-Rose Hill, 2011; Nihoul J. C. J. Hydrodynamics of Semi-Enclosed Seas. Amsterdam, 2014.

А. С. Івченко

Праворуч — **Альбрехт**
Людвіг Карлович

Альбрехт, Людвіг Карлович (рос. Альбрехт Людвиг Карлович; ім'я при хрещенні — Людовик Христіан Фрідріх; 27.05.1844, м. Санкт-Петербург, тепер РФ — після 1898, м. Москва, тепер РФ) — віолончеліст, композитор, педагог і муз.-громад. діяч. Належав до родини музикантів нім. походження. Заг. освіту отримав у Гатчинському Імператор. Миколаїв. сирітському ін-ті, де його батько викладав музику. 1865 закінчив Санкт-Петербур. консерваторію (клас віолончелі К. Давидова). 1867 прийняв рос. підданство. Перший віолончеліст оркестру Італ. опери в м. Санкт-Петербурзі (1867–1875). Водночас викладав у Санкт-Петербур. консерваторії (1872–1875). Упродовж 1875–1877 — директор та викладач Київ. муз. уч-ща (тепер *Київський інститут музики імені Р. Глієра*). Заклав в уч-щі основи профес. віолончельної освіти й виконавства: відкрив нові класи інструментів симф. оркестру (чим започаткував відділення оркестр. інструментів), класи квартет. та оркестр. гри; запровадив відкриті (публ.) виступи учнів. симф. оркестру. Викладав гру на віолончелі, очолював хор та оркестр училища, керував недільним оркестровим класом для аматорів. За його ініціативи до уч-ща були запрошені В. Пухальський, І. Альтмані, О. Шевчик, Г. Ходоровський, А. Барцал, А. Казбирюк, А. Ваккер, А. Нігоф, Ф. Лінднер. Був директором муз. частини Київ. відділення Імператор. рос. муз. т-ва (ІРМТ). Започатковані А. квартет. зібрання ІРМТ, виступи

А. як соліста-віолончеліста та як диригента симф. оркестру сприяли активізації концерт. життя м. Києва. Під орудою А. вперше в м. Києві були виконані Симфонія № 2 Л. ван Бетховена, «Вальс-фантазія», «Ніч у Мадриді», «Увертюра з музики до трагедії «Князь Холмський»» М. Глінки, «Танець запорожців» та «Українська народна пісня» О. Серова, «Татарська пісня» Ц. Кюї, «Народні танці» Е. Направника (2-а ч. — «Малоросійський козачок» — виконувалася в концерті окр. номером). 1877 перейшов до м. Москви, де працював режисером при місц. відділенні ІРМТ, викладав спів у Імператор. Миколаїв. сирітському ін-ті (1878–1883) і теор. дисципліни в Моск. консерваторії (з 1879 — викладач, 1885–1890 — ст. викладач), перебував на посаді соліста-віолончеліста балет. оркестру Великого театру (1881–1893). З 1893 викладав гру на віолончелі в Саратов. муз. уч-щі, брав участь у діяльності місц. відділення ІРМТ. 1898 повернувся до м. Москви, де невдовзі помер. А. виступав як соліст-віолончеліст і в складі ансамблів, зокрема квартетів Петербур. Київ., Саратов. відділень ІРМТ. У сольному репертуарі А. — твори Л. ван Бетховена, П. Локателлі, А. Ф. Серве, В. Ліднера, У. Авранека, А. Рубінштейна, К. Давидова; власні п'єси для віолончелі («Елегія», «Романс», «Epicedion. Пам'яті незабутнього вчителя і друга К. Ю. Давидова»). Автор-укладач першого створеного й виданого в Росії рос. мовою навч. посібника для віолончелі «Школа для віолончелі» (1875, перевид. 1899), куди включив і власні етюди. Був співзасновником Петербур. т-ва квартет. музики (1872), Рос. хор. т-ва (Москва, 1878).

Лит.: Михлашевский И. Очерк деятельности Киевского отделения Императорского музыкального общества (1863–1913). Киев, 1913; Гинзбург Л. История виолончельного искусства : в 4 кн. Москва, 1965. Кн. 3: Русская классическая виолончельная школа (1860–1917); Зинкевич Е. Концерт и парк на крутояре. Киев музыкальный XIX — начала XX ст. Киев, 2003; Зильберман Ю. Київське музичне училище. Нарис діяльності. 1868–1924 роки. Київ, 2012; Селиверстова Е., Удалова Е. Людвиг Карлович Альбрехт (1844–1898) — выпускник Петербургской консерватории 1865 года // Musicus. 2012. № 2 (30); Удалова Е. П. И. Чайковский и братья Альбрехт // Немцы в Санкт-Петербурге. 2016. Вып. 10.

Т. В. Сітенко

Альбрехт, Фрідріх-Вільгельм Карлович (01.01.1800, м. Ченстохова, тепер Польща — 31.03.1871, м. Харків, Україна) — лікар, педагог. Походив із родини міщан. Навчався до 1820 у гірському уч-щі в м. Кенігсгутте (тепер м. Хожув, Польща). Закінчив мед. ф-т Дерптського ун-ту. 1825 захистив доктор. дис. з проблем діагностики шкірних інфекцій. Відтоді служив повіт. лікарем у м. Юхнові (тепер Калузька обл. РФ). Від 1827 — лікар-ординатор при міському шпиталі в м. Одесі. Брав участь у ліквідації епідемії чуми 1829, за що нагороджений діамантовим перснем. У 1835 заснував благодійну лікарню. 1835–1838 — гол. інспектор Одеської лікар. управи. З 1838 — професор кафедри терапії Імператор. Харків. ун-ту (тепер *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна*). Під час епідемії холери 1847 очолював університет. клініку, яку перетворив на холер. стаціонар. Отримав чин статського радника (1840). Нагороджений орденами Св. Анни 2 ст., Св. Станіслава 2 ст., відзнаками за бездоганну службу.

Лит.: Русский биографический словарь : в 25 т. Санкт-Петербург, 1900. Т. 2; Вовк О. І. Психіатрія та неврологія у стінах харківського університету: сторінки історії // Псих., неврол. та мед. психологія. 2017. Т. 4. № 8.

Альбрехт II (нім. Albrecht II; угор. Albert II; чес. Albrecht II; 10.08.1397, м. Відень, тепер Австрія — 27.10.1439, с. Лангендорф, тепер с. Несмей, медье Комаром-Естергом, Угорщина) — держ. діяч, обраний король Німеччини (з титулом «римський король»; з 1438) з династії Габсбургів, король Угорщини, Богемії (з 1437), герцог Австрії (як Альбрехт V; з 1404). У 7-річному віці (1404), після смерті батька Альбрехта IV, успадкував престол герцога Австрії. Місце регента було вакантним упродовж 2 р. через суперечки членів династії. 1406 ним став дядько А. II Леопольд IV (представник леопольдинськ. гілки династії Габсбургів). Після смерті Леопольда IV (1411) А. II перебрав владу. Правління А. II як герцога Австрії позначилося швидким розвитком торгівлі та зростанням авторитету центр. влади. Водночас збільшувався вплив Католицької церкви. З 1410-х герцог неодноразово запроваджував додаткові податки для євреїв. 1420 ініціював вигнання євреїв з Австрії; приводом для цього стало обвинувачення в оскверненні представниками єврейської громади м. Енса *гостії*, однак справж. причиною була підозра в співпраці австр. євреїв із чеськими *гуситами* і продажу їм зброї. Того самого року А. II узяв участь у першому *хрестовому поході* проти *гуситів*. Його війська воювали проти гуситів до розгрому гусит. військ у 1432. А. II одружився в 1422 з дочкою імператора Священної Римської імперії Сигізмунда I Люксембурга Єлизаветою Люксембурзькою. У 1437 після смерті імп. Сигізмунда А. II визнано королем Угорщини (під іменем Альберт, рішенням зібрання станів Угорщини) й Богемії (під іменем Альбрехт, рішенням богем. сейму). Проте владу А. II в Богемії не було остаточно встановлено через наявність сильної гусит. опозиції, а в Угорщині його владу було обмежено умовами домовленостей з угор. знаттю. Став першим представником династії Габсбургів, який об'єднав під своєю владою тер. Австрії, Богемії та Угорщини. 1438 у м. Франкфурті А. II обрано «королем римлян» (титул обраного правителя Священ. Рим. імперії до його офіц. коронації в м. Римі). 1439 організував похід угор. військ проти османів, війська яких підійшли до кордонів Угорщини. Під час походу А. II помер у військ. таборі. Похований у базиліці м. Секешфегервара (тепер Угорщина). Могила А. II розграбована 1543 під час окупації міста осман. військом разом з ін. похованнями королів Угорщини. Будівля базиліки, у якій його було поховано, згоріла 1601 під час короткочас. зайняття міста військами Лаврентія Бріндізійського.

Лит.: Hödl G. Albrecht II: Königtum, Reichsregierung und Reichsreform 1438–1439. Wien; Köln, 1978; Hödl G. Habsburg und Österreich 1273–1493. Gestalten und Gestalt des österreichischen Spätmittelalters. Wien; Köln; Graz, 1988; Цюльнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Львів, 2001; Белосов М. Р. Монархи государств Западной Европы от Средневековья до современности. Историческая география и генеалогия. Казань, 2014.

Альбрехт Мекленбурзький (швед. Albrekt av Mecklenburg, нім. Albrecht von Mecklenburg; бл. 1339, точне місце народження невідоме, регіон

Мекленбург, тепер земля Мекленбург — Передня Померанія, Німеччина — 01.04.1412, с. Бад-Доберан, Мекленбург, тепер земля Мекленбург — Передня Померанія, Німеччина) — держ. діяч, король Швеції в 1364–1389, герцог Мекленбурга (під іменем Альбрехт III) у 1384–1412. Племінник швед. короля Магнуса Ерікссона. Народився в родині герцога Мекленбурга Альбрехта II та доньки короля Швеції Евфимії Шведської. 1352 було укладено шлюб. контракт між ним і Ріхардою Шверінською, донькою графа Шверіна Отто I. Оскільки на той час Ріхарді було 5 р., шлюб було укладено після досягнення нею повноліття в 1365. Ріхарда померла 1370 у м. Стокгольмі. 1384 Альбрехт успадкував Герцогство Мекленбург. 1396 одружився з герцогинею Агнесою Брауншвейг-Люнебурзькою. 1363 група представників швед. аристократії на чолі з Бу Йонссоном, які опинилися у вигнанні після невдалого повстання проти непопуляр. серед знаті короля Магнуса, звернулася до герцога двору в Мекленбурзі з проханням про допомогу. Того ж року А. М. із військ. загоном за підтримки групи нім. аристократії висадився на швед. узбережжя. Його дії було підтримано населенням міст Стокгольма й Кальмара, яке значною мірою складалося з ганзейських німців. 18.02.1364 А. М. проголошено королем Швеції на тінгу (нар. зборах), скликаному, відповідно до традиції обрання швед. конунгів, біля священ. каменю на лузі Мура, неподалік м. Уппсали. Збройне вторгнення А. М. призвело до початку війни між його прихильниками та тими, хто підтримував королів Магнуса та його сина Хокона II (правив також як король Норвегії під іменем Хокон VI), — з 1362 король Магнус добровільно розділив владу зі своїм сином Хоконом II, організувавши вибори останнього на швед. престол. 1365 війська Хокона й Магнуса було розбито в битві біля м. Йончепінга. Магнус потрапив у полон. Хокон II як король Норвегії продовжував бойові дії проти А. М. до 1371. У 1371 вони уклали мирну угоду, згідно з якою Хокон і Магнус відмовлялися від претензій на швед. престол, а колиш. король Магнус отримував свободу. Влада А. М. була слабкою й цілковито залежала від представників швед. знаті. Реальний контроль над д-вою зберігав Бу Йонссон, найвпливовіший представник швед. аристократії. Після смерті Бу Йонссона намагався зосередити владу у своїх руках. Зібрану ним армію 1389 було розбито біля м. Фальчепінга. А. М. потрапив у полон. Звільнений у 1395 з умовою передати королеві Данії Маргариті Данській м. Стокгольм або виплатити їй велику грошову компенсацію за витрати, пов'язані з бойовими діями на боці його супротивників. Водночас владу у Швеції йому не повернули. 1398 офіційно передав м. Стокгольм Маргариті Данській, яка об'єднала швед. престол із данським, у Швеції правила під іменем Маргарита I Данська. З 1398 до кінця життя правив у Герцогстві Мекленбург.

Лит.: Den svenska historien : in 10 vol. Stockholm, 1966. Vol. 2; Nordberg M. I kung Magnus tid. I kung Magnus tid: Norden under Magnus Eriksson, 1317–1374. Stockholm, 1995; Larsson L.-O. Kalmarunionens tid. Stockholm, 2003; Schirmacher F. Johann Albrecht I, Herzog von Mecklenburg : in 2 vol. Norderstedt, 2017.

Альбський вік — пізній вік ранньокрейд. епохи крейдового періоду та відклади, що утворили-

Альбрехт II. Анонімний автор, 16 ст. Музей історії мистецтв (м. Відень, Австрія)

ся в той час. Охоплює проміжок часу від $113,0 \pm 1,0$ млн років до $100,5 \pm 0,9$ млн років (млн років тому). Відклади альбського ярусу представлені *глинами, аргілітами, мергелями, гравелітами, пісковиками* та піскувато-глинист., вуглист. й каолініз. (див. *Каолінізація*) утвореннями. В Україні вони поширені в Криму, Причорномор'ї, *Карпатах*, Волино-Поділлі, в межах *Українського щита*. А. в. відкладів на тер. України підтверджено знахідками в них *амонітів, белемнітів, пелеципод* (двостулкових *моллюсків*), *форамініфер* та мінеральних елементів *скелету*, що виконують опорну функцію й підтримують форму тіла *зубок*, *диноцист*, спор і пилку вищих рослин тощо.

Лит.: Мала гірнича енциклопедія : у 3 т. / За ред. В. С. Білецького. Донецьк, 2004–2013; Gradstein F., Ogg J., Smith A. A Geologic Timescale. Cambridge; New York; Melbourne, 2005; Стратиграфічний кодекс України. 2-ге вид. Київ, 2012; Гожик П. Ф., Семененко В. М., Маслун Н. В. та ін. Стратиграфія верхнього протерозою та фанерозою України : у 2 т. Київ, 2013. Т. 1; Караулов В. Б. Стратиграфія, геологические формации, тектоника. Москва, 2015.

О. А. Шевчук

Альбський ярус — верхній (6-й знизу) ярус ниж. відділу крейд. системи, що охоплює проміжок часу від $113,0 \pm 1,0$ млн років. до $100,5 \pm 0,9$ млн років. (млн років. тому). Уперше встановл. 1842 А. д'Орбінї біля р. Об (лат. назва Альба) у Франції. А. я. поділяють на три під'яруси: ниж., серед., та верхній. Провідними *скам'янілостями* А. я. є також *белемніти*, *пелециподи* (двостулкові *моллюски*), *форамініфери*, та мінер. елементи *скелета* (виконують опорну функцію й підтримують форму тіла *зубок*), *диноцисти*, *спори* та *пилки*. Відклади А. я. на тер. *України* виявлено в *Карпатах*, Криму, *Причорноморській западині*, на Волино-Поділлі, в межах *Українського щита*. В Україні ярус уперше виокремлено К. М. Феофілактовим (1818–1901, Росія) у 1851. На тер. України встановлено альбські відклади як морського, так і континент. *генезису*. Мор. відклади альбу — *глини, аргіліти, мергелі, фліш* піскувато-глинистий, *гравеліти, пісковики*; континентальні — піскувато-глинисті, вуглисті й каолініз. (див. *Каолінізація*) утворення; вулканогенні породи. Потужність відкладів альбу становить від кількох метрів до 1000 м. Альбські відклади залягають з перервою або безперервно на аптських утвореннях (див. *Аптський ярус*) і перекриваються, відповідно (рідко з перервою), відкладами *сеноманського ярусу*.

Лит.: Стратиграфічний кодекс України. 2-ге вид. Київ, 2012; Гожик П. Ф., Семененко В. М., Маслун Н. В. та ін. Стратиграфія верхнього протерозою та фанерозою України : у 2 т. Київ, 2013; Караулов В. Б. Стратиграфія, геологические формации, тектоника. Москва, 2015.

О. А. Шевчук

Альбулеподібні (*Albuliformes*) — ряд риб класу *променеперих*, існує з *палеоцену*. Тіло циліндричне, довж. — 70–90 см, серед. маса — 6 кг, загострена голова з рилом коніч. форми. На щелепах і передній частині піднебіння розміщені щетинкоподібні зуби, на задній — тупі, що виконують функцію розмелювання. А. мають бічну лінію. Забарвлення зеленкувате, темне, з поздовжніми смужками, черевце сріблясто-біле. Серце має артеріальний конус із клапанами,

розташованими у два ряди. Нерест не вивчено. Личинковий *метаморфоз* чітко виявлений: личинки А. нагадують довгу прозору стрічку, що в процесі розвитку змінює форму й забарвлення, набуваючи на стадії малька рис дорослої особи. А. поширені в троп. і субтроп. морях. Віддають перевагу мулистим і піщаним ґрунтам прибереж. зони та гірлах річок. Тримаються зграйками, перекопуючи дно конічним рилом у по-

Альбулеподібні. *Albula vulpes*

шуках донних безхребет. тварин, якими живляться. Ряд А. включає єдину родину Альбулеві (*Albulidae*), у якій два роди — *Albula* і *Pterothrissus*.

Лит.: Нельсон Д. С. Рыбы мировой фауны / Пер. 4-го перераб. англ. изд. Н. Г. Богущкой; науч. ред. А. М. Насека, А. С. Герд. Москва, 2009; Schwarzhans W. A Review of Jurassic and Early Cretaceous Otoliths and the Development of Early Morphological Diversity in Otoliths // Neues Jahrbuch für Geologie und Paläontologie. Abhandlungen. 2018. № 287 (1).

Д. С. Луценко

Альбум (лат. album) — у Давньому Римі — дошка, покрита білою фарбою чи гіпсом, на якій робили записи, призначені для оприлюднення. Серед них: *album pontificis* — дошка, на якій вів літопис верховний жрець (див. *Понтифік*); *album praetoris* — дошка, на яку заносилися *едикти* (розпорядження) претора; *album senatorium* — список сенаторів; *album judisum* — список присяжних тощо. Так називали й інші списки та публічні оголошення.

Альбуміни [від лат. albumen (albuminis) — білок] — прості глобулярні білки. Дуже поширені в природі, є складниками всіх тканин рослин і тварин. У живих тканинах А. зазвичай містяться у вигляді сполук із *ліпідами*, *вуглеводами* та ін. білками; входять до складу білка *яєць*, сироватки *крові*, молока, насіння рослин. Тому свої назви дістали відповідно до джерела виділення: *лактальбумін* [від лат. lac (lactis) — молоко], *сероальбумін* (від лат. serum — сироватка), *овальбумін* (від лат. avis — птах) тощо. Найпоширенішими рослинними А. є *лейкозін* (виділ. з просохлих зернівок злаків) і *легуменін* (джерелом є види родини *бобових*). А. добувають із плазми крові фракційним осадженням за низьких т-р. Сироватковий А. виділяють із крові тварин, а також із молоч. сироватки, яєчний — відокремленням білка *яєць* від жовтка. На відміну від *глобулінів*, А. розчиняються в напівнасич. (50 % насичення) розчині амоній сульфату й у дистильов. воді. Ізоелектрична точка А. у межах рН 4,6–4,8; віднос. молекуляр. маса не перевищує 75 000. А. здатні утворювати *кристали*. В електрофоретич. полі (див. *Електрофорез*) А. можна розділити на два й більше компонентів. Вони розчинні в к-тах, *лугах*, при нагріванні зсідуються. Унаслідок *гідролізу* А. утворюються різні *амінокислоти*, поміж яких мало (не більше 2 %) або

взагалі немає *гліцину*. А. багаті на залишки сульфуровмісних і дикарбонових амінокислот. Ці сполуки широко застосовують у мед. практиці, фармацевт., кондитер., текстил. та ін. галузях пром-ті.

Лит.: Физиология кровообращения / Отв. ред. Б. И. Ткаченко. Ленинград, 1984; Черних В. П., Зіменковський Б. С., Гриценко І. С. Органічна хімія. 3-тє вид., стер. Харків, 2016; Видиборець С. В. Альбумін: спектр можливостей застосування (лекція) // Семейная медицина. 2018. № 2.

Л. В. Кобріна

Альбумінурія (лат. albumen — білок і грец. ούρον — сеча), протеїнурія (від *протеїн* і грец. ούρον — сеча) — поширений уролог. симптом, за якого виявляють підвищений вміст білка в сечі. У здорової людини білки фільтруються в нирк. клубочках і в сечу потрапляє порівняно невелика їх кількість — не більше 0,03 г/л. Причиною підвищеного вмісту білка в сечі найчастіше є захворювання нирок. А. може разово проявитися й у здорової людини внаслідок підвищених фіз. навантажень. Також може бути зумовлена підвищенням проникності мембран нирк. клубочків для білків плазми крові, фільтрацією надмірної кількості низькомолек. білків (під час підвищення рівня їх у *плазмі крові*), порушенням канальцевої *реабсорбції* та потраплянням у сечу білків тканин нирок (у разі їх ушкодження). Стійка А. свідчить про підвищення проникності нирк. клубочків. Для проведення кількіс. аналізу потрібно зібрати добову сечу. *Електрофорез* органіч. осаду сечі дозволяє виділити в ньому такі фракції: білок Бенс-Джонса, *гемоглобін*, *міоглобін* і *альбумін*. У нормі екскреція білка в спокої становить 50–80 мг/добу.

Лит.: Лабораторные и инструментальные исследования в диагностике / Пер. с англ. В. Ю. Халатова. Москва, 2004; Кишкун А. А. Руководство по лабораторным методам диагностики. Москва, 2013; Пиріг Л. А., Іванов Д. Д., Таран О. І. та ін. Нефрологія. Донецьк, 2014; Kretschmer V., Schönermarck U. Eiweiß im Harn // MMW — Fortschritte der Medizin. 2018. Vol. 160. Is. 13.

О. І. Залюбовська

Альварес, Луїс Вольтер (англ. Alvarez Luis Walter; 13.06.1911, м. Сан-Франциско, шт. Каліфорнія, США — 01.09.1988, м. Берклі, шт. Каліфорнія, США) — фізик, член Нац. АН США (з 1947), Нац. інженер. академії США (з 1969), почес. член Ін-ту інженерів електротехніки та електроніки (з 1988), інших багатьох ун-тів; *Нобелівська премія* з фізики (1968). Народився в сім'ї лікаря, викладача ун-ту. Закінчив 1932 Чиказький ун-т, де вивчав фізику, згодом тут став магістром (1934), доктором (1936). Повернувся до Каліфорнії, де працював у *Каліфорнійському університеті в Берклі*: асистент-дослідник (з 1936), викладач (з 1938). Під час *Другої світової війни* займався військ. дослідженнями в радіац. лабораторії Массачусет. технол. ін-ту (з 1940), а також у лабораторіях м. Лос-Анджелеса, де працював над створенням атомної бомби. З 1945 — професор Каліфорн. ун-ту в Берклі. 1954–1959 та 1976–1978 — заст. директора Радіаційної лабораторії ім. Е. О. Лоуренса (м. Берклі). Президент Амер. фіз. т-ва (з 1969). У 1937 відкрив явище К-захоплення (захоплення К-електрона атом. ядром). Наприкінці 1930-х разом із Дж. Х. Вайнсом на *циклотроні* в м. Берклі добули штуч. нуклід Меркурію (*ртуті*) з віднос.

атом. масою 198. У подальшому Бюро стандартів США прийняло довжину хвилі світла, яку випромінює ртут. лампа, заповнена парами цього нукліда, як *еталон* довжини. У 1939 А., скориставшись циклотроном як високочастот. мас-спектрометром (див. *Спектрометр*), виявив нуклід *Гелію* He-3. 1940 разом із Ф. Блохом виміряв *магнітний момент* вільного нейтрона. Уперше (1940) пришвидшив йони Карбону (*вуглецю*). 1946 побудував перший протон. лінійний пришвидшувач із трубками дрейфу. 1956 разом з ін. вченими відкрив нову елементар. частинку — *сігма-нуль-гіперон*. Експериментально засвідчив (1955–1956), що *т- й θ-мезони* мають прибл. однак. маси й тривалості життя, що означає їхню ідентичність, відкрив *мюоний* (див. *Мюон*) *каталіз* (1956) та *ω-мезон* (1961). Уперше збудував велику *бульбашкову камеру*, відкрив (1960) і дослідив знач. кількість резонанс. нестаб. частинок із коротким часом життя. Разом із сином — геологом В. Альваресом (нар. 1940, США) — 1979 запропонував метеорит. (див. *Метеорит*) гіпотезу вимирання *динозаврів* та ін. форм життя 65 млн р. тому на основі відкриття іридієвих (див. *Іридій*) аномалій у мор. відкладеннях. Лауреат Нобелівської премії (1968) з фізики «за винятковий внесок у фізику елементарних частинок, зокрема за відкриття великої кількості резонансів, що стало можливим завдяки розробленій ним техніці з використанням водної бульбашкової камери й оригінального аналізу даних». 1946 одержав найвищу нагороду від Нац. спілки аеронавтики — Почесне намисто за розроблення радар. (див. *Радіолокатор*) систем, що дають змогу на великій відстані виявляти літаки, забезпечувати їхній політ за несприят. метеорол. умов, сприяти безавар. посадці. Лауреат премій А. Айнштейна (1961), премії «За новаторські дослідження» Інституту інженерів електротехніки та електроніки (1963), премії Майкельсона (1965). Нагороджений медаллю «За наукові досягнення» (1963), ін. відзнаками.

Пр.: Альварес Л. Современное состояние физики элементарных частиц (Нобелевская лекция) // Успехи физ. наук. 1970. Т. 100. № 1; Alvarez: Adventures of a Physicist. New York, 1989; The Hydrogen Bubble Chamber and the Strange Resonances // Pions to Quarks: Particle Physics in the 1950s. Cambridge, 1989.

Лит.: Альварес Луис У. // Лауреаты Нобелевской премии : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Trower W. P. Luis Walter Alvarez 1911–1988. Biographical Memoirs. Washington, 2009; Садовий М. І., Трифонова О. М. Історія фізики з перших етапів становлення до початку XXI століття. 2-ге вид., перероб., допов. Кіровоград, 2013; Biographical Encyclopedia of Astronomers / Ed. by Th. Hockey, V. Trimble, Th. Williams. New York, 2014.

Альвеоли (від лат. alveolus — жолобок, виїмка, річище) — 1) Міхурці, якими закінчуються повітряносні шляхи в легенях і де відбувається газообмін між кров'ю і вдихуваним (альвеолярним) повітрям. Розміщені на кінцях т. з. альвеолярних ходів, на які поділяються найменші гілочки бронхів — *бронхіоли*. Одна легень містить бл. 300–350 млн альвеол, діам. однієї А. — бл. 300 мкм. Сумарна пл. А. становить 120 м² (під час видиху — 40 м²). Товщина альвеолярної стінки — майже 0,0001 мм. Зовні кожна А. густо оплетена сіткою тонких кровоносних капілярів діам. 8 мкм, що менше діам. *еритроцитів* (7–

Альварес Луїс Вольтер

10 мкм). Під час повільного просування еритроцита крізь таку вузьку судину його поверхня тісно контактує з поверхнею А., де здійснюється газообмін завдяки різниці *парціальних тисків* газів (кисню й вуглекислого газу). Бар'єр між повітрям усередині А. і кров'ю в капілярах легень, через який здійснюється газообмін (т. з. аерогематичний бар'єр), становить 0,5 мкм завтовшки. Внутр. шар альвеолярної стінки сформований розташований на базальній мембрані альвеолярним епітелієм, що утворює клітини альвеолоцити трьох типів: альвеоцити 1-го типу — дихальні, 2-го типу — секреторні, 3-го типу — хеморецептори (див. *Хеморецепція*); також до складу внутр. стінки А. входять *макрофаги*. Альвеолоцити 2-го типу продукують сурфактант — специф. поверхнево-активну речовину, що у вигляді тонкої плівки вистилає зсередини А. Через сурфактант відбувається контакт А. — повітря. Він виробляється з компонентів плазми крові, має ліпідно-білково-вуглеводну основу, 85% сурфактанту становлять *фосфоліпіди*, переважно фосфоліпід дипальмітоїлфосфатидилхолін, що утворюється в легенях доношеного плоду безпосередньо перед пологами. Саме нестача цього фосфоліпиду призводить до розладів дихання в недоношених дітей. Альвеолярний сурфактант виконує функцію перешкоджання злипанню стінок А., також має бактерицидну й імуномодуючу дію.

2) Комірноподібний кінцевий відділ альвеолярної залози — те саме, що й *Ацинус*.

3) Заглиблення в щелепних кістках, у яких містяться корені зубів.

Лит.: Салин М. Р., Брыксина З. Г. *Анатомия человека*. Москва, 1995; Быков В. Л. *Частная гистология человека* (функциональная морфология клеток и тканей человека). 2-е изд. Санкт-Петербург, 1999; Розенберг О. А. *Легочной сурфактант и его применение при заболеваниях легких* // *Общая реаниматология*. 2007. Т. 3. № 1; Wiley Blackwell Student Dictionary of Human Evolution / Ed. by B. Wood, A. Henry, K. Hatala. Chichester; Hoboken, 2015.

Альвеолобіонти [від лат. alveolus — жолоб і грец. βίον (bión) — той, що живе] — див. *Альвеоляти*.

Альвеолярні звуки — приголосні звуки, під час творення яких язик торкається лінії з'єднання зубів верх. щелепи із зубним коренем (*альвеоли*). А. з. також називають ясенними приголосними. Вони протиставляються звукам зубним (дентальним), піднебінним і губним. А. з. можуть бути апікальними (до альвеол торкається кінчик язика) або ламінальними (до альвеол торкається лопатка язика). В укр. мові до А. з. належать звуки [д], [т], [дз], [ц], [ч], [л] та їхні м'які відповідники, а також звук [дж], усі ці приголосні є апікальними.

Альвеоляти, альвеолобіонти (*Alveolata*) — надтип найпростіших, що об'єднує *інфузорій*, *споровиків* і *динофлагеллят*. А. виокремлено в надтип 1991 за даними молекуляр.-генет. досліджень методом порівняння первинних послідовностей нуклеотидів кількох генів рРНК. Виявлено спільну морфол. ознаку А.: наявність у представників цього таксону альвеол — сплосчених мембран. везикул (мішечків), розміщених безпосередньо під клітинною мембраною, які утворюють альвеолярну *нелікулу*. А. об'єднують

такі типи найпростіших: Інфузорії (*Ciliophora*) — бл. 8000 видів; Апікомплексні (*Apicomplexa*) — бл. 4000 видів; Динофлагелати (*Dinoflagellata*) — бл. 2500 видів; Хромериди (*Chromerida*) — 2 види. За ін. систематикою, до А. відносять два типи: Міозої (*Miozoa*) та Інфузорії (*Ciliophora*).

Лит.: Gajadhar A., Marquardt W., Hall R. et al. Ribosomal RNA Sequences of Sarcocystis Muris, Theileria Annulata and Cryptocodium Cohnii Reveal Evolutionary Relationships Among Apicomplexans, Dinoflagellates, and Ciliates // *Molecular and Biochemical Parasitology*. 1991. № 45 (1); Хаусман К., Хюльсман Н., Радек Р. *Протистология* / Пер. с нем. С. Карпова. Москва, 2010; Тихоненков Д., Мильников А., Михайлов К. и др. *Ранняя филогения и эволюция альвеолят*. Пенза, 2016.

Альвеолярна піорія (від грец. πύον — гній та ῥέω — текти), *пародонтит*, *амфодонтит* — запальне ураження ясен, яке супроводжується розсмоктуванням кісткових стінок *альвеол* щелепи і гноетечею з ясеневих кишень. Хвороба вражає тканини навколо зуба — ясна, кістки щелепи, окістя зуба, цемент кореня. Причинами А. п. є порушення трофіки тканин навколо зуба, *атеросклероз* або ін. захворювання, які спричинили спазми кровоносних судин, зменшили приплив крові до тканин біля зубів; відкладення зубного каменю; звичка жувати їжу на одній стороні щелепи, внаслідок чого зменшується навантаження на ін. зуби. А. п. починається зазвичай непомітно, тому хворий звертається до лікаря не відразу. З часом ясна червоніють, набрякають, кровоточать, болять, з'являється гній і неприємний запах із рота, зуби розхитуються і випадають, що свідчить про хроніч. характер захворювання. Лікування А. п. на ранній стадії має успішний результат, у разі тривалого часу захворювання на А. п. лікування спрямоване на затримання подальших патол. процесів. Лікування А. п. комплексне: призначають вітаміни (С, Р, В1, В6), *біогенні стимулятори*, препарати солей кальцію, що підвищують опірність орг-му захворюванню, мобілізують його захисні сили. Місц. лікування: видалення зубних відкладень; введення в ясна лікар. речовин; накладення шин на рухливі зуби; відновлення норм. роботи щелеп ортопедич. конструкціями; призначення фізіотерапевтич. методів, що поліпшують кровообіг у яснах; полоскання ротової порожнини розчинами з протизапальною дією для зменшення запалення. Профілактика полягає в ретельному догляді за зубами та ротовою порожниною, а також вживанні твердої їжі (яблук, моркви) задля навантаження на тканини пародонту.

Лит.: Periodontal disease in children // *Periodontal Therapy* / Ed. by H. M. Goldman, D. W. Cohen. 5th ed. St. Louis, 1973; Борисенко А. В. Модифікація класифікації захворювань пародонта у дорослих і дітей // *Наук. вісник Нац. мед. ун-ту ім. О. О. Богомольця*. 2007. № 3; Борисенко А. В., Антоненко М. Ю., Линовицька Л. В. та ін. *Стоматологічні захворювання: терапевтична стоматологія* / За ред. А. В. Борисенка. Київ, 2017.

М. М. Шінкарук-Диковицька

Альви (давньоісл. álfar, одн. álfr) — у скандинав. міфології природ. духи, категорія персонажів нижньої демонології. Співвіднесені з герман. *ельфами* та кельт. сидами. Їх уявляли як вічно молодих істот, що знаються на *магії*. У «Старшій Едді» або «Едді Семунда» («Edda Sæmundar»),

збірці скандинав. міфол. та героїч. пісень (9–11 ст.), яка дійшла до нас у давньоісланд. рукописі 13 ст., А. — чарівний народ, молодші божества, духи природи, повітря, стихій. Вони мають людську подобу і протиставляються вищим богам — асам (текст містить постійну формулу «аси та альви»). Їх ототожнюють із богами-ванами й карликами-двергами (цвергами). Поява А. тісно пов'язана з історією становлення світу. Космогонічні мотиви містять також оповідь про створення асами перших двергів Модсогніра та Даріна. Їх створено з крові Бріміра та кісті Блаїна (ймовірно, обидва імені — це інші імена прадав. велета Іміра, з тіла якого буде утворюватися світ: з крові — море, з кісток — гори тощо). Решту двергів створено із землі, що суголосно світ, мотивам ліплення людей із землі чи глини з обов'язковим вкрапленням божеств. елементу. Дверги живуть у землі й камінні та бояться світла: сонячне проміння перетворює їх на камінь. Князем А., як зазначено в «Сказанні про Велунда», є великий коваль Велунд (Воланд). Із приходом християнства його почали вважати одним із демонів (його ім'я використано в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита»). А. постають у «Старшій Едді» як пращури людини — Ловара, що є опосередкованою вказівкою на шлюб між альвами й людьми. У «Молодшій Едді» або «Снорровій Едді» («Snorra Edda») — збірці поетич. правил, своерід. підручнику для скальдів (із цитатами стародав. пісень та прозовим коментарем до скандинав. міфології), впорядкованому 1222–1223 письменником й історіографом С. Стурлусоном (Ісландія), А. поділено на світлих і темних. Світлі живуть в одному з дев'яти світів — Альвгеймі (давньоскандинав. Alfrheimr, букв. — земля А.), ін. назва — Льюсальвгейм (Ljúsalfheim), на Пд. від святилища богів Асгарда. Альвгейм описано як небесний світ, його населення — повітряні яскраві істоти, чарівники, доброзичливі до людей, чудові музиканти, які можуть встановлювати гарну погоду, зовні прекрасніші, ніж саме сонце. У «Старшій Едді» сонце має безпосередній стосунок до А., його назва — Альврьодуль (староісланд. Alfröðull, букв. — Світило альвів). Воно є добрим світилом лише для світлих А., які звуть його «Кругом Пресвітлим». Антиподом до Альвгейму є Свартальвгейм (давньоскандинав. Svartalfheim, букв. — Дім чорних А.) — світ темних А., карликів, що живуть під землею. Окрема група — А. курганів і пагорбів, які ймовірно належали до племені мертвих. Культ А. — один із найархаїчніших (сягає кам'яної доби). Темні А. — наймайстерніші ковалі й ремісники, вони створили найвеличніші скарби богів: молот Мйольнір, намісто Брісінгамен, золоте волосся Сіф, спис Гунгнір, корабель Скідбладнір та ін. Із бджолиного меду та крові мудреця Квасіра дверги приготували священний мед поезії, яким боги мастили губи немовлят — майбут. поетів. Викувана ними зброя наділяє її власника невразливістю та непереможною силою. Крім того, карлики є хранителями всіх багатств у надрах землі. На відміну від світлих А., вони не дуже доброзичливі до людей. Міфол. уявлення про А. позначилися на мовах, ономастиці й культурах германо-скандинав. народів та дали поштовх до розвитку окр. літ. жанру — фентезі.

Лит.: Мифологический словарь / Под ред. Е. М. Мелетинского. Москва, 1990; Освальд Бургардт (1891–1947).

Старша Едда: Виправа по молот // Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі / Упоряд. і авт. передм. М. Н. Москаленко. Київ, 1995; Anderson R. B. Norse Mythology: Myths of the Eddas. Honolulu, 2003; Старшая Эдда. Песни о божествах. Скандинавский эпос / Пер. с древнеисланд. С. Свириденко. 4-е изд. Москва, 2016.

О. В. Наумовська

Альвіс (давньосканд. Alvis — всезнайко) — у германо-скандинав. міфології — наймудріший із двергів (цвергів), який живе під землею. За міфом, після смерті мудреця Квасіра (давньосканд. Kvasir) А. став вважати себе найрозумнішим у світі, рівним за мудрістю верхов. богів Одіну. Зарозумілий А. вирішив поріднитися з асами, узявши шлюб із Труд (давньосканд. Þrúdr), донькою бога-громівника Тора (давньосканд. Þórr). За відсутності Тора А. посватався до його доньки. Він переконав Сіф (давньосканд. Sif), богиню плодючості, дружину Тора, що цей шлюб буде вдалим. Коли Тор повернувся додому та довідався про те, що його донька заручилася з карликом, бог удався до хитрощів. Не маючи змоги порушити закони гостинності й обіцянку Сіф, але й не бажаючи віддавати доньку заміж за

Альвіс і Труд, худ. Фр'юліх, Лоренц, 1895

карлика-дверга, Тор скористався правом ритуального шлюб. випробування. Сказав А., що перед весіллям хоче перевірити його мудрість, і розпочав тривалу бесіду. За легендами, сонячне світло перетворює двергів на каміння. Цілу ніч Тор розпитував А. про будову світу, богів, людей, істот, попросив назвати всі зірки на небі. Поки А. відповідав, засвітило, і він був покараний за своє зухвальство — обернувся на камінь. Розмова між Тором і А. становить основу сюжету «Промов Альвіса» зі «Старшої Едди» або «Едди Семунда» («Edda Sæmundar»), збірки скандинав. міфол. та героїч. пісень (9–11 ст.), яка дійшла до нас у давньоісланд. рукописі 13 ст. Діалог побудований на питаннях і відповідях космол. характеру, кожне з яких виконує подвійну функцію: з одного боку, пояснює світоустрій, з ін. — є своерідним тезаурусом поетики середньовіччя. Питання стосуються знань про стихії та природ. феномени (Земля, небо, Місяць, Сонце, хмари, вітер, море, ліс тощо), а також уявлень про різні світи (людей, богів-асів, богів-ванів, велетнів-турсів, альвів, двергів, мертвих). Тор визнає мудрість карлика, однак перемагає його

хитрощами. Мотив знищення демонол. істот за допомогою соняч. проміння поширений у різних світ. міфол. традиціях.

Лит.: Mac Culloch J. A. The Mythology of All Races : in 3 vol. New York, 1964. Vol. 2; Anderson R. B. Norse Mythology: Myths of the Eddas. Honolulu, 2003; Старшая Эдда / Пер. с древнесканд. А. И. Корсуна. Москва, 2011; Скандинавские мифы и легенды. От Одина до Тора. Москва, 2015.

О. В. Наумовська

Альгазён (Альхазен; латинізоване; справжнє — Абū Алī аль-Хасан Ібн Аль-Хайсам *أبو علي الحسن بن الحسن*; аль-Ба́сра, араб. 965, м. Басра, тепер Ірак — 1039, м. Каір, тепер Єгипет) — учений, математик, механік, фізик та астроном, медик і філософ. Про життя відомо мало. У м. Басрі обіймав посаду візира. Запрошений халіфом Аль-Хакімом (правив 996–1021) до м. Каіра, для здійснення гідравліч. проекту, який не вдалося реалізувати. Біографи приписують А. авторство понад 200 праць, але збереглися лише окр. праці, деякі тільки в лат. перекладі. Найбільший інтерес становлять його оптичні дослідження, виклад. у *трактаті* «Книга оптики», переклад. латиною у 12 ст. й поширюв. в рукопис. вигляді до першого друков. видання (1572). У ньому А. описав будову *ока*, наслідуючи давньогрец. вченого *Галена*, і правильно витлумачив зорове сприйняття предметів. Вивчав різні види *дзеркал* (пласкі, сфер. та ін.), досліджував *заломлення* світла та висловив думку, що світло поширюється зі скінчен. швидкістю. А. належать також дослідження з астрономії. На честь А. названо *кратер* на *Місяці* та *астероїд*.

Пр.: The Optics of Ibn al-Haytham : in 4 vol. Kuwait, 2002; Р. о. с. перекл. — Книга комментариев к введению книги Евклида «Начала» // Ист.-мат. исследования. 1958. Вып. 11; Трактат об изопериметрических фигурах // Ист.-мат. исследования. 1966. Вып. 17; Книга об измерении шара // Физ.-мат. науки в странах Востока. 1968. Вып. 2 (5).

Лит.: Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Садовий М. І., Трифонова О. М. Історія фізики з перших етапів становлення до початку ХХІ століття. 2-ге вид., перероб., допов. Кіровоград, 2013; Biographical Encyclopedia of Astronomers / Ed. by Th. Hocke, V. Trimble, Th. Williams. New York, 2014; Maitte B. Une histoire de la lumière: De Platon au photon. Paris, 2015.

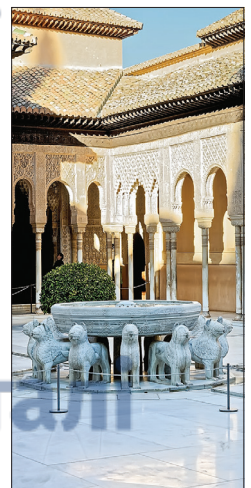
Альгамбра, Хенераліфе й Альбайсін у Гранаді (ісп. Alhambra, Generalife y Albaicín de Granada) — пам'ятки історії, архітектури й садово-паркового мист-ва в м. Гранаді (Іспанія), об'єкт *Світової спадщини ЮНЕСКО* (з 1984). Гранада до 1492 була столицею *Гранадського емірату* — держави маврів на Піренейському п-ові. Альгамбру, як резиденцію династії Насрідів, було закладено 1238 на пагорбі ал-Сабіка (височіє над Гранадою) засновником династії, першим еміром Ібн ал-Ахмаром (Мухаммедом І); завершено його спадкоємцями Юсуфом І і Мухаммедом V. Найвищий розквіт А. припадає на роки правління Мухаммеда V (1354–1359 і 1362–1391). Після завоювання іспанцями Гранадського емірату (1492) *Фердинанд II Арагонський* 1515 видав указ про охорону Альгамбри як «чудової споруди». 1526–1635, після завершення Реконкісти, в А. за розпорядженням імператора *Карла V Габсбурга* тривало будівництво палацу (арх. П. і Л. Мачука, Х. де Ареа), де плану-

вали створити королів. резиденцію. У 17–18 ст. ансамбль був занедбаний та поступово занепадав. Реставр. роботи розпочалися 1830. У 1870 А. оголошено нац. пам'яткою та взято під охорону. Палац А. — один зі зразків ренесанс. архітектури Іспанії. Станом на 2019 у палаці розміщено Музей образотвор. мист-ва і Музей іспано-мусульман. мист-ва. До архіт. ансамблю А. входить Алькасаба (фортеця), палаци династії Насрідів, а також садово-парк. комплекс Хенераліфе («Високий сад») — літня резиденція емірів. Алькасаба — найстаріша частина А. — розташована на зх. схилі пагорбу. Оборон. система, периметр якої становить 1400 м, повністю захищає внутр. простір А. Найукріпленішою є пн. частина з 45-м квадрат. вежею Комарес (Torre de Comares)

Альгамбра. Вид на Альгамбру

й одноймен. палацом. Внутр. простір вежі займає квадратна Зала послів (Salon de Embajadores) 14 ст. Це найпросторіше приміщення палацу, де відбувалися урочистості, прийоми. Зала перекрита кесонною стелею з кедр. з вишуканим різьбленням. Нижня частина стін зали (бл. 1 м заввишки) декорована кахляними панно, вкритими геометр. орнаментом. Більшу частину двору перед палацом Комарес займає прямокут. водойма, обсаджена підстриженими миртовими деревами, тому двір називається Миртовим. Усі палаци А. сполучаються між собою системою двориків, до яких виходять кілька палаців. Так, через Залу Мексуар (Sala del Mexuar), яка використовувалася як зала для аудієнцій і суду, є вихід до Двору Мексуар (Patio del Mexuar), із пн. боку якого — портик із трьох арок, що веде до Золотої кімнати (Cuarto Dorado). Звідси вихід до Миртового двору (Patio de los Arrayanes), обрамленого портиками із семи напівциркульних арок. Тут розташована велика водойма, з обох боків якої — миртові кущі. За пн. портиком — Зала Барки (Sala de la Barca), яка веде до Тронної зали (Salon del Trono), а через Залу Сталактитів, або Мокарабів (Sala de los Mocarabes), можна пройти до Левого дворику (Patio de los Leones). Сх. та зх. сторони цього двору прикрашають портики зі стрілчастими арками та стелею арте-сонадо (дерев'яна стеля з *кесонами*), пд. і пн. сторони — галереї з підковоподіб. арок. По центру Левого дворику розташований водограй, оточений 12 кам'яними скульптурами левів (звідси й назва). За галереями на сх. боці Левого дворику — Зала королів (Sala de los Reyes), на пд. — Зала Абенсеррахів (Sala de los Abencerrajes;

Альгамбра. Лев'ячий двір

названа на честь аристократич. родини), на пн. — Зала Двох сестер (Sala de las dos Hermanas) — гол. житлове приміщення родини еміра. Зала Двох сестер перекрита куполом із мокарабами (декор. архіт. елементами), виконаними із золотист. стуку (штуч. мармур на основі гіпсу). Купол у формі зірки з 8 кінцями складається з 5 тис. сталактит. чарунок і побудований як система 3 об'ємів, кожен наступ. з яких ніби виростає з попереднього. Палаці споруджено з цегли та мармуру (підлога, колони й капітелі), стіни та стеля прикрашені різьбленням по цін. породах дерева й стуку. У кожному дворикі та в деяких портиках і залах Альгамбри є водойми та водограй різної конфігурації з цікавими гідравл. рішеннями. Вода, яка надходить із гір Сьєрри-Не-

Альгаротті Франческо.
Портрет, худ. Жан Етьєн Ліотар,
1745

Альгамбра. Миртовий двір
у палаці Комарес

вади й розтікається по цих водоймах, є невід'ємним складником естетичної ансамблю. Мереживо тимпанів підковоподіб. і стрілочних арок, що спираються на тонкі колони, створене орнамент. різьбленням іслімі (візерунок із гнучких, витких рослин. стебел, пагонів, укритих листям і квітами) або гір'х (геометр. візерунок — жорсткі прямокутні та безперервні фігури — сітки, вузли). Внутр. поверхні арок помережені калігр. написами або арабесками. Фриз навколо вікон та по периметру стін декоровані араб. в'язью — цитами з Корану або віршів араб. поетів. Куполи, утворені мукарнасами (декор. виступами), нагадують сталактити. За стінами А. розташована Хенераліфе — літня резиденція еміра. Палац Хенераліфе (14 ст.) складається з 2 павільйонів, розділених Двором з ариком (Patio de la Asequia), через центральну вісь якого пролягає канал із числен. водограями. До павільйонів ведуть дві алеї — Кипарисова та Олеandrova. Житл. р-н Альбайсін — пам'ятка середньовіч. архітектури Гранади. У 14 ст. це був квартал араб. та єврейських торговців та ремісників. Тут розташовані середньовіч. арки, ворота, церкви, мінарет, тур. лазні (11 ст.), палац султана Дар аль-Хорра (Dar al-Horra; 15 ст.), Археол. і етногр. музей Гранади (засн. 1879 у маєтку 16 ст.) тощо.

Лит.: Каптерева Т. П. Испания. История искусства. Москва, 2003; Каподиферо А. Чудеса архитектур / Пер. с ит. Москва, 2004; Курбатов В. Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира. Москва, 2008; Пустинникова И. С., Безпалова Н. Ю. Средневековые замки Европы. Харьков, 2010; Noble I., Clark G., Garwood D. Lonely Planet: Andalucía. Oakland, 2019.

О. М. Гончарова

Альгаротті, Франческо (італ. Algarotti, Francesco; 11.12.1712, м. Венеція, тепер Італія — 03.05.1764, м. Піза, тепер Італія) — письменник, мистецтвознавець, представник Просвітництва. Походив із родини торговців. Навчався протягом року в Римському університеті «Сан'єнца», згодом — у Болонському університеті, де опановував природничі науки. Мандрував Європою (1733–1753). Побував у Франції (1733–1735), познайомився з Вольтером. Під впливом праць Б. де Фонтенелля написав «Ньютонізм для дам» («Newtonianismo per le dame»; 1737). У 1738 мешкав у м. Лондоні, де прийнятий до Лондон. королів. т-ва. Побував у м. Санкт-Петербурзі, написав у формі листів дослідження політ., економ. та військ. орг-ції Рос. імперії «Російські подорожі» («Viaggi di Russia»; 1739). У 1740 вирушив до Пруссії, де від короля Фрідріха II Великого отримав титул графа. Протягом 1742–1746 — військ. радник, а також радник із питань придбання худ. полотен для Августа III — польс. короля та саксон. курфюрста А. збирав та особисто купував для Августа III картини, які згодом увійшли до колекції Дрезденської картинної галереї. На прохання Г. фон Брюля — першого міністра Августа III — А. для його картин. галереї поряд із відомими творами художників минулого придбав і картини сучас. митців. Серед них твори Дж. Б. Тьєполо («Бенкет Антонія та Клеопатри», «Меценат представляє імператору Августу вільні мистецтва», «Тріумф Флори» та ін.), Ж.-Е. Лiotара («Шоколадниця»), Г. Гольбейна молодшого («Дармштадтська мадонна») та ін. Після смерті Г. фон Брюля його картинну галерею (600 полотен) придбала Катерина II. У 1746–1753 жив у Пруссії, був радником Фрідріха I. Після повернення на початку 1750-х до м. Венеції А. з 1756 переселився до м. Болоньї та поринув у наук. діяльність Болонської академії, пов'язану з літературознавством. Через проблеми зі здоров'ям у 1762 оселився в бальнеол. курорті в м. Пізі, зосередившись на підготовці до видання збір. своїх творів (вийшло 1764–1765, уже після смерті А.; у 8 т.). Був шанувальником і знавцем живопису, популяризатором науки. Автор праць із багатьох галузей знань, серед них: «Нарис про французьку мову» («Saggio sopra la lingua francese»; 1750), мистецтвознав. статті «Про архітектуру» («Sopra l'architettura»; 1756), «Про живопис» («Sopra la pittura»), «Нарис про оперну музику» («Saggio sopra l'opera in musica»; обидві — 1762) та ін. Написав також роман, вірші, нотатки та кореспонденції. Праці А. не тільки видавалися в Італії, а й перекладалися європ. мовами. Його книга «Російські подорожі», крім італ. перевидань, публікувалася в європ. країнах (Велика Британія, Голландія, Пруссія, Франція та ін.). Згодом за кордоном перевидано мистецтвознав. праці А. У праці «Російські подорожі» А. писав про українські землі часів імп. Петра I. За його словами, вони багаті худобою, зерном, медом, мають численне населення. Мешканці України — козаки, які мають войовничий характер і постійно вступають у сутички з татарами. Писав про Крим як порубіжжя між варварством і цивілізацією, важливий пункт у протистоянні між християн. Європою та мусульман. Османською імперією.

Пр.: Opere scelte. Milano, 1823; Opere di Francesco Algarotti e di Saverio Bettinelli. Milano, 1969; Pensieri diversi. Milano, 1987; Il Piranesi, Mariette, Algarotti. Percorsi

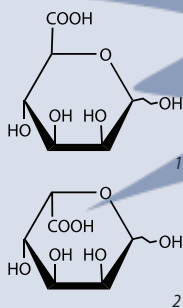
settecenteschi nella cultura figurativa europea. Roma, 2013; По с. перекл. — Русские путешествия: Письма о России / Пер. с ит., сост., коммент. М. Г. Талалая. Санкт-Петербург, 2006; Путешествие в Россию. Санкт-Петербург, 2014; «Окно в Европу»: Дневник путешествия из Лондона в Петербург в 1739 году. Москва, 2016.

Тб.: Poesie. Torino, 2009.

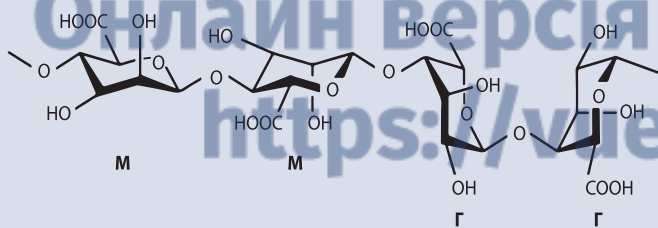
Лит.: Блейзисен С., Ковалева М., Киселева Е. Очерки по истории Италии эпохи Возрождения. Орел, 2011; Tasca V. Algarotti, Francesco // Dictionnaire de la Littérature italienne: Les Dictionnaires d'Universalis. Paris, 2015; Талалай М. Г. «Окно», прорубленное Альгаротти // Альгаротти Ф. «Окно в Европу»: Дневник путешествия из Лондона в Петербург в 1739 году. Москва, 2016; Храпунов Н. И., Храпунова С. Н. Известия о Крыме у Франческо Альгаротти // Золотоордын. обозрение. 2017. Т. 5. № 3; Ammon F. von, Krämer J., Mehlretter F. Oper der Aufklärung — Aufklärung der Oper: Francesco Algarottis «Saggio sopra l'opera in musica» im Kontext. Mit einer kommentierten Edition der 5. Fassung des «Saggio» und ihrer Übersetzung durch Rudolf Erich Raspe. Berlin, 2017.

С. В. Оборська

Альгінові кислоти (від лат. alga — водорість, морська трава), Е 400 — поліуроніди складу $(C_6H_8O_6)_n$, тобто полісахариди, молекули яких побуд. із залишків уронових кислот. За номенклатурою ІЮПАК, назва — 6-(2-карбокси-4,5-дигідрокси-6-метоксиоксан-3-іл)окси-4,5-дигідрокси-3-метоксиоксан-2-карбон. к-та. А. к. — в'язку гумоподіб. суміш — уперше виділено наприкінці 1900-х хіміком і фармацевтом Е. К. К. Стенфордом (Велика Британія) з бурих водоростей кількох видів. Він описав А. к. у наук. працях «Про альгін: нову речовину, добути з деяких найрозвиненіших видів морських водоростей» (1883) та «Про економічне застосування морських водоростей» (1884). А. к. без домішок виділив 1896 хімік А. Крефтинг (Велика Британія). Комерц. вир-во А. к. започатковано в США з 1930-х. За норм. умов А. к. — аморф. (порошкоподібні, волокнисті) тверді речовини, від білого до блідо-жовтого кольору. Т-ра кипіння від 716 до 718 °С. за 760 мм рт. ст., т-ра займання — 263,33 °С, густ. — 1,601 г/см³. А. к. нерозчин. у воді та більшості орган. розчинників, мають здатність поглинати воду, що має масу більшу (майже в 300 разів) за їхню, внаслідок чого утворюються *драглі*. Розчиняються в луж. розчинах, хлороформі (трихлорометані), ефірі діетиловому (діетиловому етері). А. к. не мають смаку й запаху. У складі А. к. виявлено спочатку залишки D-мануранової (1), а потім L-гулуранової (2) к-ти. Частк. гідролізом і виокремленням відпо-

Альгінові кислоти.
Структурні формули
D-мануранової (1) та
L-гулуранової (2) кислот

Альгінові кислоти.
Конформації моносахаридних
ланок у молекулі А.к.

від. дисахариду встановлено, що залишки обох уронових к-т є складниками тієї самої молекули полімеру. Числен. результати метилювання, періодатного окиснення й низки фіз.-хім. мето-

дів структур. аналізу (переважно спектроскопії ядер. магніт. резонансу) підтверджують: молекули А. к. лін. й побуд. із залишків β-D-мануран. і α-L-гулуран. к-т, що перебувають у піранозній формі та сполучені 1→4- глікозидними зв'язками. Ступінь полімеризації нативних (природ.) полімерів досить вел., кількість моносахарид. залишків може сягати від 1000 до 10000. Бактеріальні А. к. відрізняються від водорост. тим, що частина їхніх гідроксильних груп зазвичай ацетильована, причому ацетильні групи перебувають у положенні 2 або 3 (іноді відразу в обох) у залишках D-мануран. к-ти. А. к. із різ. джерел можуть відрізнятися співвідношенням залишків мануран. (M) і гулуран. (G) к-т (величиною M/G), а також розподілом мономер. ланок уздовж ланцюга полімеру. Розмір і взаєм. розташування окремих блоків мають виріш. вплив на властивості А. к. та їхніх солей — альгінатів. Заг. уміст залишків α-L-гулуран. кислоти, а точніше віднос. довж. G-блоків, є найважливішим критерієм найцін. властивості альгінатів — здатності до утворення *гелів*. Блочний склад визначає й багато ін. характеристик альгінатів, включно з біол. активністю. Низка методик визначення А. к. ґрунтується на специф. реакціях урон. кислот. До таких реакцій належать *декарбоксилування* та *деградація* під дією концентр. сульфат. (сірч.) к-ти з подальшим утворенням забарвл. продуктів за наявності карбазолу, *індолу*, 3-гідроксибенілу тощо. Аніони А. к. у складі солей *Напрію*, *Магнію*, *Кальцію* є компонентами клітин. стінок і міжклітин. речовини в бурих водоростях усіх, без винятку, видів. Також А. к. продукують деякі бактерії — переважно представники роду *Азобактерії* (*Azobacter*) і *Псевдомонади* (*Pseudomonas*). А. к. утворюють з одновалентн. катіонами розчин. у воді солі, однак унаслідок підкислення випадають в осад. Альгінати багатьох двовалентн. катіонів, особливо Ca^{2+} , Sr^{2+} і Ba^{2+} , не розчинні у воді. На цій властивості засновано виділення А. к. із водоростей. Спочатку з біомаси екстрагують розвед. неорган. к-тою двовалент. катіони й супутні водорозчин. полісахариди, а потім луж. розчином вилучають А. к., які осаджують з екстракту *спиртом етиловим* (етанолом), підкисленням або перетворюють на сіль Кальцію. А. к. та їхні солі широко застосовують у харчовій та ін. галузях промисловості, зокрема в *біотехнологіях* і медицині. Голов. напрямом перероблення мор. бурих водоростей стало вир-во з них альгінатів.

Лит.: Stanford E. C. C. Improvement in the Manufacture of Useful Products from Seaweeds // British Patent. 1881. № 142; Stanford E. C. C. Onalgin: a New Substance Obtained from Some of the Commoner Species of Marine Algae // Chemical News. 1883. № 47; Stanford E. C. C. On the Economic Applications of Seaweeds // Journal of the Royal Society of Arts. 1884. № 32; Krefting A. An Improved Method of Treating Sea Weed to Obtain Valuable Products there from. British Patent 1896. № 538; Филлипс Г. О., Вильямс П. А. Справочник по гидроколлоидам / Пер. сангл. под ред. А. А. Кочетковой, Л. А. Сарафановой. Санкт-Петербург, 2006; Cook M., Tzortzis G., Charalampopoulos D. et al. Production and Evaluation of Dry Alginate-Chitosan Microcapsules as an Enteric Delivery Vehicle for Probiotic Bacteria // Biomacromolecules. 2011. № 12 (7).

Л. В. Кобрина

Альгодисменорея (грец. ἄλγος — біль, δυσ... — префікс, що означає порушення, розлад, μῆν — місяць і ῥέω — текти) — циклічний

патол. процес, розлад менструального циклу, який проявляється болючими менструаціями з вираженим порушенням заг. стану жінки. Характерні ознаки А.: больовий синдром (спазми, *колька*) збігається з початком менструації, локалізується внизу живота, триває 12–72 год; вегетативні розлади (відчуття жару, пітливість, підвищення т-ри тіла, *нудота, метеоризм*), вегетосудинні прояви (головний біль, *запаморочення*, болі в серці, *тахікардія, брадикардія*, екстрасистолія); обмінно-ендокринні порушення (блювота, набряки, поліурія, свербіж шкіри). Розрізняють первинну А. (есенціальна, ідіопатична, функціональна), яка виникає через 1–1,5 року після менархе, і вторинну (набута, органічна). Причини виникнення первинної А.: конституційні (інфантилізм), ендокринні (порушення синтезу та обміну простагландинів, нейропсихогенні (генетично зумовлена індивідуальна реакція на біль). Причини вторинної А.: зовн. і внутр. ендометріоз, запальні процеси внутр. статевих органів, вади розвитку матки, міоми матки, стеноз шийки матки, внутрішньоматкова контрацепція, внутрішньоматкові синехії, варикозне розширення вен малого тазу. Допомога в разі А. полягає в лікуванні осн. захворювання та призначенні анальгетиків (парацетамол, анальгін), спазмолітиків (но-шпа, спазмалгон), седативних, гормон. препаратів, нестероїдних протизапальних засобів (ібупрофен, диклофенак, напроксен), вітамінів (В6, В1, D, E). Базовими препаратами в лікуванні А. є інгібітори простагландинів (нестероїдні протизапальні засоби), які призначають у перші 2–3 дні від початку менструації або за 1–3 дні до менструації. Для швидшого досягнення ефекту рекомендується консультація уролога, невролога, гастроентеролога, психіатра.

Лит.: Маркін Л. Б., Шахова О. В., Жемела О. М. та ін. Мала студентська енциклопедія з акушерства та гінекології. Київ, 2014; Григоренко А. П., Шатковська Н. С., Герич О. Х. та ін. Сучасні підходи до лікування альгодисменореї // Мед. аспекти здоров'я жін. 2015. № 9 (95); Bernardi M., Lazzeri L., Perelli F. et al. Dysmenorrhea and Related Disorders // F1000Research. 2017. Vol. 6.

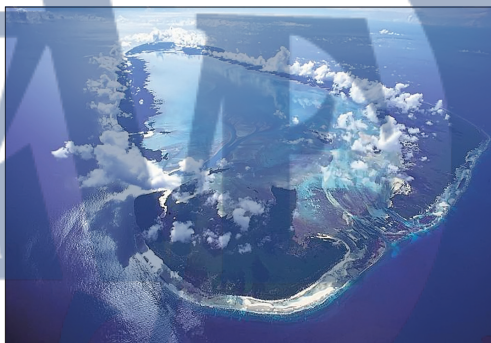
А. Л. Філіпчук

Альгологія (від лат. *alga* — морська трава, водорість і грец. *λόγος* — слово, вчення), фікологія — наука про *водорості*, окремий розділ ботаніки. Вивчає ці організми — їх будову та структуру, походження, різноманіття, особливості поширення, розподілу, номенклатури й таксономії, питання охорони та збереження, а також шляхи й аспекти практич. використання. У межах А. розвиваються окремі наук. дисципліни: палеальгологія, морська А., ґрунтова А., фітопланктонологія. Становлення А. як науки розпочалося у 18 ст. (праці К. Ліннея та ін.). В Україні А. розвивається з 19 ст.; у 20 ст. створені київ. та харківська школи альгологів. Гол. центр альгол. досліджень в Україні — *Ботаніки інститут імені М. Х. Холодного НАН України*. З 1991 в м. Києві виходить журн. «Альгологія».

Лит.: Горбунова Н. П. Альгологія. Москва, 1991; Мандрик В. Ю., Колесник О. Б. Основи альгології. Київ, 2006; Догадина Т. В., Комаристая В. П., Горбулін О. С. и др. Общая и экспериментальная альгология. Харьков, 2013.

П. М. Царенко

Альдабра ато́л (франц. Atoll d'Aldabra; англ. Aldabra Atoll) — корал. ато́л в Індійському океані, у Мозамбіцькій протоці, належить д-ві Сейшельські Острови, об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО (з 1982). Араб. мореплавці відвідували о-ви групи Альдабра ще в 11–12 ст., однак поселення не створювали. Європейці відкрили А. а. бл. 1500–1512. Це зробила португал. експедиція на шляху до Індії. У 17–18 ст. атоли стали пристановищем для сейшел. піратів. 1840 острів. група Альдабра, разом із рештою Сейшельських о-вів, була адм. приєднана до британ. колонії на о. *Маврикій*. 1903 Сейшельські о-ви реорганізовано в окр. коронне володіння Великої Британії. У 1960-х уряди Великої Британії та США планували перетворити А. а. на військ. базу. Цим намірам завадила хвиля протестів, що прокотилася світом. Лондон. королів. т-во взяло ато́л під свою опіку й збудувало тут н.-д. станцію. 1965 Велика Британія вивела острів. групи Дерош, Фаркуар, А. а. та деякі ін. зі складу свого корон. володіння Сейшельські о-ви й об'єднала їх з о-вами архіпелагу

Альдабра ато́л

Чагос у Британ. тер. в Індійському ок. 28.06.1976 Велика Британія надала Сейшельським О-вам незалежність; у січні 1977 під юрисдикцію новотв. д-ви була передана острів. група Альдабра. 1982 ЮНЕСКО включила А. а. до списку Світ. спадщини. Острів. група Альдабра складається з розташов. по колу А. а., атолів Астов, Космоledo, корал. о-ва Ассампшен. Заг. площа суходолу і внутр. лагун усіх о-вів — бл. 176 км². Острів. група входить до складу т. з. Зовн. Сейшел. о-вів, є частиною Республіки Сейшельські Острови. Атоли А., Космоledo й Астов офіційно є незаселеними. Вони проголошені заповід. зонами й охороняються законами Республіки Сейшельські Острови. Доступ до цих атолів обмежений спец. перепустками. Заселеним є тільки о. Ассампшен, на якому проживає кілька рибалок. А. а. — другий за розміром ато́л у світі (після острова Різдва, або Кірітіматі в Тихому океані). Площа А. а. — бл. 155 км². Протяжність із Зх. на Сх. — бл. 34 км, а з Пн. на Пд. — бл. 14 км. Ато́л складається з понад 40 о-вів і рифів, з яких найбільшими за площею є о-ви Сур, Медіа, Оесте й Поліміні. В основі А. а. — кратер згаслого вулкана, на якому виросла вапнякова башта зі скелетів корал. поліпів. А. а. загальновідомий своєю ендеміч. фауною (див. *Ендеміки*). Тут мешкає найбільша у світі популяція велетенських черепах, заг. кількістю бл. 152 тис. (ендемічний вид — альдабрська черепаха). Серед представників місц. фауни: зелена морська черепаха, бронзовоокий гекон, останній нелітаючий птах басейну Індійського ок. — альдабрський пасту-

шок, ставкова мадагаскарська чапля, яка розмножується тільки на о. Мадагаскарі й Альдабрі, єгипет. чапля, священний ібіс, фламінго, сейшельська нектарниця, акула-молот тощо. Зареєстровано 1 тис. видів комах, включно з 127 видами метеликів, 36 з яких є ендемічними. Бл. 2 тис. га суходолу вкриті мангровими хащами. Представлено 273 види квітучих рослин і папоротей, 19 з яких є ендемічними. А. а. — яскравий приклад океан. острівної екосистеми з унік. флорою і фауною. Це природ. лабораторія для наук. досліджень і відкриттів.

Лит.: Griffin D. J. H. The Aldabra Research Station // Notes and Records of the Royal Society of London. 1974. Vol. 29. № 1; Иванов О. Я. Сейшельские Острова. Москва, 2000; Сейшельские острова. 3-е изд. Москва, 2004; Бургин С. М., Шейко Н. И., Непомнящий Н. Н. Мальдивы, Маврикий, Сейшлы. Жемчужины Индийского океана. Москва, 2007; Довгаль Г. Д. География. Харьков, 2009; Атол Альдабра // Острів знань. 2012; Пешак Т. П. В начале мироздания // GEO. Непознанный мир: Земля. 2013. № 8 (185); Утко Е. В. 100 мест всемирного наследия ЮНЕСКО. Москва, 2014; Юрєва М. В. Атлас мира: Максимально подробная информация. Москва, 2017; Routledge International Handbook of Island Studies: A World of Islands / Ed. by G. Baldacchino. Oxford, 2018.

І. В. Шпикта

Альдебаран (від араб. **الدبران** — послідовник) — найяскравіша зоря в сузір'ї Тільця, одна з найяскравіших зір на ніч. небі, зоря з найбільшим блиском у поясі Зодіаку. Зоря ще має кілька альтернат. найменувань: Око Тільця, Око Бика, Палив, Палиліціум, Лампарус. Перси вважали: дивлячись на А., вони бачать міфіч. зорю Тасктер — Сх. королів. зорю. На Сході А. часто наз. Зіркою Будди, Божим Оком і Зіркою ілюмінації. Мексиканці вважали, що А. дає світло для сімох жінок, які народжують (розсіяне зор. скупчення Плеяди). Китайці наз. А. п'ятою зорею Мережі. Прибл. 5 000 р. т. геліакіч. схід (1-й у поточ. році схід небес. світила, що відбувається після деякого періоду невидимості, на світанку, безпосередньо перед сходом Сонця) А. знаменував весн. рівнодення та початок року у Вавилоні. А. має численні позначення в різних каталогах: 87 Тельця, HD 29139, HR № 1457, BD + 16° 629, Gl 171.1, GJ 9159, HIP 21421, SAO 94027 тощо. Зоря здобула назву Око Бика, оскільки розташована в «голові» фігури Тільця та має помаранчевий колір. У сузір'ї Тільця А. можна знайти серед зір розсіяного зор. скупчення Гіади, до складу якого він не входить. Деякі із зір Гіад разом з А. утворюють V-астеризм. Екватор. координати А. на епоху J2000.0: пряме піднесення $04^{\text{h}}35^{\text{m}}55.2^{\text{s}}$, схилення $+16^{\circ}30'33''$. Серед. значення видимої зор. величини (фотометр. система V) $+0.85^{\text{m}}$, А. за блиском є 14-ю зорею небосхилу. Паралакс А. перебуває в межах (50.09 ± 0.95) мс дуги, тобто відстань від Землі до А. дорівнює (65 ± 1) світл. року. А. — змін. зоря з невеликою амплітудою блиску (бл. 0.2^{m}). Видима зор. величина А. змінюється в межах між 0.75^{m} до 0.95^{m} . А. є змін. зорею нерегуляр. типу (неперіод. змін. зоря) Lb, її позначають як CSV 6116 у каталозі змін. зір. Спектр. клас А. змінний залежно від розмірів зорі під час її неперіод. радіальних пульсацій: K5III / M2V. Металевість А. прибл. дорівнює 70% від соняч., тому А., можливо, старіший за Сонце. З огляду на відому відстань до А., спектр. клас зорі та її видиму болометр. зоряну величи-

ну можна обчислити світність зорі, її радіус та абс. зоряну величину. Діам. А. дорівнює $6,15 \times 10^7$ км, або бл. 44,2 діам. Сонця. Маса А. становить $1,13 \pm 0,11$, за ін. даними, $(2,5 \pm 0,15)$ маси Сонця. Абс. зор. величина А. в максимумі блиску $M_V = -0,63$, тобто його болометр. світність у цей період прибл. в 350 разів перевищує болометр. світність Сонця. А. належить до норм. гігантів, клас світності III. 2015 заявлено про існування в системі А. екзопланети — гарячого юпітера масою $(6,47 \pm 0,53)$ мас Юпітера, що обертається довкола материн. зорі з періодом $(628,96 \pm 0,90)$ доби. А. входить до складу подвійної зор. системи (див. Подвійна зоря) — у неї є менший супутник — червоний карлик (А. В), що обертається на відстані бл. 600 астрономічних одиниць. Зор. система А. розташована досить близько до екліптики, тому іноді покривається Місяцем.

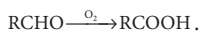
Лит.: Shaaf F. The Brightest Stars: Discovering the Universe Through the Sky's Most Brilliant Stars. Hoboken, 2008; Kaler J. B. First Magnitude: a Book of the Bright Sky. Hackensack, 2013; Frebel A. Searching for the Oldest Stars: Ancient Relics from the Early Universe. Princeton, 2015.

О. Г. Шевчук

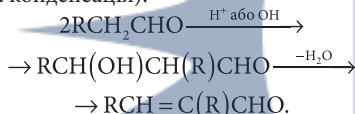
Альдегіди [від лат. **al(cohol) dehyd(rogenatum)** — спирт, позбавлений водню] — орган. сполуки, що містять характеристичну (функціональну) групу СНО. За номенклатурою ІЮПАК, назви А. утворюють додаванням до назви відповід. *вуглеводню* суфікса «аль» або до назв *вуглеводню*, що містить на один атом С менше, суфікса «карбальдегід». У першому випадку атом Карбону (*вуглецю*) альдегід. групи нумерують цифрою 1, у другому — альдегід. групу в нумерацію ланцюга не включають. У поліфункціон. сполуках альдегід. групу позначають префіксом «форміл», напр., назва сполуки складу $\text{OSCH}_2\text{CH}(\text{CHO})\text{CH}_2\text{CHO}$ — 1,2,3-пропантрикарбальдегід або 3-формілпентандіаль. Деякі А. мають тривіальні назви, напр., *мурашиний альдегід* (формальдегід), *ахролеїн* тощо. В інфрачервоних спектрах А. характеристичні смуги поглинання $\nu(\text{C}=\text{O})$ лежать в області $1740\text{--}1720\text{ см}^{-1}$ (аліфат. А.), $1715\text{--}1695\text{ см}^{-1}$ (аромат. А.), $1705\text{--}1685\text{ см}^{-1}$ (α, β -ненас.); $\nu(\text{C}-\text{H})$ — в області $2880\text{--}2650\text{ см}^{-1}$. Хім. зсув альдегід. протона в спектрах резонансу ядерного магнітного (^1H) лежить в області $9,4\text{--}10,1$ м. ч. Препаратив. методи добування А.: окиснення *спиртів* хрома-тами в присутності *алкоголятів* *Алюмінію* (реакція Р. В. Опенауера, 1910–1969, Австрія); *озоноліз алкенів*; відновлення різних похідних *кислот карбонових*, напр., *хлорангідридів*, воднем у присутності *паладію* [р-ція К. В. Розенмунда (1884–1965, Німеччина) — О. М. Зайцева], *нітрів* — *гібридами метал. елементів* із подальшим *гідролізом* утвор. альдімінів тощо; взаємодія реактивів Грін'єра (Ф. О. В. Грін'єра, 1871–1935, Франція) з триетилортометанатом; перегрупування алілівніл. естерів (перегрупування Л. Клайзена); окиснення 1,2-гліколів періодат. к-тою HIO_4 або плумбум(IV) тетраетанатом $(\text{CH}_3\text{COO})_4\text{Pb}$, а також р-ції Раймера — Тімана (Й. Тіман, 1848–1899, Німеччина; К. Раймер, 1845–1883, Німеччина), р-ції Вільсмаєра — Хаака (А. Вільсмаєр, 1894–1962, Німеччина; А. Хаак, 1898–1976, Німеччина), синтези Гаттермана — Коха (Л. Гаттерман, 1860–1920, Німеччина; Ю. А. Кох, 1864–1956, Німеччина, США) та ін. Для якіс. визначення А. зазвичай застосовують

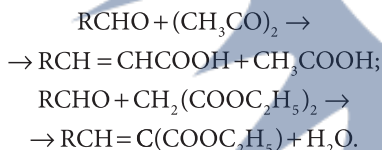
розчин аргентум(I) нітрату AgNO_3 в надлишку вод. розчину амоніаку (*аміаку*) — утворення сріб. дзеркала або реактив Фелінга (Г. Х. фон Фелінг, 1811–1885, Німеччина) — луж. розчин, що містить купрум(II) сульфат CuSO_4 та сіль винної кислоти (виділення червоного осаду купрум(I) оксиду Cu_2O). Ці реагенти не взаємодіють із *кетонами*. А. — один із реакційноздат. класів орган. сполук. Під час зберігання деякі з них легко окиснюються *киснем* повітря до відповід. *кислот*:

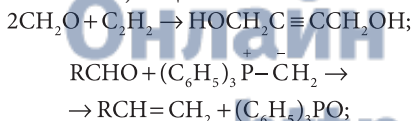
А. відновлюють дією *водню* (*каталізатор* — *платина* або *нікель*), а також донорами гідрид-аніонів H^- , напр., літій тетрагідридалюмінат LiAlH_4 та натрій тетрагідридоборат NaBH_4 , до первин. *спиртів*. Унаслідок поляризації зв'язку $\text{C}=\text{O}$ в карбон. групі А. здатні приєднувати за атомом Карбону карбон. групи нуклеофіли: *воду*, *спирти*, *аміни* тощо. Зазвичай А. значно активніші в р-ціях із нуклеофілами, ніж кетони. Найлегше реагує метаналь (див. *Мурашиний альдегід*), який у вод. розчині перебуває перев. у гідратованій формі. Дуже важливою в орган. синтезі є альдольна конденсація з утворенням гідроксальдегідів. Останні легко відщеплюють *воду* й перетворюються на α , β -ненасич. А. (крос-тонова конденсація):

Аромат. А. взаємодіють з ангідридами карбон. к-т (р-ція В. Г. *Перкіна*), а також з естерами малонової к-ти (реакція Е. *Кневенагеля*) з утворенням α , β -ненасич. к-т або їхніх естерів, напр.:

Конденсація А. з естерами к-ти веде до утворення алкіліденартичних к-т (р-ція Г. *Штоббе*), з похід. амінокислот — до азлактонів р-ція (реакція Е. *Ерленмейєра* — *Пльохля*). Для А. характерна р-ція нуклеоф. приєднання за карбон. групою. Напр., А. реагують із реактивами Грін'єра або ін. металоорган. сполуками, що дає змогу синтезувати різноманіт. первин. та вторин. спирти. А. взаємодіють також з *ацетиленом* (р-ція В. Ю. *Ренне*), з алкіліденфосфоранами (реакція Г. *Bimimiza*) тощо:

Р-ція формальдегіду з фенолами *лежить* в основі вир-ва фенолформальдегід. смол. До А. відносять моно- і олігосахариди — *глюкозу*, *лактозу* тощо.

Лит.: Бюлер К., Пирсон Д. Органические синтезы : в 2 ч. / Пер. с англ. Москва, 1973. Ч. 2; Робертс Д., Касерио М. Основы органической химии : в 2 т. / Пер. с англ. Москва, 1978. Т. 2; Дорохов В. І., Заблоцька О. С., Вовк М. В. Неорганічна і органічна хімія. Житомир, 2016.

С. Г. Пільо

Альдер, Курт (нім. Alder, Kurt; 10.07.1902, м. Кенігсгютте, тепер м. Хожув, Польща — 20.06.1958, м. Кельн, Німеччина) — хімік-органік, доктор філософії (з 1926), член Німецької академії природодослідників «Леопольдина» (з 1939), чл.-кор. Баварської АН (з 1955), почес. доктор Кельн. ун-ту (з 1950) і Саламанк. ун-ту (з 1954); *Нобелівська премія* з хімії (1950). Народився в сім'ї учителя. Наприкінці *Першої світової війни*, незадовго до здобуття Польщею незалежності, щоби зберегти нім. громадянство, сім'я переселилася до Німеччини (у м. Кіль). 1922 вступив до Берлін. ун-ту, де вивчав *хімію*. Навчання продовжив в Ун-ті Крістіана Альбрехта (тепер Кільський ун-т). Підготував дис. про реакції з азодикарбоновим естером. 1926 отримав ступінь доктора філософії. Став асистентом О. Дільса. 1930 — лектор з орган. хімії, 1934 — екстраординар. професор Кельн. ун-ту. Керівник науководослід. відділу концерну «І. Г. Фарбеніндустрі» в м. Леверкузені (1936–1940). На цій посаді набув досвіду роботи в пром-сті, осн. дослідження спрямував на розроблення методів пром. вир-ва синтет. каучуку на основі бутадієну та стирену. 1940 повернувся до академ. кар'єри, працював на каф. експеримент. хімії та хім. технології в Кельн. ун-ті та водночас до кінця життя — директором Ін-ту хімії цього ун-ту. Був деканом філософ. ф-ту Кельн. ун-ту (1949–1950). Осн. галузь наук. досліджень — орган. синтез. 1926 під керівництвом О. Дільса вивчав азодикарбон. естери. Ця робота завершилася відкриттям у 1928 однієї з найважливіших реакцій сучас. орган. хімії, назв. реакцією Дільса — Альдера та заснов. на приєднанні двох до дієнофілів. Найпростішим прикладом є приєднання бутадієну до малеїн. ангідриду. Реакцію Дільса — Альдера широко використовують у пром-сті для синтезу *барвників*, лікар. засобів, *інсектицидів*, *олів*, *пластичних мас*. Подальші розвідки в цій галузі уможливили виявлення заг. закономірностей утворення в цій реакції *аддуктів* залежно від будови вихід. складників (правило Альдера). 1950 одержав Нобел. премію з хімії «за відкриття й розвиток дієнового синтезу» (спільно з О. Дільсом). У Нобел. лекції подав огляд наук. пошуків на шляху до відкриття, описав структур. чинники утворення тієї чи тієї певної конфігурації. Учений зазначив, що саме стереоселективність та універсальність дієнового синтезу визначають цінність цього методу. Нагороджений медаллю Г. Е. *Фішера* Німецького хім. т-ва (1938). У 1979 на честь А. названо кратер на Місяці.

Пр.: У співавт. — Synthesen in der hydroaromatischen Reihe // Justus Liebig's Annalen der Chemie. 1928. № 460 (1); Die Methoden der Diensynthese // Angewandte Chemie. 1940. № 53; Coulomb Excitation. New York, 1966.

Лит.: Альдер, Курт // Лауреаты Нобелевской премии : в 2 т. Москва, 1992. Т. 1; Альдер (Alder), Курт // Хімія. 2007. № 21; Mackenthun G. Alfred Adler — wie wir ihn kannten Taschenbuch. Göttingen, 2015.

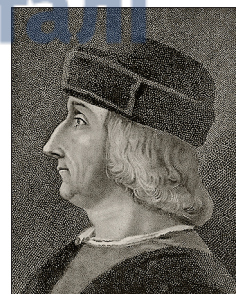
Альдіні (від італ. Aldo Pio Manuzio — Альд Пій Мануцій — ім'я видавця) — книги, видані впродовж 15–16 ст. у містах Венеції, Римі та Болоньї у вид-ві А. Мануція та його спадкоємців. За 100 р. існування «Дому Альда» вийшло понад 1000 видань. Це переважно твори антич. письменників і філософів, зокрема, *Арістотеля*, *Арістофана*, *Софокла*, *Геродота*, *Ксенофонта*,

Альдер Курт

Альдіні. «Альдінський яр» з лат. написом «Festina Lente» («Поспішай поволі»)

Альдіні. Альд Пій Мануцій

Еврипіда, Демосфена, Плутарха, Платона, Овідія та ін.; крім того, середньовіч. авторів — Ф. Петрарки, Данте Аліґ'єрі, Дж. Боккаччо, Еразма Роттердамського. Серед А. — книги грец., лат. та італ. мовами: 5-томне збір. творів Арістотеля (1495–1597); діалог «Про Етну» П. Бембо (1496); ілюстров. видання «Гіпноеротомехія, або Сон Поліфіла» (1499); повне вид. творів Платона (1513); хрестоматія антич. авторів «Ріг достатку» (1517) та ін. Члени «Нової Академії», організованої А. Мануцієм, досліджували тексти давньогрец. та давньорим. класики, звіряли списки. А. утворили книжкову серію: видання мали типові формати, подібне худ. оформлення тощо. Найвідомішими є книги форматом у 1/8 частку аркуша — компактні, зручні томи, які почали витісняти громіздкі *фоліанти* 15 ст. Зменшення формату видання асоціювалося зі впровадженням нових шрифтів (*антикви*), курсивного накреслення, зменшенням розмірів книг. Текст став улюбистішим. Більшість шрифтів А. розробив друкар Ф. Гріффо (1450–1518; Італія). Настає на компактність видання зумовила також до зменшення кількості ілюстрацій в А. Для виготовлення накладів часто використовувалися різні види паперу та матеріали для палітурок (дорогі та дешеві), що зробило книги доступними читачам. Новатор. рішення та популярність А. викликали чимало підробок. 1501 А. Мануцій на титул. аркушах книжок свого вид-ва запровадив емблему: явір, довкола якого звивається дельфін. Наявні в бібліотеках України (бл. 200 примірників). Більшість А. в Україні зберігаються в *Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського* (м. Київ).

Літ.: Лазурський В. Альд і альдини. Москва, 1977; Шамрай М. Альдини в бібліотеках України. Київ, 2008; Скленар І., Лозинський М. Історія видавничої справи та редагування. Львів, 2014.

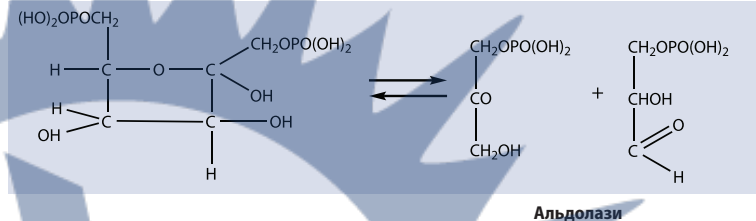
О. С. Морозов

Альдози — моносахариди, підклас вуглеводів (гідроксальдегіди). За будовою А. є полігідроксальдегідами, тобто містять кілька гідроксильних груп OH і альдегідну групу HC=O. Заг. формула А. — $\text{CH}_2\text{OH}(\text{CHOH})_n\text{CHO}$, де $n \geq 3$. За кількістю (3, 4, 5, 6, ...) атомів вуглецю (*Карбону*) у молекулах А. розрізняють тріози, тетрози, пентози, гексози тощо. А. можуть перебувати в циклічній, і відкритій формах. А. — розчинні у воді кристалічні речовини, солодкі на смак. Типовим представником А. є *глюкоза*.

Літ.: Хилія О. В., Хилія В. П. Хімія вуглеводів. Моносахариди. Київ, 2010; Курта С. А. Природні вуглеводи та полісахариди. Івано-Франківськ, 2013.

Альдолази (альдегіди) — група ферментів із класу *ліаз*, що беруть участь в анаероб. розкладанні вуглеводів (розщеплення й синтез -C-C- зв'язку). Молекула А. складається з двох поліпептид. ланцюгів. Відомо кілька різних класів А.: такі, що складаються з 2 субодиниць (А. класу 2, відносна молекул. маса 70 000), і такі, що складаються з 4 субодиниць (А. класу 1, відносна молекул. маса 147 000–180 000). А. класу 2 знайдено в *дріжджах, бактеріях, грибах, водоростях*. А. класу 2 мають вузьку область pH, у якій вони виявляють оптим. каталіт. активність. Для вияву каталіт. властивостей необхідні йони Zn^{2+} , Ca^{2+} і Fe^{2+} . А. класу 1 не каталізують роз-

щеплення фруктозо-1-фосфату. А. класу 1 знайдено у вищих рослинах (у фотосинтез. частинах), різних тканинах *ссавців*. Виявляють оптим. каталіт. активність за pH 7,0–9,0, інактивуються NaBH_4 . А. класу 1 каталізують оберн. реакцію: фруктозо-1,6-бисфосфат \rightleftharpoons фосфогліцероловий альдегід + фосфодіоксиацетон. Ця реакція є важливим етапом анаероб. перетворення вуглеводів у тварин і рослин. У рослинних тканинах А. беруть участь у темновій фазі *фотосинтезу*, у тварин — у процесі *гліколізу*, який спричинює утво-

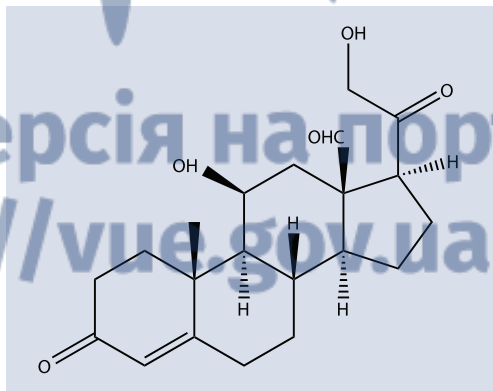

Альдолази

рення багатих енергією сполук (АТФ та ін.). Активність А. зазвичай визначають спектрофотометр. (див. *Спектрофотометр*) методами. За нестачі в організмі людини певних типів А. розвивається захворювання — *непереносність фруктози*.

Літ.: Приходченко В. О. Ключові ферменти гліколізу та регуляція їх активності // Пробл. зооінж. та вет. медицини. 2014. Вип. 29 (2); Гонський Я. І., Максимчук Т. П. Біохімія людини. Тернопіль, 2017; Кобилецька М. С., Терек О. І. Біохімія рослин. Львів, 2017.

Альдостерон [від *альд(егіди)* та грец. *стереос* — твердий] — мінералокортикоїдний стероїдний гормон, який виробляє кора *надниркових залоз*. Характерний переважно для назем. хребетних. Регулює мінер. обмін в орг-мі, активний *транспорт йонів*, зокрема посилює зворотне всмоктування (*реабсорбцію*) йонів натрію в нирках і виведення йонів калію. Сприяє переведенню рідини із судин у тканини, впливаючи таким чином на тиск крові. Синтез А. контролює гормон *ангіотензин*. А., ангіотензин і фермент *ренін* разом утворюють *ренін-ангіотензин-альдостеронову систему* (РААС), що забезпечує регуляцію водно-сольов. обміну і кров'ян. тиску. Механізм дії А. ґрунтується на прямому впливі на генет. апарат клітин. Клітини-мішені містять у ядрі й цитоплазмі специф. рецептори, що зв'я-

Альдостерон

зують А. Гормон-рецепторний комплекс контактує з *хроматином* і регулює швидкість транскрипції специф. генів, синтез транспортних

білків і ферментів, підвищує проникність мембран для амінокислот. Результатом дії А. є підвищення системного АТ через збільшення об'єму циркулюючої крові. Надмірна дія А. спричиняє гіпернатріємію, гіпокаліємію, появу набряків, *гіпертензію артеріальну*. Синтез А. чутливий до концентрації йонів K^+ і Na^+ , кортикотропіну, серотоніну.

Лит.: Williams J. S., Williams G. H. 50th Anniversary of Aldosterone // The Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism. 2003. № 88 (6); Ko B., Mistry A., Hanson L. et al. Aldosterone Acutely Stimulates NCC Activity via a SPAK-mediated Pathway // American Journal of Physiology. Renal Physiology. 2013. № 305 (5); Кузьмак М. І., Філь В. М. Фізіологія людини і тварин. Дрогобич, 2014; Єрїч Ю. С. Первинний альдостеронізм // Укр. журн. дит. ендокринології. 2015. № 1.

Я. О. Межжеріна

Альдрованда пухирчата (*Aldrovanda vesiculosa*) — вид рослин родини росичкових. Багаторіч. плаваюча водна комахоїдна рослина з горизонт. стеблом бл. 10 см завдовжки. Листки в кільцях по 6–9, мають клиноподібн. сплюснутий черешок бл. 8 мм завдовжки, складену вздовж пластинку 9 мм завширшки і 6 мм завдовжки з опуклими половинками та декількома шиловидними війками. Механіч. подразнення половинок листка викликає їхнє зближення, яке відбувається за кілька десятків секунд та дозволяє рослині упіймати дрібн. безхребетних. Листок при цьому набуває форми пухирця. Після захоплення тварини А. п. виділяє травні ферменти. Квіти поодинокі, діаметром до 1 см, пелюсток 5, білого кольору. Плід — куляста коробочка. В Україні А. п. цвіте в червні — липні, комахозапильна, зимує у вигляді *туріонів* (спеціалізовані зимуючі бруньки). Має великий диз'юнктивний ареал. Поширена в Євразії, Африці й Австралії; в Україні — в усіх природ. зонах рівнинної частини. Трапляється у прісних водоймах. Зарості А. п. є укриттям для мальків риб. Протягом 20 ст. А. п. зникла в деяких країнах Європи. Внесена до Червоної книги України (2009). А. п. використовують в акваріумистичі як декоративну рослину.

Лит.: Флора УРСР : у 12 т. Київ, 1953. Т. 5; Дубына Д., Гейны С., Проудова З. Макрофіти — индикаторы изменений природной среды. Киев, 1993; Червона книга України. Рослинний світ / Заг. ред. Я. П. Дідуха. Київ, 2009.

В. А. Онищенко

Альдрованді, Уліссе (італ. Aldrovandi, Ulisse; 11.09.1522, м. Болонья, тепер обл. Емілія-Романья, Італія — 04.05.1605, м. Болонья, тепер обл. Емілія-Романья, Італія) — натураліст, гуманіст, ботанік, ентомолог, зоолог. Вивчав гуманітарні науки, логіку, філософію, юриспруденцію, математику та медицину в ун-ті Болоньї та в Падуї. 1553 отримав учений ступінь у галузі медицини й філософії. Викладав логіку та філософію в Болонському ун-ті, де став першим професором природничих наук (1561). А. описав низку нових видів тварин, переважно екзотичних, відновив інтерес до біол. праць Арістотеля, сприяв розвитку ембріології. Автор понад 100 книжок і статей, зокрема енциклопедії природної історії, перші 3 т. якої присвячені птахам, 4-й — комахам. За участі А., який долучив до роботи художників (Дж. Лігонці, Дж. Нері, К. Швінда та ін.), було зроблено 17 т. замальовок рослин, тварин і мінералів. Зібрав велику колекцію природничо-

наук. предметів (заповідав її міськ. Сенату), а також заснував бот. сад, який досі діє в Болоньї. У поглядах А. є істот. помилки, напр., він вважав, що дракони існують, та описував їх у своїх творах («Історія змій і драконів», 1640). Відомим твором А., опубл. за життя вченого, є «Історія монстрів», де описані реальні аномалії природні явища (сіамські близнюки, випадки атавістич. оволошіння людини) та уявні, вигадані чудовиська. У числен. працях він подавав тільки факти без будь-якого критич. аналізу, тому його книги сповнені фантаст. оповідей. К. Лінней називав А. «батьком природознавства». На честь А. названо рід рослин Альдрованда (див. Альдрованда пухирчата) та гірський хребет на Місяці.

Пр.: Antidotarii Bononiensis, siue de vsitata ratione componendorum, miscendorumque medicamentorum, epitome. Bononiae, 1574; Ornithologiae hoc est de avibus historiae libri XII. Bononiae, 1599; Ornithologiae tomus alter cum indice copiosissimo. Bononiae, 1600; Serpentum, et draconum. Bononiae, 1640; Monstrorum historia. Cum Paralipomenis historiae omnium animalium. Bononiae, 1642.

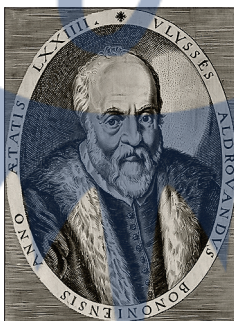
Лит.: Бабий Т. П., Коханова Л. Л., Костюк Г. Г. і др. Біологи. Биографический справочник. Киев, 1984; Canosa R. Storia dell'inquisizione in Italia. Dalla metà del Cinquecento alla fine del Settecento : in 5 vol. Roma, 1990. Vol. 5; Пилипчук О. Я. Становлення та розвиток природничо-наукового знання в епоху Відродження // Питання іст. науки і техніки. 2016. № 3; Червоненко О. В. Museo naturale Уліссе Альдрованді та його роль у розвитку природознавства в Європі у XVI ст. // Іст. науки і техніки. Т. 8. Вип. 2.

Я. О. Межжеріна

Альєнде (ісп. Allende) — найбільший вуглистий (див. Вугілля) метеорит, знайд. на Землі, хондрит. А. вважають найбільш вивч. метеоритом. Належить до групи вуглистих хондритів, що становлять бл. 4 % від заг. кількості всіх метеоритів. А. впав у пустелі Чіуауа (Мексика) 08.02.1969. Під час падіння розпався на величез. кількість уламків, які випали на тер. пл. 50 × 10 км. Їх заг. масу оцінено в 5 т. Прибл. 3 т. уламків зібрано й передано різним музеям та дослідн. установам світу. Метеорит сформований з протопланет. газопил. туманності в епоху утворення Сонця. системи (див. Сонце). Поверхня більшості зі знайд. уламків А. (а їх знаходять дотепер) частково або повністю вкрита чорною блискучою корою, яка утворилася, коли метеорит з великою швидкістю проходив атмосферу й сильно нагрівся внаслідок тертя. У процесі вивчення хіміко-мінерал. складу уламків А. встановлено, що зразки містять темну матрицю, згруп. в міліметр. світлі хондри — малі кам'яні кульки, які знаходять тільки в метеоритах, а також тонкозернисті різнокольор. кристали кальцій-алюмінієвих агрегатів розміром із мікрометр. Ці компоненти метеорита є найдавнішими утвореннями з будь-коли знайд. та вивчених. Їхній вік вчені оцінюють у 4,567 млрд років. Хім. склад А.: 23,6 % залізо, 15,9 % силіцій (кремній), 14,9 % мазній, 1,9 % кальцій, 1,7 % алюміній, 1,2 % нікель, 0,5 % вуглець, 0,35 % хром, 0,15 % манган (марганець), 0,11 % фосфор, 0,0009 % титан, сліди ванадію. У метеориті знайдено раніше невідомий мінерал, назв. пангітом. У складі А. виявлено ізоотоп. аномалії вмісту O, Mg, Ca, Si, Nd, Sr, Ba та ін. елементів. Вивчення будови та хіміко-мінерал. складу А. дало змогу дещо дізнатися про умови ранньої епохи утворення Сонця.

Альдрованда пухирчата (*Aldrovanda vesiculosa*)

Альдрованді Уліссе

Альєнде. Частина метеориту (Музей природознавства у м. Берлін)

системи, оскільки вуглисті хондрити зазнали найменшого перемішування (диференціації) та перекристалізації протягом усієї своєї еволюції.

Лит.: Кравчук П. А. Рекорды природы. Любешов, 1993; Альенде метеорит // Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсунь. Львів, 2003; Amelin Y., Krot A. Pb Isotopic Age of the Allende Chondrules // Meteoritics & Planetary Science, 2007. № 42 (7/8); Comins N. Discovering the Universe. New York, 2014.

О. Г. Шевчук

Альєнде, Ісабель [ісп. Allende, Isabel; повне прізвище та ім'я — Альєнде Льона, Ісабель (ісп. Allende Llona, Isabel); 02.08.1942, м. Ліма, Перу] — письменниця, представниця *реалізму магічного*, журналістка, сценаристка, актриса, членкиня Амер. академії мист-в (з 2004), почес. доктор Ун-ту м. Сан-Франциско (з 2008). Плємінниця С. Альєнде. Пише іспан., англ. мовами. Походить із родини дипломатів. Навчалася у приват. школах Болівії та Лівану. Закінчила лицей Х. Каррера у м. Сантьяго (Чилі). У 1959–1965 була співробітницею Продовольчої та с.-г. орг-ції ООН (ФАО), спочатку у м. Сантьяго, а потім у м. Брюсселі (Бельгія). У 1967–1974 працювала в жін. журн. «Паула» («Paula»), 1973–1974 була директором дитяч. журн. «Мампато» («Mampato»). 1970–1974 працювала на каналі 7 Чилійського телебачення (гумор. програми). У 1975 через погрози та переслідування, яких зазнавала після держ. перевороту в Чилі 1973 на чолі з А. Піночетом, змушена емігрувати до Венесуели, де жила впродовж 13 р. У 1976–1983 була журналісткою венесуел. газ. «Національ» («El Nacional») і 1979–1982 — адміністратором школи «Колегія Марокко» в м. Каракасі. З 1988 мешкає у м. Сан-Рафаель (шт. Каліфорнія, США), з 2003 — громадянка США. У 1996 на нею загиблої дочки створила фонд, що допомагає жінкам і дітям по всьому світу. Знімалася у фільмах: «Сусіди: приховані міста Сан-Франциско — місія» (1994), «Ісабель Альєнде: надзвичайне життя» (1995), «Я співаю для життя» (1998), «Червоний Елвіс» (2007). Викладала л-ру в коледжах США. Автор романів: «Дім духів» («La casa de los espíritus», 1982), «Про кохання і морок» («De amor y de Sombra», 1984), «Ева Луна» («Eva Luna», 1987), «Паула» («Paula», 1994), «Портрет у сепії» («Retrato en Sepia», 2000), «Інес душі моєї» («Inés del alma mía», 2006), «Гра в Ріппера» («El Juego de Ripper», 2014) та ін. Роман «Дім духів», написаний у жанрі сімейної хроніки, має ознаки магіч. реалізму. За його мотивами було знято одноім. фільм (1993). В автобіогр. романі «Паула», написаному в формі листів до загиблої дочки, яка тривалий час перебувала в комі, А. змальовує власне дитинство й роки вигнання. Літ. манері А. притаманні легкість та відвертість, гумор та іронія, відсутність драматизму. Заг. наклад творів А. сягає 70 млн примірників, вони перекладені понад 40 мовами світу. Укр. мовою окр. романи А. переклав С. Борщевський. А. нагороджена понад 20 літ. відзнаками та преміями, зокрема лауреат Нац. премії Чилі з л-ри (2010).

Тв.: La Casa de los espíritus. Barcelona, 1995; Eva Luna. Barcelona, 1997; De amor y sombra. Barcelona, 1999; Retrato en sepia. Madrid, 2001; El Zorro: comienza la leyenda. Barcelona, 2005; Paula. Barcelona, 2009; De amor y de Sombra. Barcelona, 2014; El amante japonés. Barcelona, 2016; Más allá

del invierno. Madrid, 2018; Р о с . п е р е к л . — Зорро: рождение легенды / Пер. с исп. Е. Матерновской. Санкт-Петербург, 2006; Любовь и тьма. Санкт-Петербург, 2011; Остров в глубинах моря / Пер. с исп. Е. Горбовой. Москва, 2014; Дом духов / Пер. с исп. С. Николаевой. Санкт-Петербург, 2018; Укр. перекл. — Помста / Пер. з ісп. М. Кришеня // Всесвіт. 1994. № 1; Курандеро. Листи зраженого кохання / Пер. з ісп. М. Жердинівської // Всесвіт. 2000. № 9–10; Оповідки Еви Луни / Пер з ісп. С. Борщевського. Київ, 2016; Японський коханець / Пер. з ісп. С. Борщевського. Київ, 2017; Там, за зимою / Пер. з ісп. С. Борщевського. Київ, 2018.

Лит.: История литератур Латинской Америки : в 5 т. Москва, 2004. Т. 4. Ч. 2; Земсков В. Б. О литературе и культуре Нового Света. Москва, 2014.

С. В. Романова

Альєнде Ісабель

Альєнде, Сальвадор [ісп. Allende, Salvador; повне прізвище та ім'я — Альєнде Госсенс, Сальвадор Гільєрмо (ісп. Allende Gossens, Salvador Guillermo; 26.07.1908, м. Вальпараїсо, Чилі — 11.09.1973, м. Сантьяго-де-Чилі, Чилі) — громадсько-політ. і держ. діяч, президент Чилі (1970–1973), почес. доктор Вільного ун-ту Брюсселя (з 1975). Дядько письменниці І. Альєнде. Походив з аристократ. родини. Закінчив мед. ф-т Чилійського ун-ту (1932). У 1933 став співзасновником Соціалістичної партії Чилі. Наполягав на єдності дій партії з комуністами. З 1938 — заступник ген. секретаря, 1942–1945 — ген. секретар Соцпартії. 1937 обраний депутатом Нац. Конгресу Чилі від Нар. фронту соціалістів, комуністів і радикалів. Упродовж 1945–1970 — сенатор, 1951–1955 — віце-голова, 1966–1969 — голова сенату, 1939–1942 — міністр охорони здоров'я, соц. забезпечення та соц. допомоги в уряді Нар. фронту президента П. Агірре Серди. 1948 на знак протесту проти входження Соцпартії до уряд. коаліції та підтримки нею заборони Компартії А. залишив соціалістів і заснував Народнo-соціаліст. партію. Але, з огляду на підтримку нею на президент. виборах 1952 екс-диктатора генерала К. Ібаньєса дель Кампо, А. повернувся до Соцпартії та ініціював створення спільно з комуністами Фронту нар. дії, від якого висувався кандидатом у президенти в 1952 (5,3 % голосів), 1958 (28,5 %) і 1964 (38,6 %). Як кандидат «Народної єдності» на президент. виборах 04.09.1970 А. вийшов на перше місце з 36,3 % голосів (представник правих сил отримав майже 35 %). Оскільки його кандидатура не набрала абс. більшості, вона потребувала затвердження Конгресу. А. змушений був піти на компроміс із лівими християн. демократами, щоб забезпечити позитив. рішення Конгресу. 24.10.1970 Конгрес понад 3/4 голосів обрав А. президентом Чилі, однак уряд А. не мав повної влади. Ліві в парламенті становили меншість (40 % у 1970 і 44 % у 1973). Попри це, мирним шляхом була здійснена низка радикал. перетворень. 11.07.1971 націоналізовано мідну й ін. галузі видобув. пром-сті шляхом викупу земель у власників-монополістів. Це послабило залежність економіки від інозем. капіталу. На приват. підприємствах впроваджено робітничий контроль. У держ. секторі, що розширився за рахунок вел. підприємств, банків. системи й зовн. торгівлі, ради у складі представників адміністрації, профспілок і робітників отримали право змінювати умови праці та розв'язувати екон. питання. Експропрійовано 500 тис. га угідь, на них ство-